

De achteruitgang der geboorten

<https://hdl.handle.net/1874/323145>

A. gw. 192, 1937.

De achteruitgang der geboorten

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

J. MEERDINK

DE ACHTERUITGANG DER GEBOORTEN

Diss. Utrecht 1937

De achteruitgang der geboorten

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE RECHTSGELEERDHEID AAN
DE RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT, OP
GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS
Dr. W. E. RINGER, HOOGLEERAAR IN DE
FACULTEIT DER GENEESKUNDE, VOLGENS
BESLUIT VAN DEN SENAAAT DER UNIVER-
SITEIT TE VERDEDIGEN TEGEN DE BE-
DENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER
RECHTSGELEERDHEID OP WOENSDAG 16
JUNI 1937, DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

JOHAN MEERDINK

GEBOREN TE ZEIST

DRUKK. BROEKHOFF N.V. v/h KEMINK EN ZOON - DOMPLEIN 2 - UTRECHT

1937

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT,

AAN DE NAGEDACHTENIS
VAN MIJN VADER

Het beëindigen der academische studie schenkt mij de welkome gelegenheid mijn dank te betuigen aan de hoogleeraren der juridische faculteit, die mij tot leermeesters geweest zijn.

De aangename wijze waarop ik met **U**, hooggeleerde **G. M. Verrijn Stuart**, hooggeachte promotor, bij de voorbereiding van dit proefschrift en later op het Economisch Instituut heb mogen samenwerken, de steun die ik in menig opzicht bij mijn arbeid van **U** mocht ontvangen, zullen steeds in dankbare herinnering bij mij blijven.

Belangstelling voor economische vraagstukken hebt gij, hooggeleerde **C. A. Verrijn Stuart**, het eerst bij mij opgewekt; nog steeds gedenk ik dankbaar uw doorwrochte colleges. Op een uwer privatissima werd ik in nauwer contact met het bevolkingsprobleem gebracht.

Naar **U**, hooggeleerde **Rengers Hora Siccama** en **Zevenbergen**, onder wier leiding ik de eerste schreden op het doornige pad der rechtswetenschap mocht zetten, gaat in niet mindere mate mijn dank uit. Met groote erkentelijkheid gedenk ik voorts de colleges en practica die ik van **U**, hooggeleerde **de Savornin Lohman**, **Pompe**, **Star Busmann** en van **Brakel**, wien ik mijn vorming op het terrein van het Nederlandsche publiek- en privaatrecht te danken heb, mocht bijwonen. Hooggeleerde **Verzijl**, uw consciëntieuze colleges hebben mijn inzicht in de internationale rechtsverhoudingen verdiept en mij tevens de buitengewoon ernstige crisis, die het volkenrecht thans doormaakt, beter doen beseffen.

De bereidwilligheid waarmee gij, hooggeleerde **Baart de la Faille**, mij hebt willen voorlichten en de nauwgezette wijze waarop gij die deelen van mijn werk, welke op medische vraagstukken betrekking hebben, hebt willen controleren, zal ik niet licht vergeten.

In menig gesprek, hooggeleerde **van Vuuren**, heb ik het voorrecht gehad mijn onderwerp met **U** te bespreken. Uw suggesties waren voor mij steeds waardevol en deden mij de groote beteekenis van ons vraagstuk eens te meer inzien.

Allen die mij verder bij mijn arbeid met hun raad hebben bijgestaan of hun bibliotheek te mijner beschikking stelden, waaronder ik in het bijzonder U reken, hooggeleerde **L. K. Wolff**, zeergeleerde **van Genechten**, waarde **Hooykaas**, mogen zich van mijn erkentelijkheid overtuigd houden.

Zeer verplicht ben ik aan het **Centraal Bureau voor de Statistiek**, te den Haag, voor de bereidwilligheid en snelheid, waarmee het mij steeds van het statistische grondmateriaal heeft voorzien, en aan het **Koloniaal Instituut**, te Amsterdam, voor de uitvoerige inlichtingen over de wereldrijstproductie, die het mij, bij monde van den heer de Veer, verschafte, terwijl ik ook aan het **Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid**, te den Haag, menig waardevol gegeven dank.

INHOUD

blz.

HOOFDSTUK I. Inleiding.

§ 1 Het bevolkingsvraagstuk in het algemeen	1
§ 2 De achteruitgang der geboorten	3
§ 3 De sterfte	9
§ 4 De bevolkingstoename der 19e eeuw en haar historisch verband	14
§ 5 Economische ontwikkeling en bevolkingsgroei	22

HOOFDSTUK II. Statistisch materiaal.

§ 1 Statistisch materiaal over de achteruitgang der geboorten sinds $\pm$ 1875 in eenige belangrijke westerse landen	31
§ 2 Statistisch materiaal omtrent de economische ontwikkeling, hoofdzakelijk sinds het laatste kwart der vorige eeuw	45

HOOFDSTUK III. De daling der geboorten in verband met Malthus' „principle” en Carr Saunders' „optimum theory”.

§ 1 a T. R. Malthus	56
b Een modern Malthusianist: S. Budge.....	82
c De geboortendaling in het kader van Malthus' leer	93
§ 2 a A. M. Carr Saunders	96
b De optimum theorie: Critiek en de verhouding ten opzichte van de huidige teruggang der geboorten	107

HOOFDSTUK IV. Oorzaken van de achteruitgang der geboorten.

§ 1 Mentaliteitsveranderingen; sociale opdrift	123
§ 2 R. von Ungern Sternberg en J. Wolf. Mentaliteitsveranderingen en geboortendaling	138
§ 3 De religie.	146
§ 4 De emancipatie der vrouw	161

	blz.
§ 5 De welstand	171
§ 6 De urbanisatie	182
§ 7 Langer productief blijven der oudere generatie....	190
§ 8 Secundaire oorzaken	196
a Voorbeschouwing	196
b Wijzigingen in leeftijdsopbouw	197
c Huwelijksleeftijd en -frequentie	202
d Woningnood	205
e Verminderde zuigelingensterfte	209
f Geslachtsziekten en alcoholmisbruik	214
g Verminderde vruchtbaarheid	220
Slotbeschouwing	224
Litteratuur	229

HOOFDSTUK I.

INLEIDING.

§ 1. Het bevolkingsvraagstuk in het algemeen.

De plaats, welke door de bevolkingsleer in de economie wordt ingenomen, is zwevend.

Vooreerst is de bevolkingsquestie een probleem dat zich niet enkel binnen de perken der staathuishoudkunde beweegt, maar ook zeer belangrijke facetten naar de biologische, sociologische en sociaal-geographische kant vertoont. Men kan nu vaststellen dat, al naar gelang een schrijver meer georiënteerd is op een der genoemde wetenschappen, hij het accent van het geheele probleem pleegt te verleggen, daarbij allicht de beteekenis van andere niet minder gewichtige relaties eenigszins veronachtzament.

Aan de andere kant hangen de biologische, sociologische, economische en sociaal-geographische elementen van het probleem zoo nauw samen dat een scherpe scheiding niet zonder verlies aan wetenschappelijke juistheid te maken is. In welke mate b.v. moeten wij de geboortendaling toeschrijven aan een toegenomen welvaart? Uitsluitel hierop kunnen wij eerst verkrijgen, wanneer wij weten hoe wij moeten denken over Spencer's leer¹⁾ aangaande de invloed van de verstandelijke ontwikkeling op de voortplantingspotentie van de mensch, of welke houding wij moeten aannemen tegenover Doubleday's ²⁾ — laatstelijk zelfs min of meer door de bioloog R. Pearl ³⁾ weer naar voren gebrachte — theorie omtrent de groote invloed welke door de omgeving uitgeoefend wordt op de menschelijke procreatiemogelijkheid.

Hoe kunnen wij over de bevolkingssituatie in een bepaald land oordeelen, voordat wij ons nauwkeurig op de hoogte gesteld heb-

1) H. Spencer: „A theory of population produced from the general law of animal fertility”. 1852.

2) Th. Doubleday: „The true law of population”. 3 th. Ed: 1853.

3) R. Pearl: „The biology of population growth” 1925.

ben van de rijkdom aan natuurlijke hulpbronnen waarover het land binnen zijn grenzen beschikt en de beschavingstrap waarop zich zijn bevolking bevindt, waarbij vooral het traditioneele element in de cultuur van een volk niet over het hoofd mag gezien worden¹⁾?

Het zal een ieder duidelijk zijn dat dit geheele probleem niet door één persoon te overzien valt. Ideaal ware het, wanneer een handboek ontstond waarin verschillende geleerden, ieder op zijn terrein, in nauw contact met elkaar en in onderlinge aanvulling samenwerkten. De „International Union for the scientific investigation of population problems” heeft reeds dit voordeel dat ze geleerden van verschillende richting onder haar leden telt en derhalve enkel door dit feit al het onderling zoo noodzakelijke contact bevordert.

Voorts is ook de plaats die aan de economische bevolkingsleer binnen het kader der economie gegeven moet worden niet geheel en al duidelijk; dat deze „ökonomische Bevölkerungslehre”, die „es mit den Beziehungen zwischen Wirtschaft und Bevölkerung zu tun hat”, „wohl der wichtigste Teil derselben ist”, zooals P. Mombert schrijft²⁾ kan waar zijn, maar Mombert is een econoom en dus geneigd om het accent naar de economische zijde te verplaatsen. Intusschen laat deze samenhang tusschen bevolking en „Wirtschaft” zich zoowel bij het leerstuk der voortbrenging als bij dat der verdeeling en het verbruik onderbrengen.

Wat haar beteekenis voor de verdeeling betreft, baseeren wij ons hier op Prof. C. A. Verrijn Stuart, die in zijn Hoofdtrekken³⁾ schrijft: „Wij leven immers niet in een communistische samenleving..... En dan heeft verandering in het bevolkingscijfer, nu aan de verdeeling de waarde der prestatie ten grondslag ligt, invloed op de grenswaarde der arbeidsprestatie, welke ceteris paribus bij uitbreiding der bevolking daalt, bij inkrimping der bevolking stijgt; invloed dus ook op de grenswaarde der andere productiefactoren met name de grond”. Wij constateeren derhalve dat eenerzijds het bevolkingsprobleem zich over een veel uitgebreider terrein dan de economie uitstrekt en dat aan de andere kant binnen het eigen-

1) vgl: A. M. Carr Saunders. „The population problem” passim.

2) Bevölkerungslehre, pag. 5.

3) pag. 223.

lijke bestek der staathuishoudkunde de speciaal economische zijde van het probleem moeilijk een eigen plaats kan krijgen, omdat ze nauw verbonden is met vrijwel alle economische vraagstukken.

Men heeft getracht de bevolkingsleer geheel buiten de economie te houden en er een min of meer gelijkwaardige *sociologische* wetenschap van te maken, A. Wagner b.v., wil deze richting uit ³⁾, wij gelooven dat deze scheiding slechts ten koste der economie en der bevolkingsleer zelf zou kunnen plaats vinden.

Hebben wij ons eenmaal de beteekenis van de eindeloosheid der menschelijke begeerten en de beperktheid der bevredigingsmiddelen, het belang van de wetten der waarde en arbeid en het bestaan van de wet der verminderende meeropbrengsten gerealiseerd, dan is het niet noodzakelijk dat wij aan het economische bevolkingsprobleem in een of andere noodwendig acute vorm denken, — E. F. Penrose spreekt dit in zijn „Population theories” ²⁾ nog eens duidelijk uit, al kunnen er naast de chimaerische overbevolkingsangsten, volgens hem, nog wel andere ernstige bevolkingsproblemen bestaan —, maar wel is het duidelijk dat de bevolking, in haar grootte en ontwikkeling, voor vrijwel al het economische handelen een zeer belangrijke achtergrond vormt. Het is van groot belang dat deze achtergrond bij de verschillende economische problemen tot zijn recht komt; anderzijds kan een coördinatie van de verschillende facetten der bevolkingsleer het inzicht in ons probleem slechts verdiepen, hoe moeilijk het ook zal zijn deze bevolkingsleer in één systeem onder te brengen en in déze zin tot één wetenschap te stempelen.

§ 2. De achteruitgang der geboorten.

Nadat wij, min of meer vluchtig, de plaats van het bevolkingsvraagstuk in de haar omringende wetenschappen en binnen de economie zelf hebben overzien, komen wij nader tot ons eigenlijke onderwerp: de geboortendaling.

Ook de geboortendaling, die wij sinds de laatste 25 jaren der vorige eeuw kennen, heeft niet alleen de aandacht der economen

1) „Grundlegung der politischen Ökonomie”. 3e dr. 1892. Dl. I, 1 pag. 448.

2) „Population theories and their application, with special reference to Japan”. 1934.

getrokken, maar is het onderwerp van diepgaande studies op biologisch en eugenetisch terrein. Speciaal de Engelschen houden zich met deze zijde van het probleem bezig en evenals men in Malthus' tijd met angst en beven de toekomst tegemoet zag uit hoofde van de snelle bevolkingsvermeerdering, zijn thans, meer aan de biologische zijde van het probleem, de geleerden bezig ons een sombere toekomst van rasverslechtering en degeneratie voor te spiegelen, die ons weldra te wachten staat tenzij ..... en dan volgt, evenals Malthus de beoefening van „moral restraint” aanbeval de propaganda voor vrijgezellenbelasting en het bevorderen van gezinstichting en -uitbreiding van hen die men volgens de huidige stand der eugenetische wetenschap voor de meest waardevolle elementen van een volk houdt en die wat hun nakomelingschap betreft nu juist verre ten achter staan bij de minder hooggeschatte elementen. 1) Nu achten ook wij deze „qualiteits” kwesties in de ontwikkeling van een bevolking van zeer groot belang, al kunnen wij niet beoordeelen of de tegenwoordige stand der biologie en eugenetica het uitspreken van definitieve waardeeringen op dit terrein veroorlooft, waar verschillen in nataliteit tusschen de verschillende sociale klassen bestaan. 2) Hier wenschen wij de aandacht te vestigen op het feit dat zich in de algemeene beschouwing van het probleem een accentverschuiving, thans naar de biologische kant, heeft voltrokken, nadat de meer economisch georiënteerde vrees voor overbevolking, bij het nog steeds groeien der bevolking, veel van haar actualiteit verloren had.

In hoeverre zullen wij later het nivelleeren van de vruchtbaarheid in de verschillende klassen der bevolking kunnen vergelijken met de, in zekere zin, buiten Malthus om ingetreden geboortebepערking op groote schaal in de latere jaren der 19e eeuw? Slechts de tijd kan leeren, of wij de door Malthus gepropageerde „moral restraint” in deze zin naast de propaganda voor grootere gezin-

1) cf. F. Lenz: „Menschliche Auslese und Rassenhygiene”, passim.

2) Toch zouden wij hier willen wijzen op J. Sanders: „The declining birthrate in Rotterdam”, 1931 en K. A. Edin: „The fertility of social classes in Stockholm in the years 1919—1920” — 1932, die beiden een zekere egalitatie of zelfs een omkeering in de vruchtbaarheidsverhoudingen tusschen de klassen vaststellen.

nen bij de meer intellectueelen, die thans door vele eugenetici gemaakt wordt, mogen plaatsnemen.

Ondertusschen is economisch die teruggang der geboorten in verschillende opzichten van belang. In de eerste plaats zal bij een voortgezette daling, gegeven het feit dat deze practisch veel verder kan doorgevoerd worden dan de sterfte zich laat drukken, eerlang met een in aantal teruglopende bevolking te rekenen zijn. Het groote gewicht dat een dergelijke situatie voor het economisch leven van een land heeft, is maar al te duidelijk, wij kunnen er mee volstaan te herinneren aan het geciteerde ¹⁾ van Prof. Verrijn Stuart, omtrent de wijzigingen in de grenswaarde der arbeidsprestatie, die dan zullen ontstaan. Bij het stijgen van de grenswaarde der arbeidsprestatie zal zoo'n land moeilijkheden ondervinden op de buitenlandsche markten bij de afzet van producten gefabriceerd in loonintensieve bedrijven; een zich meer oriënteren op kapitaalintensief geproduceerde artikelen voor zijn afzetgebieden in het buitenland zal een gebiedende noodzakelijkheid worden. Een niet meer renderen van belangrijke bedrijfstakken en de noodzakelijkheid van het omzetten of zelfs liquideeren van bepaalde industriën zal het gevolg zijn. Het economisch leven van een land wordt dus in menig opzicht geschokt.

Hiernaast oefent deze situatie ook haar invloed uit op politiek terrein: dat de groote angst van Frankrijk voor Duitschland en de Fransche politiek van het sluiten van defensieve verbonden, voor een goed deel teruggaat op de stagneerende bevolkingstoestand in Frankrijk zelf, is niet twijfelachtig ²⁾.

In de tweede plaats is een gevolg van de daling der geboorten, waartegenover ook de sterfte daalt, dat de samenstelling der bevolking verandert: tegenover schaarsch bezette jongere leeftijdsklassen staat een accres in de oudere generaties. Dit wil nog niet zeggen dat het economisch productieve deel van een bevolking vermindert, ook dit kan naar boven opschuiven, maar wèl dat er

1) cf. pag. 2 hiervoor.

2) zie b.v. H. Cox: „The problem of population” 1922, pag. 68, ten aanzien van het vooroorlogsche Duitschland en ook: F. Neumark: „Betrachtungen zur gegenwärtigen Bevölkerungsliderung Deutschlands” in „Population”, Nov. 1935 pag. 64.

wijzigingen zullen intreden in de vraag naar bepaalde producten, minder kinderwagens en meer rolstoelen om het maar eens in uitersten tegenover elkaar te stellen. Het gevolg moet ook hier weer zijn een verandering in de instelling der verschillende bedrijfstakken, nu niet zoozeer wegens veranderingen in de grenswaarde van een der productiefactoren en het daardoor niet meer op kunnen tegen de buitenlandsche concurrentie, waar zich deze wijziging niet voordeed, als wegens een verandering in de vraag binnenslands. Een blik op deze mogelijke gevolgen van de geboortenvermindering op economisch terrein, kan ons een indruk geven van het groote belang, dat wij aan dit verschijnsel moeten toekennen.

Wij zouden de beschouwingen in deze trant in menig opzicht verder kunnen uitwerken, onvermijdelijk krijgen ze dan echter iets speculatiefs en gaat de constructie in toenemende mate getuigen van een zekere wille-, of liever voorkeur, die het geheel wetenschappelijk steeds meer aanvechtbaar maakt ¹⁾. Wij zagen dat het bevolkingsprobleem aan alle kanten met de economische vraagstukken vergroeid is. Haar grootste belang voor de staathuishoudkunde ontleent de bevolking aan de toestand van toeneming, stabiliteit of afneming, waarin ze zich bevindt. De ontwikkeling van de bevolking in deze zin hangt van twee factoren af: geboorten en sterften. Zoowel geboorte als de sterfte zijn in de Westersche wereld gedurende geruime tijd in dalende beweging, voorloopig nog zòd dat de sterftedaling die der geboorten overtreft en wij in de meeste landen nog een bevolkingsaccres, zij het ook met steeds kleiner wordende geboortenoverschotten, kennen.

Waar liggen de wortelen van het voor de economische ontwikkeling van een volk zoo uitermate gewichtige verschijnsel der dalende nataliteit? Dit is de taak die wij ons in dit geschrift gesteld hebben en hoewel wij er ons volkomen van bewust zijn niet meer dan een zwakke positieve aanduiding te geven en op dit subtile terrein gemakkelijker kan worden aangetoond welke „oorzaken” van teruggang der geboorten bepaaldelijk als niet van waarde gequalificeerd moeten worden, meenen wij toch dat ook een zwakke

1) Sterk wekken bij ons deze indruk de beschouwingen van A. Lösche in „Was ist vom Geburtenrückgang zu halten?” 1932.

aanduiding op dit zoo belangrijke gebied, nog van waarde kan zijn. Zwak zullen die aanduidingen n.l. moeten zijn, omdat het nu eenmaal onmogelijk is in de menschelijke geest glashelder de overwegingen die hem tot geboortenbeperking voeren af te lezen en men vooral op dit terrein een zekere terughouding betracht bij het openbaar maken van zijn motieven. Men heeft wel eens vragenlijsten, die onder meer hierop betrekking hadden, rondgezonden, 1) in Polen b.v. waar een enquête onder medici werd gehouden en men deze medici zelf weer om inlichtingen, op dit gebied, over hun patiënten verzocht. M. Kacprzak publiceert hierover 2) eenige gegevens, waarbij hij echter niet vermeldt hoeveel vragenlijsten in totaal aan de medici zijn verzonden, wij hooren slechts van 300 teruggezonden lijsten, waarvan op 246 alle vragen beantwoord waren. Het gaat hier om de gezinnen van de medici zelf. Omtrent de oorzaken van de gezinsbeperking schrijft Kacprzak dat ze: „vary widely from one questionnaire to the other” 3), maar tot die groepen te herleiden zijn: 1° materieele overwegingen, als woningmoeilijkheden, laag inkomen, de wensch naar „a quiet and comfortable life”, 2° zorg voor „the proper education of children” en 3° zorg voor de gezondheid der vrouw van de kant van de man of van haar zelf.

Een dergelijke enquête geeft ons omtrent de motieven een afdoend uitsluitel, wij moeten echter niet vergeten dat uit de aard der zaak het onderzoek zich beperkt tot een gering aantal personen en dat verder niet iedereen, aan wie zoo'n vragenlijst gezonden was, bereid zal zijn geweest zich over deze intimiteiten uit te laten.

Wat wij uit dit Poolsche onderzoek — al is het ook niet meer dan een steekproef — wel kunnen opmaken, is dat in het, om zijn hooge nataliteit bekende, Polen onder de beter gesitueerden reeds in groote omvang gezinsbeperking wordt toegepast. Het gemiddeld aantal kinderen, in de artsengezinnen, waarover zich het onderzoek uitstreckte, bedroeg slechts 1.54.

1) Het verst in dit opzicht ging R. Pearl, die in „The biology of population growth” de resultaten afdrukt van een enquête naar de frequentie der cohabitatie in de verschillende beroepen en sociale strata.

2) In „Population” van November 1935.

3) pag. 26.

Dat van een instellen van een dergelijke enquête over de geheele westersche cultuurwereld, waar zich het verschijnsel voordoeft, geen sprake zijn kan, zal een ieder duidelijk zijn. Onze taak ligt hier in het zoo zuiver mogelijk schiften van het ter beschikking staande materiaal; wij moeten ons de neerdrukkende invloed welke door de levensverlenging op de cijfers der algemeene nataliteit wordt uitgeoefend realiseeren en ons daarom zoo veel mogelijk beperken tot gegevens omtrent de huwelijksvruchtbaarheid, om dan tenslotte, wanneer wij deze „uitwendige” factoren van storende aard zooveel mogelijk geëlimineerd hebben, langs de weg der rede te trachten tot een oplossing van het verschijnsel te komen. Bij het zoeken naar deze oplossing zullen wij bij de verschillende in de litteratuur verkondigde theorieën aanknoopen en in een critische beschouwing ons standpunt ten aanzien van deze theorieën bepalen.

Niet ondienstig is het echter om hier eerst eenig licht te werpen op de maatschappelijke en geestelijke entourage, waarin deze geboortenvermindering, vooruitgrijpend op hetgeen hierna volgt durven wij wel van „beperking” te spreken, zich voordeed. Mag zij al niet het geheele verschijnsel verklaren, een beter begrip voor de motieven die geboortenbeperking gewenscht maken, kan zij ons wel bijbrengen.

De 19e eeuw heeft groote veranderingen in sociale structuur gekend, veranderingen die aan de menschelijke geest niet zonder meer zijn voorbijgegaan. Ofschoon verbindingslijnen tusschen maatschappelijke verschijnselen, als de sterke sociale opdrift, welke voor een geboortendaling gunstig is, en deze wijzigingen waarschijnlijk bestaan, moeten wij ons wel realiseeren hier in feite niets te kunnen bewijzen en niet meer dan een vermoeden te kunnen uiten. Eén ding staat slechts vast, wanneer wij ons de motieven welke tot een geboortenbeperking leidden, voor oogen houden: zoowel de sociale opdrift, ¹⁾ als de welstand of welke omstandig-

---

1) „Sociale opdrift” is als term niet gelukkig, omdat deze „drift” hier onverbrekkelijk verbonden is aan „rationeele overwegingen” en dus op een ander plan staat dan het woord „drift” — waarbij in de eerste plaats aan iets instinctmatig gedacht wordt — zou doen vermoeden.

heden verder ook maar een klein houden van het kindertal gewenscht doen voorkomen, wortelen tenslotte alle in dezelfde bodem: het brengen van de voortplanting uit de sfeer van het min of meer onbewuste naar het bewuste, *misschien* mede onder invloed van de technisch-economische ontwikkeling der 19e en 20e eeuw. Bij het doordringen van deze gewijzigde instelling der mentaliteit breiden ook de motieven waarom het gezin beperkt wordt zich uit en allengs komt onder alle klassen der bevolking, niet enkel meer onder de welgestelden ¹⁾, gelijk dit in de eerste decennien nog het geval was, geboortenbeperking op uitgebreide schaal voor.

Uit de aard der zaak is deze beschouwing vaag en niet met nader feitenmateriaal te adstrueeren, niettemin achten wij ons verplicht deze algemeene overweging aan het detailonderzoek der mogelijke oorzaken vooraf te doen gaan.

§ 3. De sterfte.

Om de bevolkingsbeweging in haar economische beteekenis te kunnen beoordeelen, hebben wij aan de ontwikkeling der geboortencijfers niet genoeg. Uit § 2 is reeds gebleken dat de sterfte hier een even belangrijke rol als de nataliteit speelt. Aan de sterke daling der mortaliteit, die tot dusver die der nataliteit overtrof, hebben wij het te danken, dat in de westersche landen altijd nog een geboortenoverschot bestaat, dat de bevolking er nog steeds groeit.

Een probleem op zichzelf blijft het, wanneer wij ons afvragen, of de, door de daling der mortaliteit veroorzaakte, structureele wijzigingen in de leeftijdsopbouw van een bevolking, oorzaken van de daling der nataliteit kunnen zijn, deze dan per 1000 der bevolking berekend. § 7, § 9b en 9e van hoofdstuk IV trachten deze vraag te beantwoorden.

Hier willen wij slechts, om van de entourage der geboortenachteruitgang een indruk te geven, haar tegenpool de sterftenda-

---

1) cf: o.a. K. A. Edin: „Studies of differential fertility in Sweden” 1935. J. Sanders „The declining birthrate in Rotterdam” 1931.

ling beknopt schetsen, waarbij wij ons realiseeren dat — al moge dan van een oorzakelijk verband tusschen beide feitelijk niet gesproken worden — zonder deze geboortendaling de bevolkingstoename zoo enorm geweest zou zijn, dat het economisch productiestelsel zich in een mate, die wij ons amper kunnen voorstellen, had moeten uitzetten om aan de, dan werkelijk exorbitant toegenomen, vraag te voldoen. Het blijft altijd riskant om zich in dergelijke speculaties te begeven, blijven wij bij de feiten en constateeren wij daar, dat over het algemeen een hoog sterftecijfer met hooge nataliteit en een laag sterftecijfer ook met een lage nataliteit plegen samen te gaan.

Dat men de geboorten uit hoofde van die dalende mortaliteit zou zijn gaan beperken kunnen wij, op grond van ons onderzoek, niet aannemen, van een bevolkingsdruk, een oogenblikkelijk voor de deur staande verlaging der levensstandaard — die men in breede kringen zag aankomen, tengevolge van de door de dalende sterfte steeds sterker toenemende bevolking — is geen sprake, integendeel volks- en gemiddeld reëel inkomen bevonden zich, in de periode dat de geboortenbeperking op groote schaal intrad, juist in een phase van sterke stijging. ¹⁾ Het is echter wel duidelijk, dat de geboortenbeperking een groei der bevolking die misschien, in verband met de economische productietechniek, te koortsachtig zou geweest zijn, heeft getemperd, al liggen de motieven die er toe voerden grootendeels buiten de sfeer van de door de dalende mortaliteit veroorzaakte bevolkingsgroei.

Zoo vormt de geboortendaling een complement voor de daling der sterften, waardoor mogelijk wordt gemaakt, dat vooralsnog een harmonische ontwikkeling tusschen bevolking en economische productie mogelijk is. Voorloopig, want het ligt in het karakter van deze twee verschijnselen, dat de nataliteit ongelimiteerd kan dalen, terwijl het practisch onmogelijk is, dat de medische wetenschap de mortaliteit tot nul reduceert; integendeel tengevolge van de door de levensverlenging sterkere bezetting der hogere leeftijdsklassen, zal de sterfte weer wat moeten stijgen, zoodat, bij een verdere ontwikkeling in de richting waarin ze zich thans bewe-

---

1) Men zie ook hoofdstuk II, § 2 hieronder.

gen, geboorten en sterften ‰ der bevolking onvermijdelijk tot elkaar zullen naderen.

Wij geven hier thans, voor eenige voorname landen en de jaren vanaf 1880, de ontwikkeling der sterfte per 1000 inwoners. In hoofdstuk II § 1, waar wij de ontwikkeling der geboortencijfers

Landen¹⁾ (per 1000 inwoners.)

Jaren (gemiddelde)	Nederland			Duitsland			Engeland en W			Frankrijk		
	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot
1880(81)-1890	34.2	21.0	13.2	38.2	25.1	13.1	32.5	19.1	13.4	23.9	22.1	1.8
1890(91)-1900	32.5	18.4	14.1	37.4	22.2	15.2	29.9	18.2	11.7	22.2	21.5	0.7
1901-1904	31.8	16.2	14.6	34.7	19.9	14.8	28.4	16.2	12.2	21.4	19.6	1.8
1905-1909	30.0	14.7	15.3	32.3	18.3	14.0	26.7	15.1	11.6	20.1	19.5	0.6
1910-1914	28.2	13.0	15.2	28.2	16.6	11.6	24.3	13.9	10.4	19.0	18.1	0.9
1920-1924	26.5	10.8	15.7	23.1	13.9	9.2	21.3	12.2	9.1	20.1	17.5	2.6
1925	24.1	9.6	14.5	20.6	11.9	8.7	18.3	12.2	6.1	19.1	17.7	1.4
1926	23.8	9.8	14.0	19.5	11.7	7.8	17.8	11.6	6.2	18.8	17.5	1.3
1927	23.1	10.3	12.8	18.3	12.0	6.3	16.6	12.3	4.3	18.2	16.6	1.6
1928	23.3	9.6	13.7	18.6	11.6	7.0	16.7	11.7	5.0	18.2	16.5	1.7
1929	22.8	10.7	12.1	17.9	12.6	5.3	16.3	13.4	2.9	17.7	18.0	-0.3
1930	23.1	9.7	13.4	17.9	11.1	6.8	16.3	11.4	4.9	18.1	15.7	2.4

Jaren (gemiddelde)	België			Denemarken			Zweden			Noorwegen		
	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot
1880(81)-1890	30.0	20.5	9.5	32.0	18.6	13.4	29.1	16.9	12.2	30.8	17.0	13.8
1890(91)-1900	29.0	19.2	9.8	30.3	17.5	12.8	27.2	16.4	10.8	30.3	16.3	14.0
1901-1904	28.1	17.1	11.0	29.2	14.8	14.4	26.2	15.4	10.8	28.9	14.5	14.4
1905-1909	25.1	16.2	8.9	28.4	14.1	14.3	25.6	14.6	11.0	26.7	14.1	12.6
1910-1914	22.4	15.0	7.4	26.4	12.9	13.5	23.7	13.9	9.8	25.4	13.4	12.0
1920-1924	20.9	13.6	7.3	23.1	11.7	11.4	20.3	12.4	7.9	23.5	11.8	11.7
1925	19.7	13.1	6.6	21.1	10.9	10.2	17.5	11.73	5.77	20.0	10.9	9.1
1926	19.0	13.3	5.7	20.5	11.0	9.5	16.88	11.76	5.12	19.7	10.6	9.1
1927	18.2	13.0	5.2	19.6	11.6	8.0	16.09	12.68	3.41	18.8	11.2	7.6
1928	18.3	12.8	5.5	19.6	11.0	8.6	16.05	12.02	4.03	18.0	10.6	7.4
1929	18.5	15.0	3.5	18.6	11.2	7.4	15.19	12.19	3.0	17.5	11.2	6.3
1930	18.5	12.7	5.8	18.7	10.8	7.9	15.36	11.70	3.66	17.3	10.4	6.9

1) De geboortenoverschotten berekend naar mortaliteits en nataliteitscijfers bij: R. von Ungern Sternberg. „Die Ursachen des Geburtenrückganges im europäischen Kulturkreis“. Berlin 1932. pag. 9 en 10.

Jaren (gemiddelde)	Italië			Oostenrijk			Hongarije			Bulgarije		
	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot
1880(81)-1890	37.7	27.1	10.6	32.4	27.5	4.9	44.2	32.5	11.7	—	—	—
1890(91)-1900	34.5	24.2	10.3	31.6	24.4	7.2	40.5	29.9	10.6	39.4	26.0	13.4
1901-1904	32.6	21.9	10.7	—	—	—	37.4	25.8	11.6	39.9	22.7	17.2
1905-1909	32.6	21.7	10.9	—	—	—	36.3	25.7	10.6	42.5	23.0	19.5
1910-1914	32.0	19.2	12.8	23.5	18.2	5.3	35.0	23.6	11.4	38.9	23.0	15.9
1920-1924	29.9	17.4	12.5	22.5	16.8	5.7	30.0	20.7	9.3	40.6	21.6	19.0
1925	27.5	16.6	10.9	20.6	14.4	6.2	28.3	17.1	11.2	37.0	19.2	17.8
1926	27.2	16.8	10.4	19.2	14.9	4.3	26.7	16.5	10.2	37.3	17.2	20.1
1927	26.4	15.5	10.9	17.8	14.9	2.9	25.7	17.7	8.0	33.2	20.4	12.8
1928	26.0	15.6	10.4	17.5	14.4	3.1	25.6	17.1	8.5	32.8	17.5	15.3
1929	25.1	16.0	9.1	16.7	14.5	2.2	24.2	17.5	6.7	30.1	17.8	12.3
1930	26.0	13.7	12.3	16.8	13.5	3.3	24.7	15.3	9.4	30.6	15.8	14.8

Jaren (gemiddelde)	Rusland			Spanje			Zwitserland			Ver. Staten ²⁾		
	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot
1880(81)-'90	47.2	33.2	14.0	36.2	31.7	4.5	28.1	20.8	7.3	—	—	—
1890(91)-'00	47.1	33.5	13.6	34.8	29.5	5.3	28.7	19.9	8.8	—	—	—
1901-'04	48.6	30.9	17.7	35.3	26.2	9.1	28.0	17.5	10.5	—	16.2	—
1905-'09	45.5	29.4	16.1	34.0	24.9	9.1	26.4	16.5	9.9	—	15.4	—
1910-'14	43.8	28.2	15.6	31.2	22.3	8.9	23.8	14.6	9.2	—	14.2	—
1920-'24	40.9	21.7	19.2	30.3	21.1	9.2	19.9	12.9	7.0	23.1	12.1	11.0
1925	44.7 ¹⁾	23.2 ¹⁾	21.5	29.3	19.4	9.9	18.4	12.2	6.2	21.4	11.8	9.6
1926	43.6 ¹⁾	20.0 ¹⁾	23.6	29.9	19.0	10.9	18.2	11.7	6.5	20.6	12.2	8.4
1927	43.4 ¹⁾	21.9 ¹⁾	21.5	28.6	18.9	9.7	17.4	12.3	5.1	20.6	11.4	9.2
1928	42.2 ¹⁾	18.2 ¹⁾	24.0	29.9	18.6	11.3	17.3	12.0	5.3	—	—	—
1929	39.8 ¹⁾	20.3 ¹⁾	19.5	28.9	18.0	10.9	17.0	12.5	4.5	—	—	—
1930	—	—	—	29.0	17.3	11.7	17.2	11.6	5.6	—	—	—

nagaan, is in de allereerste plaats op de gegevens omtrent de vruchtbaarheid gelet, deze laatsten laten zich niet zonder meer naast de sterfte per 1000 inwoners plaatsen, redenen waarom wij hier aan de sterftcijfers de geboortencijfers per 1000 inwoners en het geboortenoverschot toevoegen en die sterften niet achter het materiaal van het volgende hoofdstuk plaatsen.

1) Europeesch gedeelte.

2) Voor de V.S. is slechts fragmentarisch materiaal beschikbaar.

Jaren (gemiddelde)	Z. Afrika ¹⁾			Australië ¹⁾			N. Zeeland ¹⁾			Argentinië			Japan		
	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot	Geboorten	Sterfte	Overschot
1880(81)-1890	—	—	—	34.8	20.5	14.3	—	—	—	—	—	—	28.3	20.0	8.3
1890(91)-1900	—	—	—	29.4	17.0	12.4	—	—	—	—	—	—	29.8	20.9	8.9
1901-1904	—	—	—	26.4	11.9	14.5	26.4	10.1	16.3	32.8	16.6	16.2	32.1	24.4	7.7
1905-1909	—	—	—	26.6	10.8	15.8	27.3	9.7	17.6	37.2	18.4	18.8	31.9	20.9	11.0
1910-1914	31.8	10.3	21.5	27.7	10.7	17.0	26.2	9.4	16.8	38.5	16.9	21.6	33.6	20.3	13.3
1920-1924	27.6	10.1	17.5	24.4	9.3	15.1	23.0	9.0	14.0	32.2	14.3	17.9	34.8	22.9	11.9
1925	26.6	9.5	17.1	22.9	9.2	13.7	21.2	8.3	12.9	32.6	—	—	34.9	21.2	13.7
1926	26.4	9.6	16.8	22.0	9.4	12.6	21.1	8.7	12.4	30.9	13.6	17.3	36.2	19.2	17.0
1927	25.0	9.7	15.3	21.7	9.4	12.3	19.4	8.1	11.3	30.9	13.6	17.3	33.6	19.8	13.8
1928	25.9	10.2	15.7	21.3	9.4	11.9	19.6	8.5	11.1	29.8	12.9	16.9	33.4	19.9	13.5
1929	26.3	9.5	16.8	20.3	9.6	10.7	19.0	8.8	10.2	30.1	9.6	20.5	33.0	20.0	13.0
1930	26.4	9.7	16.7	19.9	9.8	10.1	18.8	8.6	10.2	—	—	—	—	—	—

Wij kunnen in deze tabel duidelijk waarnemen dat ondanks de teruggang der geboorten die wij in alle landen constateeren, een teruggang welke zich ook in Japan doet gelden ²⁾, door de sterftedaling, een nog aanzienlijk bevolkingsaccres wordt mogelijk gemaakt. De geboortenoverschotten blijven overal nog bestaan en dit overschot bedraagt b.v. in Nederland met een nataliteit van 23,1‰ en een mortaliteit van 9,7‰ in 1930: 13,4‰, terwijl Japan, anno 1929, met een nataliteit van 33‰ tegenover een mortaliteit van 20‰, het geboortenoverschot 13 /‰ bezit en derhalve nog beneden Nederland in 1930 blijft. Het zijn dergelijke even groote geboortenoverschotten, maar op verschillende wijzen verkregen, die tot de term „menscheneconomie” gevoerd hebben.

Wel mag niet vergeten worden, dat wij in deze § een zuiver feitelijke toestand vastleggen. Voor de toekomstige ontwikkeling van een bevolking is het van buitengewoon groot belang op welke wijze het geboortenoverschot tot stand komt. Het is zeer goed mogelijk dat de geboorten en sterften waaruit dit overschot resulteert, gebaseerd als ze zijn op de totale bevolking, zich eerlang moeten wijzigen, doordat de leeftijdsopbouw zich wijzigt.

1) Europeesche bevolking.

2) Zie hieromtrent: E. F. Penrose: „Population theories”. pag. 104 vlg.
A. M. Carr Saunders: „World Population”. pag. 262 vlg.

Bij een sterke bezetting der oudere leeftijdsklassen is een hogere mortaliteit en een lagere nataliteit^o/_o der bevolking te wachten en deze verschuiving in leeftijdsopbouw is zelf weer voor een deel gevolg van de lage nataliteit en mortaliteit.

Voor hen die zich met de toekomstige loop van een bevolking bezighouden, zijn deze omstandigheden van buitengewoon groot belang ¹⁾. Ook wij zullen er ons op moeten bezinnen, wanneer wij ons afvragen welke oorzaken voor een daling der nataliteit aansprakelijk gesteld kunnen worden; constateeren wij voorloopig, dat ook bij de geboortenoverschotten een tendens tot dalen bestaat.

§ 4. De bevolkingsgroei der 19e eeuw en haar historisch verband.

Een onderzoek naar de oorzaken van de daling der nataliteit sinds de laatste decennien der 19e eeuw kan niet volledig zijn, indien, zij het dan in beknopte vorm, de bevolkingstoename, welke in de 19e en 20e eeuw plaats vond, niet in haar historisch verband nader beschouwd wordt.

Teveel heerscht nog de opvatting als zou de regelmatige sterke groei van een bevolking voor alle tijden vrijwel de „normale” toestand zijn, een wanbegrip waarvan men zich gemakkelijk kan overtuigen, indien men, met een nog vrij laag aan te nemen toememingspercentage, terug gaat rekenen. De bevolkingsgrootten die men dan voor vorige eeuwen bereikt, zullen blijken veel te gering te zijn.

Het blijft voor die vroegere eeuwen altijd moeilijk om betrouwbare gegevens omtrent de bevolkingsbeweging te verkrijgen; het hier ter beschikking staande materiaal is dan ook zeer gebrekkig en wegens zijn fragmentarische aard niet bijzonder overzichtelijk.

1) Zie: R. Kuczynski: „Population movements”; „The measurement of population growth”; „The balance of births and deaths.” passim.
F.W. 't Hooft: „Het bevolkingsvraagstuk. „Waar wij heengaan in W. Europa” passim.

A. M. Carr Saunders: „World population”, pag. 118.

L. van Vuuren: „Een waarschuwend woord aan het Nederlandsche volk”, pag. 27 vlg.

J. Meerdink en C. H. Schouten: „Onderzoekingen naar de reproductieintensiteit der bevolking in verschillende deelen van de provincie Utrecht”. De Economist. April. 1937.

Over een zeer groote periode zijn wij slechts voor Engeland in staat een betrekkelijk nauwkeurig beeld van de bevolkingstoename te geven; onze aandacht zal echter voornamelijk op de trend gericht moeten zijn, exacte gegevens over die vroegere eeuwen hebben wij steeds zeer „cum grano salis” te waardeeren ¹⁾.

Engeland	
De grootte der bevolking in 1066 = 100, bedroeg deze in de volgende jaren.	
1066	100
1415	200
1528	290
1625	367
1714	383
1801	593
1881	1732
1921	2526

Voor geheel Europa zijn wij niet in staat, ook maar in eenige mate, betrouwbare cijfers over deze periode af te drukken. Slechts sinds de aanvang der 19e eeuw vermogen wij de Europeesche bevolkingsgroei nauwkeuriger te meten. Stellen wij de bevolkingsgrootte in 1800 op 100, dan bedroeg zij in 1880 — 177 en in 1925 — 269. Het jaargemiddelde van het Europeesche bevolkingsaccres steeg tusschen 1850/60 en 1881/90 met 87% en tusschen 1881/90 en 1911/25 met 34.4% ²⁾. In Engeland tenslotte — geboortenoverschotten voor Europa in zijn geheel worden niet gegeven — bedroeg het geboortenoverschot in 1925, dit overschot in 1880/90 = 100 gesteld, slechts 45 ³⁾. Daar deze indexcijfers berekend zijn op basis van de geboortenoverschotten per 1000 inwoners, krijgen wij hier een indruk van de „relatieve”, tegenover de „absolute”, groei der bevolking. Wel kleeft aan deze overschotten het bezwaar, dat met de emigratie geen rekening wordt gehouden en zij derhalve

1) Berekend naar A. M. Carr Saunders. „Population” pag. 9.

2) Berekend naar P. Mombert. „Bevölkerungslehre”, pag. 191.

3) Berekend naar de tabellen in § 3 hiervoor.

niet een geheel juist beeld van de bevolkingstoename kunnen geven.

Dit overzicht stelt ons nu in staat de bevolkingsgroei der 19e en 20e eeuw op vier wijzen te beschouwen:

1°) In het bestek van een groote tijdsruimte, de bevolkingsgroei is dan fenomenaal — zie de tabel over de groei der Engelsche bevolking sinds 1066.

2°) Ook binnen het kader der 19e eeuw moeten wij nog een zeer sterke toename in een versneld tempo vaststellen. Wij missen echter het wonderbaarlijke, dat de 19e eeuw, vergeleken met de voorgaande perioden, eigen is.

3°) Beperken wij ons tot de absolute toename der bevolking, dan kunnen wij, gelijk onze verhoudingscijfers voor het jaarlijkse bevolkingsaccres aantoonen, constateeren dat deze toename in de twintigste eeuw haar tempo verlangzaamt, terwijl

4°) De geboortenoverschotten per 1000 inwoners, de relatieve bevolkingstoename, in Engeland reeds een aanzienlijke daling vertoonen.

De invloed der geboortendaling doet zich nu gevoelen in deze zin, dat wij eerst onder ten 4°, vervolgens onder ten 3°, ten 2° en ten 1° haar invloed kunnen bespeuren, doordat de cijfers beginnen te dalen, eventueel het toenemingspercentage van het bevolkingsaccres in zijn tegendeel verkeert. 1)

Uit de bevolkingssituatie, die momenteel in de meeste West-Europesche landen bestaat, valt op te maken, dat de groote toename der 19e en 20e eeuw haar einde nadert en dat over een breede linie stabilisatie, ja teruggang — *ceteris paribus* — zal intreden. Denkbaar ware dan, dat in geheel West Europa een zekere immigratie zou plaats vinden, evenals wij dat in Frankrijk reeds thans kunnen waarnemen.

Hier mag echter niet vergeten worden, dat deze vermindering der bevolking uiterst langzaam voortgekomen zal zijn uit een periode van verlangzaming van bevolkingsgroei en stabilisatie; het productieapparaat zal zich derhalve aan de gewijzigde omstandigheden hebben kunnen aanpassen.

1) In verschillende Europeesche landen neemt de absolute bevolkingsgroei reeds af.

Gegevens over eenige afzonderlijke landen, landstreken en steden mogen thans een nadere indruk van de bevolkingsbeweging, sinds de aanvang der 19e eeuw en zoo mogelijk daarvoor, verschaffen. Uit de aard van het hier weergegeven materiaal, dat immers zoo ver mogelijk terug wil gaan, is te begrijpen, dat van gelijkvormigheid moeilijk gesproken kan worden; ook de betrouwbaarheid van het oudere cijfermateriaal is niet al te hoog aan te slaan, meestal beperkt het zich tot meer of minder ruwe gissingen. Een indruk van de geweldige toeneming der Nederlandsche bevolking krijgt men, wanneer men bedenkt dat deze voor het begin der 16e eeuw op 880.000 wordt geschat en voor het eind der 18e eeuw op 2.100.000 terwijl wij thans aan de 8.400.000 toe zijn.

Voor al in de 19e eeuw nam de Nederlandsche bevolking zeer sterk in aantal toe. De toeneming der bevolking van volkstelling tot volkstelling bedroeg in Nederland, het cijfer bij het begin van ieder tijdvak = 100 gesteld: ¹⁾

1830—1839 — 109.46	1870—1879 — 112.03	1910—1920 — 117.17
1840—1849 — 106.86	1880—1889 — 112.50	1920—1930 — 115.58
1850—1859 — 108.25	1890—1899 — 113.13	
1860—1869 — 108.17	1900—1909 — 114.77	

Duidelijk komt hier de progressie van de toeneming tot uiting.

Voor Duitschland geeft Mombert de gemiddelde jaarlijksche bevolkingstoename; ²⁾ deze bedroeg, in de 19e eeuw, voor de jaren:

1841—1850 — 263.588	1871—1880 — 433.841	1900—1910 — 854.211
1851—1860 — 236.628	1881—1890 — 419.400	
1861—1870 — 321.389	1891—1900 — 692.734	

Wij constateeren het merkwaardige verschijnsel, dat vanaf de periode, waarin de geboortendaling inzet (1871—'80), de bevol-

1) Zie ook C. A. Verrijn Stuart. „Inleiding tot de Statistiek”. Deel I, pag. 160. 2e dr.

2) Bevölkerungsslehre, pag. 190.

kingstoening — het product van het geboortenoverschot plus immigratie, verminderd met de emigratie — zich pas goed begint te doen gelden.

Een schatting van de bevolkingsgrootte en haar groei in de Moezelstreek heeft Lamprecht ¹⁾ getracht te geven op grond van in behouden gebleven oorkonden vermelde plaatsen. Hij kwam tot een bevolkingsdichtheid van 1.5 per vierkante K.M. in 800: in procenten bedroeg de groei in jaargemiddelden:

800—900 — 1.1	1050—1100 — 0.7	1200—1237 — 0.35
900—1000 — 0.3	1100—1150 — 0.5	
1000—1050 — 0.43	1150—1200 — 0.4	

Vergelijken wij hiermee de moderne bevolkingstoening, dan zien wij het enorme verschil. Wel moeten wij niet uit het oog verliezen dat het hier een zeer beperkt gebied betreft en dat verder de betrouwbaarheid van deze gegevens in menig opzicht dubieus is.

Waar het ons hier om gaat is — vóór wij met het eigenlijke onderzoek naar de oorzaken van de achteruitgang der geboorten beginnen — nog eens nadrukkelijk naar voren brengen, dat niet zoozeer het min of meer stabiel blijven of worden van een bevolking, maar de enorme groei, die de 19e en 20e eeuw kenmerkte, in de historie der bevolkingsontwikkeling het „bijzondere”, het „abnormale” is.

Daarom kunnen wij niet nalaten om van de tijd vóór 1800 nog eenig materiaal, hoe weinig exact ook, te verschaffen.

Voor het Deutsche Rijk schatte Köttschke ²⁾ het aantal inwoners, met inbegrip van het oostelijke kolonisatiegebied, ± 1150 op 5 tot 6 millioen, ± 1250 op 7 tot 8 millioen, voor 1500 komt hij tot meer dan 12 millioen. Over het algemeen worden de becijferingen van deze schrijver nogal betrouwbaar geacht; Mombert citeert hem ³⁾ en R. Häpke schrijft over hem: „Will man nicht überhaupt ziffermässige Vorstellungen ablehnen, so wird man etwa auf

1) Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter, I 1886, 3. Abschnitt.

2) Deutsche Wirtschaftsgeschichte.

3) Bevölkerungslehre, pag. 71.

Kötzsckes Schätzungen gelangen". 1) In de 14e en 15e eeuw moet de bevolking dus al vrij sterk toegenomen zijn, al staat die toename dan ook in geen verhouding tot die van de laatste tijd.

Evenals in Engeland nam ook in Pruisen in de 18e eeuw de bevolking in iets sneller tempo toe, werd er als het ware een opmaat voor de 19e eeuw gevormd.

Mombert 2) verschaft de volgende cijfers: De bevolking bedroeg in duizendtallen, in de jaren:

1748 — 3.472	1780 — 5.015
1764 — 3.616	1790 — 5.642
1770 — 4.189	1800 — 6.221

Mombert geeft deze cijfers zonder veel uitleg, hij wijst wel op de „populationistische Bestrebungen” der verlichte despoten, op hun begunstigen van de ontwikkeling der industrie en het trekken van immigranten, maar wij kunnen uit de cijfers niet opmaken, hoeveel van het accres toegeschreven moet worden aan het geboortenoverschot, hoeveel aan immigratie en vooral welke rol, bij deze toeneming, het na de zevenjarige oorlog geannexeerde Silezië speelt.

Voorzoover in vroeger eeuwen sprake was van een geboortenoverschot, kwam dit op een geheel andere wijze tot stand dan in de moderne tijd. Evenals wij in § 3 Nederland en Japan tegenover elkaar stelden en van een „menscheneconomie” konden spreken, wanneer wij de totaal verschillende geboorte- en sterftcijfers, die tot ongeveer dezelfde geboortenoverschotten leidden, met elkaar vergeleken, zullen wij dit kunnen doen, wanneer eventueel in de toekomst de bevolking gestabiliseerd raakt en wij haar met gestabiliseerde perioden uit het verleden vergelijken: een lage nataliteit en mortaliteit zal dan tot hetzelfde resultaat voeren als de hoge geboorte- en sterftcijfers uit vroeger eeuwen.

Over het algemeen waren vroeger de geboortenoverschotten zeer inconstant en sloegen dikwijls in hun tegendeel om, vooral in de

1) vgl. Art. „Bevölkerungswesen — Geschichte der Bevölkerungsbewegung.” in het „Handwörterbuch d. Staatswissenschaften”, Band II, 4 Aufl. — pag. 670, ff.

2) Bevölkerungslehre, pag. 96.

steden, waar epidemieën vaak de bevolking decimeerden en de bevolkingsgrootte dan weer een geweldige teruggang vertoonde. Nu hebben wij juist van steden vrij veel materiaal tot onze beschikking. Voor Frankfort stelt F. Bothe ¹⁾ vast dat in de jaren 1596 en 1597, 678 personen meer gestorven zijn dan er gedoopt werden, terwijl in de jaren 1598—1604 slechts een jaarlijksch geboortenoverschot van 95 bestond. „Dann folgte wieder ein jährliches Defizit von 475 drei Jahre lang, dann wieder zweimal 169 Gewinn, von 1610—1613 aber wieder je 295 Personen Unterbilanz.“

Op enorme schaal deden in vroeger eeuwen oorlogen de bevolkingen van bepaalde streken terugloopen, niet zoozeer door het sneuvelen van combattanten als wel wegens de hongersnooden en epidemieën die ze met zich brachten; speciaal de dertigjarige oorlog is in dit opzicht berucht.

Voor Württemberg ontleenen wij nog de volgende bevolkingscijfers aan het Handwörterbuch der Staatswissenschaften.²⁾

Jaar	Inwoners	Jaarlijksch bevolkingsaccres in % na aftrek gebiedswijzigingen
1622	444.552	—
1634	414.536	—
1639	97.258	—
1645	121.106	4.1
1652	166.014	5.3
1669	218.455	1.8
1673	251.835	—
1679	264.616	2.1
1697	284.000	0.04
1707	343.000 ³⁾	1.98
1730	425.030	1.07
1750	472.000	0.45
1754	477.112	0.05
1752	478.979	0.08
1771	516.000	0.43
1794	614.000	0.78

Tenslotte — wij zouden deze min of meer betrouwbare cijfer-

1) Beitr. z. Wirtschafts- und Sozialgesch. d. Reichsstadt Frankfurt a. M. 1906, pag. 254.

2) 4e Aufl. Band II, pag. 673.

3) Verminderd met $\pm$ 2000 geïmmigreerde Waldenzen.

reeksen nog naar verschillende kanten kunnen uitbreiden — eenige gegevens omtrent de Nederlandsche gemeenten Amsterdam en den Haag 1).

Amsterdam telde in:

1622—105.000 inwoners	1685—185.700 inwoners
1630—115.000 "	1740—200.000 "
1637—145.900 "	1795—217.000 "

Den Haag in 1769 — 38000 inwoners.

1795 — 38433 inwoners.

Wij vestigen speciaal de aandacht op Amsterdam, omdat de hier weergegeven periode ook de „gouden eeuw” bestrijkt. Juist in die tijd heeft Amsterdam zijn wereldpositie als handelsstad en stapelplaats veroverd en steeg de welvaart er aanzienlijk, desondanks nam de bevolking er nog slechts met 112.000 inwoners toe van 1622—1795, terwijl van 1795—1904, een periode die 64 jaar korter is, de bevolking met 331.160 zielen tot 548.160 inwoners steeg, om van de toeneming der laatste 20 jaar maar niet te spreken.

Nu is voor de bevolkingsgroei in een stad „immigratie” van veel grooter belang dan ze dit voor een staat is: de trek van het land naar de stad drukte op de 19e eeuw haar stempel, maar in zekere zin was dit ook in de 17e en 18e eeuw mogelijk, vooral toen de stad in haar economische opbloei veel nieuwe krachten kon gebruiken.

Wij zien derhalve op een hoeveel kleinere schaal al deze factoren hun werking deden gelden in de 17e en 18e eeuw — toen ons land ook in economisch opzicht in Europa gedurende geruime tijd toonaangevend was — dan in de 19e eeuw met haar industrië-ontwikkeling, toen Nederland te midden van de omringende staten economisch slechts een bescheiden positie innam en desondanks de bevolkingsgroei die van zijn bloeiperiode op een enorme wijze overtrof. 2)

1) Handwörterbuch der Staatswissenschaften 4e Aufl. Band II, pag. 681.

2) Het is misschien hier de plaats te wijzen op een suppositie van Prof. C. A. Verrijn Stuart tegenover den schrijver geuit, waarin hij uit de constant blijvende groei der Amsterdamsche bevolking in de 18e eeuw en het sterker toenemend aantal huwelijkssluitingen voor die tijd reeds tot een geboortenbeperking concludeert.

Het is met deze paar voorbeelden van de bevolkingsgroei in de eeuwen voor 1800, dat wij deze § wenschen te besluiten. Het doel dat wij ons stelden was, een indruk te geven van de groei der bevolking in de 19e eeuw, doordat wij de ontwikkeling van die groei eenigszins analyseerden: absolute tegenover relatieve geboortenoverschotten plaatsten en daar de kiemen voor een eventuele stabilisatie der bevolking reeds ontdekten en aan de andere kant doordat wij de bevolkingsgroei op een groote afstand beschouwden — voor zoover dat mogelijk was — en zoo in een wijder tijdsverband een indruk verkregen van het fenomenale van die groei in de 19e en 20e eeuw.

§ 5. Economische ontwikkeling en bevolkingsgroei.

Een van de meest netelige questies in het bevolkingsprobleem heeft betrekking op het aantoonen en uitstippelen van het tusschen de bevolkingstoeneming en de technisch-economische ontwikkeling bestaande verband. Wij hebben bij het analyseeren der verschijnselen, die zich op dit terrein voordoen, nu eenmaal niet de mogelijkheid van experimenteeren, een mogelijkheid die in de laboratoria der natuurwetenschappen zoo ruimschoots gegeven wordt, en juist bij het aantoonen van de mate waarin de technisch-economische ontwikkeling en de toeneming der bevolking elkaar over en weer beïnvloeden, zou een buitensluiten van de vele andere factoren, die zich hier doen gelden en mede bewerkstelligen dat een bepaald resultaat tot stand komt, zeer gewenscht zijn.

Dat bevolkingsgroei en technisch-economische ontwikkeling elkaar beïnvloeden, kunnen wij aannemen. In welke mate één van beiden meegewerkt heeft om een bepaald resultaat bij de ander tot stand te brengen, moet een open vraag blijven.

De tweede moeilijkheid, die zich direct bij de eerste aansluit, betreft het meer middellijke verband dat tusschen de twee grootheden bestaat; van een causaliteit, hetzij dan van de economische ontwikkeling ten opzichte van de bevolkingsgroei of omgekeerd, is hier moeilijk te spreken, daar alles via de machtige tusschen-schakel der menschelijke geestesgesteldheid en wilsoriëntatie moet

geschieden. Gesteld derhalve, dat wij in staat waren, de medewerkende factoren voor het grootste deel te elimineeren, dan nog zouden gelijke oorzaken niet tot gelijke gevolgen behoeven te leiden. In dit verband herinneren wij slechts aan de bevolkingsdichtheid van een land als China, ook in de laatste eeuw ¹⁾ sterk toegenomen, en daartegenover de in West-Europeesche staten plaats vindende bevolkingsverdichting, waartegenover toch wel een geheel andere technisch-economische ontwikkeling staat. Ongetwijfeld speelt hier de andere geestesgesteldheid een voorname rol. Zien wij meer naar de economische ontwikkeling als oorzaak, dan springt direct Frankrijk in het oog, waar de technisch-economische ontwikkeling in de 19e en 20e eeuw toch voor een groot deel parallel liep met het overige Europa, maar waar de bevolkingstoename daarentegen veel geringer was; ook hier leidde verschil in mentaliteit tot verschillende resultaten.

Duidelijk blijken deze moeilijkheden ook uit de geschiedenis der bevolkingsbeweging in de 19e eeuw, toen een geweldige verruiming der technisch-economische ontwikkeling eenerzijds gepaard ging met een fenomenale groei der bevolking, maar anderzijds sinds ongeveer 1870, door de van dat tijdstip af intredende geboortendaling, de eerste symptomen van een kentering zich deden gevoelen, terwijl die technisch-economische ontwikkeling zich in hetzelfde — of zelfs versneld — tempo voortzette.

Moeten wij dus alle onderlinge beïnvloeding van de technisch-economische ontwikkeling en de bevolkingsgroei slechts als middelmatig beschouwen, desniettemin is er één verbetering aan de technische kant die op de bevolkingsbeweging een directe invloed uitoefent. Het is de vooruitgang der medische wetenschap, die, doordat ze de sterfte drukt, „*ipso facto*” en „*ceteris paribus*”, de bevolking doet toenemen; vooral ook de verbeteringen op hygiënisch gebied, het drukken van de zuigelingensterfte, zijn hier van groot belang.

Na deze algemeene oriëntatie willen wij er ons, voorzoover mogelijk, rekenschap van geven, hoe wij ons een beïnvloeding, door

---

1) Ofschoon hieromtrent, vooral wat de laatste helft der 19e eeuw betreft, wel enig verschil van meening bestaat, cf. A. M. Carr Saunders: „World Population,” pag. 288.

de technisch-economische ontwikkeling, van de bevolkingstoename en een eventueele invloed van deze laatste op de eerste moeten voorstellen en bij welke van beide het zwaartepunt ligt.

Gaan wij uit van de toeneming der bevolking, dan ligt het voor de hand, dat wij reeds uit dit enkele feit moeten concludeeren tot een quantitative uitbreiding der behoeften en derhalve een versterking der vraag naar de verschillende producten. Onder deze omstandigheden is een uitbreiding der economische productie waarschijnlijk en het verband tusschen deze laatste en de bevolkingsgroei is inzoverre vermoedelijk van causalen aard. Het is echter ook mogelijk dat, ondanks de toeneming der bevolking, de productie in geen enkel opzicht meer voor uitbreiding vatbaar is. Immers, gaan wij van de toeneming der bevolking uit, dan zijn er ten aanzien van de economische productie de volgende casusposities denkbaar:

1°) Er zijn geen mogelijkheden van uitzetting der productie meer, de bevolkingstoename vindt haar weerslag in een evenredige daling van het gemiddeld reeël inkomen, eventueel decimeert hongersnood de bevolking.

2°) Uitbreiding der productie is mogelijk, de productie geschiedt dan echter onder aanmerkelijk ongunstiger omstandigheden dan vóór die bevolkingsuitbreiding. Ook nu zal het gemiddeld reeël inkomen der bevolking dalen, al daalt het in dit geval niet evenredig aan de groei der bevolking.

3°) Uitbreiding der productie is mogelijk, onder even gunstige of zelfs gunstiger voorwaarden (b.v. wegens dan mogelijke sterkere doorvoering van arbeidsverdeeling) dan tevoren; het gemiddeld reeël inkomen zal in dit geval aan zichzelf gelijk blijven of stijgen. De wet der verminderende meeropbrengsten, die zich bij uitbreiding der productie — speciaal op het terrein van de landbouw — sterker doet gelden, wordt dan gecompenseerd of overgecompenseerd door andere, in tegengestelde richting werkende, factoren. Ook in deze laatste twee gevallen moeten wij ons realiseeren dat hier die bevolkingstoename slechts een voorwaardelijk karakter heeft als veroorzaker van de uitbreiding der productie, in zoverre altijd nog de *keus* gelaten wordt tusschen vermeerdering der productie en daling van het gemiddeld reeël inkomen.

Het is meer speciaal het laatste geval dat op de West-Europee-
sche verhoudingen sinds de industrieele revolutie in het begin
der 19 eeuw en grosso modo op de bevolkingssituatie in de geheele
wereld zou moeten passen. Wij stellen immers vast dat de be-
volkingsgroei overgecompenseerd wordt door de productie aan
voedingsmiddelen terwijl bovendien nog in veel sterkere mate die
overcompensatie ten aanzien van andere grondstoffen heeft plaats
gevonden. Vooruitgrijpend op de cijfers uit het volgend hoofdstuk
geven wij hier voor de laatste zestig jaar indexcijfers van de groei
der wereldbevolking, naast de uitbreiding der productie van tarwe
en staal: stellen wij deze drie grootheden in 1874, respectievelijk
1871/75 op 100 dan zijn de indices voor:

1910	Bevolking	122	Tarwe	172	Staal	4689 ²⁾
1920	"	128	"	183 ¹⁾	"	4916 ³⁾
1930	"	143	"	249	"	6828

De overcompensatie, bij de tarwe reeds enorm, stijgt bij de we-
reldproductie van staal tot in het duizelingwekkende.

Terugkeerend tot ons uitgangspunt, de toeneming der bevolking,
zouden wij nu zonder bezwaar een toeneming der productie van
tarwe en staal, beide in dezelfde mate als de bevolking, zonder
meer aan de vermeerdering van deze laatste kunnen toeschrijven,
daar de keuze tusschen een eventueele vermindering van het ge-
middeld reeël inkomen en een mogelijke uitbreiding der productie
onder even gunstige of gunstiger voorwaarden dan tevoren niet
moeilijk lijkt; de groote vraag blijft dan echter nog in welke mate
die bevolkingstoename aansprakelijk gesteld moet worden voor
de geweldige overcompensaties die blijkens ons cijfermateriaal heb-
ben plaats gevonden.

Welk gewicht moeten wij hier toekennen aan de sterkere ar-
beidsverdeling, het dalen der transportkosten per bushel tarwe,

-
- 1) Gemiddeld 1920—'24.
  - 2) Gemiddeld 1909—'13.
  - 3) Gemiddeld 1920—'24.

alles door de bevolkingsgroei mogelijk gemaakt? Kunnen wij de geweldige ontwikkeling der techniek beschouwen als mede onder invloed van de bevolkingsgroei ontstaan? Het is duidelijk dat de intense arbeidsverdeeling groote voordeelen met zich meegebracht heeft, maar tevens is ontegenzeggelijk een exact afwegen van die voordeelen ondoenlijk. Daar staat tegenover, dat, wanneer wij naar de toegenomen wereldproductie zien, en ons b.v. tot de hierboven weergegeven index van staal beperken, wij toch niet aan de indruk kunnen ontkomen dat die arbeidsverdeeling slechts voor een betrekkelijk gering deel deze enorme productiestijging mee tot stand gebracht kan hebben. Onze aandacht gaat hier meer naar de technische vooruitgang als auctor van dit phenomeen uit en daarmee dringt de tweede vraag zich aan ons op.

Deze technische vooruitgang is van groot belang — onder meer ook in de landbouw — doordat door haar de wet der verminderende meeropbrengsten tijdelijk buiten werking gesteld wordt; zoo is het begrijpelijk, dat een oudere Engelsche economist als N. Senior deze wet formuleert onder de voorwaarde „agricultural skill remaining the same”.

Iemand als F. Oppenheimer die Malthus' bevolkingswet, welke ook op deze verminderende meeropbrengsten in de landbouw steunt wil ontzenuwen, zou derhalve een zeer sterke positie innemen, wanneer hij kon aantoonen dat bij toeneming der bevolking ook voortdurend technische verbeteringen plaats zouden vinden. In deze trant laat hij zich meermalen uit: „Die Frage ob nicht vielleicht mit dem Wachstum der Bevölkerung die Ausbildung eines „verbesserten Kultursystems“ und die Schöpfung „besserer Geräte“ irgendwie zusammenhangen könnte, wird nicht gestellt (n.l. bij Malthus)”. „Je mehr nämlich ein Volk an Zahl zunimmt, um so grösser wird die Arbeitsteilung, um so vollkommener die Werkzeuge, mit welchen der Landwirt produziert, um so freier von Nebenberufen seine Zeit für den Hauptberuf”. 1)

Het lijkt ons nu bepaald onjuist om de vooruitgang der techniek al te nauw aan de bevolkingstoening te binden, een verband tusschen deze laatste en b.v. de radio, het vliegtuig en de film,

1) „Das Bevölkerungsgesetz des T. R. Malthus”, pag. 57 en 59.

is volkomen onaannemelijk. Een andere kant van de zaak blijft het natuurlijk, wanneer wij van het feit uitgaan dat de „nood vindingrijk maakt”, en onder deze omstandigheden (n.l. „nood”) is het althans theoretisch denkbaar dat een bevolkingsgroet, als wij in geval onder 1°) of 2°) veronderstelden, leidt tot bepaalde technische verbeteringen, die de economische situatie iets gunstiger doen worden. Immers, bij deze twee gevallen staat in zekere zin een extra premie op zoo'n technische verbetering.

Duidelijk is het echter, dat deze twee casusposities met het werkelijke verloop van de technische vooruitgang in de 19e en 20e eeuw niets gemeen hebben. Een vluchtige blik op de betreffende indexcijfers is reeds voldoende om ons dit te doen realiseeren en in zeer groote mate zouden wij de bodem der realiteit onder onze voeten doen wegzinken, wanneer wij voorop zouden moeten gaan stellen, dat het ingenieuze vernuft in een land als Frankrijk tot minder resultaten zou moeten leiden dan in een land als Voor-Indië, waar ook thans nog van een aanzienlijke bevolkingsdruk sprake is. Het zijn deze „werkelijkheden” die ons, tegenover een „nood die vindingrijk maakt”, toch eenigzins huiverig doen staan.

De slotsom trekkend kunnen wij slechts concluderen, dat de groei der bevolking ongetwijfeld de economische productie eenigszins gestimuleerd heeft, echter slechts voor een deel aansprakelijk is voor de geweldige ontwikkeling van die productie in de 19e en 20e eeuw, terwijl het ons bovendien zeer onwaarschijnlijk voorkomt, dat deze bevolkingstoename de stimulans is geweest voor nieuwe technische vindingen, wat echter nog in het geheel niet zeggen wil, dat sommige nieuwe vindingen misschien niet enkel bij die grootere bevolking rendabel zouden zijn en in sterke mate in toepassing zouden worden gebracht.

Nemen wij ons uitgangspunt van een sterke vooruitgang op technisch-economisch terrein dan bieden zich eveneens verschillende mogelijkheden voor de beweging van een bevolking:

1°). de technisch-economische vooruitgang kan zich omzetten in een verhooging van het gemiddeld reëel inkomen, zonder dat de bevolking noemenswaard toeneemt;

2°). de toename der bevolking kan van dien aard zijn, dat,

dank zij de technisch-economische vooruitgang, het gemiddeld reëel inkomen nog wel stijgt, maar niet in die mate als in geval sub 1, waar de stijging evenredig was aan die vooruitgang;

3°). de bevolkingsgroei kan ook de voordeelen van de technisch-economische vooruitgang compenseeren en zoo veroorzaken dat het gemiddeld reëel inkomen gelijk blijft.

In het eerste geval stijgt het gemiddeld reëel inkomen en daarmee de koopkracht der bevolking, er zal niet zoozeer sprake zijn van een uitbreiding der vraag naar de eerste voedingsmiddelen, maar luxe artikelen zullen een grootere markt vinden, terwijl ook meer gekapitaliseerd kan worden. Deze stijging der koopkracht vormt op zichzelf een krachtige prikkel voor de productie. Wij moeten hier Mombert toegeven, dat voor de economische productie niet zoozeer de bevolkingstoename, als wel de toename van de koopkracht eener bevolking van het grootste belang is ¹⁾ en die toename der koopkracht hangt weer voor het grootste deel af van de ontwikkeling der volkshuishouding zelf, blijft m.a.w. grotendeels buiten de beweging der bevolking omgaan.

Het tweede geval brengt in de stijging van het gemiddeld reëel inkomen een, zij het geringere, vermeerdering van de koopkracht, waartegenover, door de toegenomen bevolking, ook een sterkere vraag naar eerste voedingsmiddelen staat. Het is hier wel duidelijk, dat de vleugels der verdere technisch-economische ontwikkeling eenigszins geknot zijn. Immers is in dit geval niet zulk een sterke kapitalisatie mogelijk, daar ook de bevolking en daarmee de vraag naar eerste voedingsmiddelen toeneemt. In hoeverre deze technisch-economische ontwikkeling geremd wordt, is echter niet te controleeren. Tenslotte blijven in het derde geval alle vóórdeelen achterwege, doordat de bevolking in haar snelle groei een verhooging van het gemiddeld reëel inkomen en daarmee een toename der koopkracht verhindert. De vraag naar alle producten die te voren ook verbruikt werden, breidt zich evenredig aan de bevolkingstoename uit. Aan die vraag kan op dezelfde voorwaarden als tevoren voldaan worden, dank zij de technisch-economische vooruitgang. Van bepaalde voordeelen,

---

1) „Bevölkerungsentwicklung und Wirtschaftsgestaltung” 1932. pag. 21.

tenzij men een groote bevolking op zichzelf als zoodanig beschouwt, is hier geen sprake. Malthus, die van elke verruiming van het „Nahrungsspielraum“ „ceteris paribus“ onmiddellijk weer deszelfs aanvulling met menschen tot de „limits of food“ verwacht, ging in deze richting.

Ook in deze drie gevallen moeten wij ons wel realiseeren, dat de technisch-economische vooruitgang in laatste instantie slechts met medewerking van de menschelijke wil tot één van deze resultaten leidt.

Theoretisch is het altijd mogelijk dergelijke casusposities uit te redeneeren, de moeilijkheid om hiervan uitgaande een concreet geval te analyseeren blijft echter bestaan en van een wisselwerking tusschen economische productie en bevolkingsgroei mogen wij niet zonder meer spreken, vooral niet wanneer wij de enorme overcompensaties van de indices der wereldproductie ten opzichte van de bevolkingsgroei gedurende de laatste 60 jaar, in het oog houden.

Daarom zouden wij de huidige bevolkingssituatie ook niet gaarne in een van de hypothetische gevallen willen onderbrengen, daarvoor bieden de feiten te weinig houvast: anders gezegd, de indices vertoonen onderling te groote verschillen dan dat wij een nauwe wisselwerking zouden durven aannemen tusschen de ontwikkelingstendenties van bevolking en economische productie.

Een ding is echter zeker: onherroepelijk moet op den duur de wet der verminderende meeropbrengsten de mogelijke voordeelen van een grootere bevolkingsdichtheid, als arbeidsverdeling e.d., gaan overcompenseeren; daarom moet tenslotte na een al dan niet stimuleerende werking van een verdere bevolkingsgroei een remmende invloed op de beweging van het gemiddeld reëel inkomen ontstaan.

Zijn wij nu reeds in deze laatste positie beland?

Nauwkeurig vast te stellen is dit niet, omdat niet na te gaan is op welk niveau het gemiddeld reëel inkomen zich zou bevinden, wanneer thans de bevolking der West-Europeesche landen kleiner was. In ieder geval vond een daling van het gemiddeld reëel inkomen tot dusver nog niet plaats en daar bovendien, ook in geval de bevolkingstoename een remmende invloed

mocht uitoefenen, toch nog het gemiddeld reëel inkomen kan stijgen, is het onmogelijk op deze vraag een exact antwoord te geven. ¹⁾

Een samenhang tusschen de ontwikkeling der bevolking en die der economische productie moge dan bestaan, als een nauw verband durven wij deze samenhang enkel te poneeren voor de eerste levensbehoefden, goederen met een onelastische vraag, en dan nog slechts wanneer wij voor deze beiden de wereldindices beschouwen.

Schrijft Mombert, denkend aan deze wisselwerking, dat de „Einfluss der Wirtschaft führend" is, dan kunnen wij niet verder gaan dan, zuiver quantitatief gesproken, dit „Führen der Wirtschaft" te erkennen, haar „Einfluss" houden wij echter nog voor een onbepaalbare grootheid, welke zeer voorzichtig gehanteerd moet worden, gezien het groote verschil in ontwikkelingstendentie tusschen bevolking en economische productie. Een der weinige vaststaande feiten blijft hier slechts, dat de industrieele revolutie der 19e eeuw krachtig heeft meegewerkt aan het verlagen der huwelijksleeftijd en dat deze verlaging — vóór de laatste deceniën der eeuw — nog vrij regelmatig in een verhooging der nataliteit resulteerde. ¹⁾

---

1) Zie ook de beschouwingen over het bevolkingsoptimum op pag. 106 vlg. hierachter.

1) cf. A. M. Carr Saunders „Population". pag. 20.

HOOFDSTUK II.

STATISTISCH MATERIAAL.

§ 1. Statistisch materiaal over de achteruitgang der geboorten sinds ±1875 in eenige belangrijke westersche landen.

Een, met één maatstaf gemeten, beeld van de daling der nataliteit in alle landen kunnen wij slechts verkrijgen, wanneer wij ons bepalen tot het geboortencijfer per 1000 inwoners. Nu hebben deze cijfers het bezwaar, dat geen rekening met de leeftijdsopbouw gehouden wordt: een land met sterk bezette oudere leeftijdsklassen zal per 1000 der bevolking een geringe nataliteit vertoonen, desniettemin kan de huwelijksvruchtbaarheid er in de jongere leeftijdsgroepen aanzienlijk zijn en omgekeerd kan een land met sterk bezette jonge leeftijdsklassen een hooge nataliteit per 1000 der bevolking hebben, terwijl de huwelijksvruchtbaarheid in die jongere klassen juist gering is. Wij zouden dus in zekere zin van een optisch bedrog kunnen spreken en daarom geven wij er hier de voorkeur aan om de mogelijke uniformiteit op te offeren aan de meer betrouwbare gegevens, die ons b.v. de huwelijksvruchtbaarheid per 1000 vrouwen van 15—49 jaar verschaffen. Uit deze laatste cijfers kunnen wij met redelijke zekerheid de daling der nataliteit opmaken ¹⁾ en stoort de leeftijdsopbouw ons niet meer, zij het dan dat wij nog niets nader komen tot de beantwoording der vraag, of „lichamelijke minderwaardigheid” dan wel „bewuste beperking” als oorzaak van deze daling beschouwd moet worden.

Het is duidelijk, dat bij een voortdurende daling der nataliteit

---

1) Kuczinsky („The balance of births and deaths”, pag. 42) wees er op dat ook zóó de werkelijke betekenis der geboorten voor de bevolking niet voldoende tot haar recht komt, daarvoor moet men berekenen, of voor elke vrouw, die aan de voortplanting deelneemt, weer een dergelijke vrouw in de plaats komt.

de leeftijdsopbouw zich wijzigt en een verschuiving naar de oudere leeftijdsgroepen zich doet bemerken. Dit laatste zal veroorzaken, dat het geboortecijfer per 1000 der bevolking in een nog sneller tempo daalt, wat dan met de daling der huwelijksvruchtbaarheid niet meer parallel zal gaan. Hoe wij derhalve deze kwestie ook beschouwen, bij een daling der nataliteit moet op den duur een afwijking tusschen de huwelijksvruchtbaarheid per 1000 vrouwen van 15—49 jaar en het geboortecijfer per 1000 der bevolking ontstaan.

Nu zijn wij in de practijk voor de moeilijkheid geplaatst, dat niet alle landen huwelijksvruchtbaarheidscijfers — en dan nog voor vrouwen van dezelfde leeftijd — geven, wij moeten ons soms behelpen met algemeene vruchtbaarheidscijfers (per 1000 vrouwen van 15—49 jaar) en meestal is slechts de nataliteit per 1000 der bevolking beschikbaar. Wanneer wij dit laatste materiaal benutten, plaatsten wij er het aantal huwelijksluitingen per 1000 der bevolking naast. Immers voor het geval zich een aanzienlijke leeftijdsverlenging voorgedaan zou hebben en de oudere leeftijdsklassen sterker bezet zouden zijn, zou een vermindering van het aantal huwelijksluitingen per 1000 der bevolking aanwijsbaar moeten zijn; de huwelijksfrequentie is in de oudere leeftijdsgroepen immers minder sterk, alleen al door het feit dat het percentage gehuwden daar grooter is. Zien wij daarom een vrijwel constant blijven van het aantal huwelijksluitingen per 1000 der bevolking naast een daling der nataliteit per 1000 der bevolking, dan kunnen wij aannemen, dat die laatste daling een vrij juist beeld geeft van de daling der geboorten in een bepaald land. Een storende factor kan hier slechts het in de laatste jaren toenemende aantal echtscheidingen met de daarna volgende tweede huwelijken vormen, waar echter tegenover staat dat de verbeterde mortaliteit de ontbinding van het huwelijk op veel later leeftijd dan vroeger doet plaats vinden, waardoor hertrouwen niet meer zoo vaak zal voorkomen.

Nederland.

Onze aandacht thans richtend op Nederland, vinden wij dat

daar het aantal wettige geboorten per 1000 gehuwde vrouwen beneden 50 jaar, in onderstaande tijdvakken, aldus daalde ¹⁾:

1870-'74 — 302.65	1900-'04 — 271.14
1875-'79 — 310.17	1905-'09 — 250.49
1880-'84 — 299.52	1910-'14 — 228.54
1885-'89 — 296.86	1915-'20 — 205.72
1890-'94 — 286.63	1921-'25 — 196.83
1895-'99 — 280.18	1926-'30 — 172.20

Een uitgesproken dalende tendens doet zich vanaf de periode 1875-'79 onafgebroken voor. De daling van '75/'79-'26/'30 bedraagt niet minder dan 44½%, die wij hier enkel tot het per huwelijk minder geboren worden van kinderen moeten herleiden.

België.

Onze buurstaat België heeft geboortencijfers, die zich op een lager niveau bevinden dan de onze; de periode 1876-'85 in België correspondeert ongeveer met 1895-'04 in Nederland. Naast de levend- en doodgeborenen worden, tusschen ( ), de levendgeborenen per 1000 geh. vrouwen van 15—49 j. gegeven ²⁾:

1876-'85 — 276 (264)	1908-'13 — 168 (161)
1886-'95 — 249 (238)	1919-'22 — 137
1899-'05 — 222 (213)	

In België constateeren wij tusschen '76/85 en '19/'22 een teruggang met ruim 50%, terwijl in Nederland voor diezelfde periode de huwelijksvruchtbaarheid met 35½% daalde ('75/'84-'21/'25).

Daar het Statistisch Jaarboek voor België en Belgisch Kongo geen huwelijksvruchtbaarheidscijfers geeft, volstaan wij voor de latere jaren met een paar cijfers over de algemeene nataliteit en het aantal huwelijkssluitingen per 1000 der bevolking:

1) deel IX. Volkstelling 31 December 1930. pag. 14.

2) Annuaire International de Statistique II — 1917. den Haag. pag. 54. C. A. Verrijn Stuart. „Inleiding tot de beoefening der statistiek.” I, pag. 225. 2e dr.

Nat: ‰ der bev.	Huwelijkssl. ‰ der bev.	Nat. ‰ der bev.	Huwelijkssl. ‰ der bev.
1922—20.37 ¹⁾	10.98	1930—18.71	8.86
1925—19.75	9.57	1932—17.64	7.57

De daling der huwelijkssluitingen ‰ der bevolking kan haar oorzaak vinden in het huwelijksuitstel tijdens de oorlog en het daardoor hooge ‰ in 1922 en in de economische depressie met een laag ‰ voor 1932. Wijzigingen in leeftijdsopbouw tusschen 1922 en 1932 kunnen de oorzaak niet zijn; te bedenken valt bovendien, dat in 1900 en 1913 het ‰ der huwelijkssluitingen 8 bedroeg.

Duitschland.

Voor Duitschland vonden wij de volgende cijfers over de huwelijksvruchtbaarheid per 1000 vrouwen van 15—49 jaar (vanaf 1920 van 15—45 jaar). Tot 1907—1914 worden de levend en doodgeborenen gegeven met de levendgeborenen tusschen ( ) er achter, daarna enkel de levendgeborenen.

1876—'85 — 279 (269) ²⁾	1921 — 187.2 ³⁾
1886—'95 — 267 (258)	1925 — 146.3
1896—'05 — 251 (243)	1930 — 118.3
1907—'14 — 202 (196)	1933 — 99.5

Ook in Duitschland is de daling der huwelijksvruchtbaarheid veel geprononceerder dan in ons land, tusschen 1876—'85 en 1926—'30 daalde zij er met bijna 53 (52.9) %, in Nederland bedroeg die daling, tusschen 1875—'84 en 1926—'30, 43.5%, terwijl bovendien bij ons begin- en eindpunt ook weer op een hooger niveau liggen.

Zwitserland.

Ofschoon de Zwitsersche bevolking voor 72.4% Duitsch spreekt, 20.6% het Fransch en 7% het Italiaansch tot moedertaal heeft, blijkt ze niettemin, te midden van de haar omringende en in taal

- 1) Statistisch Jaarboek voor België en Belgisch Kongo — 1934, pag. 34.
- 2) Annuaire International de Statistique II. 1917, den Haag, pag. 54—55.
- 3) F. Burgdörfer „Der Geburtenrückgang und seine Bekämpfung“. Berlin 1929 en „Aufbau und Bewegung der Bevölkerung“. Berlin 1935.

en ras nauw verwante volken, een eigen karakter te bezitten ook wat de ontwikkeling der nataliteit betreft. Duidelijk is het, dat Zwitserland zich niet op dezelfde steile helling als Duitschland bevindt. De huwelijksvruchtbaarheid per 1000 vrouwen van 15—49 jaar (vanaf 1900: 15—44 j.) bedroeg er, levendgeborenen tusschen ( ):

1876—'85	—	248 (239) ¹⁾	1910	—	221
1886—'91	—	235 (226)	1920	—	185
1900	—	266 ²⁾	1930	—	148

In het *Annuaire International* wordt voor 1896—1905 een gemiddelde — levend en doodgeborenen — van 233 opgegeven, misschien komen de twee cijferreeksen dus niet geheel overeen. Gaan wij van beiden uit, dan daalde in Zwitserland tusschen 1876-'85 en 1930 de huwelijksvruchtbaarheid met ruim 40 (40.3) %, in Duitschland was dat ongeveer voor diezelfde periode 53% en in Nederland 43.5%. De daling zette in Zwitserland op een veel lager niveau in (76/85—248) dan in Nederland (75/84—304.84), maar het tempo der daling was iets gematigder.

Frankrijk.

Voor Frankrijk — het klassieke land der dalende nataliteit — zijn de gegevens omtrent de huwelijksvruchtbaarheid al heel schaarsch. Wij moeten ons hier tot het materiaal uit het *Annuaire International* beperken en kunnen slechts door gecombineerde nataliteits- en huwelijkscijfers eenige aanvulling geven. De huwelijksvruchtbaarheidscijfers geven weer het totale aantal geborenen met het aantal levendgeborenen tusschen ( ) er aan toegevoegd; vrouwen van 15—49 jaar.

1877—'86	—	173 (166) ¹⁾	Nat. ‰ der bev.	Huwelijksnl. ‰ der bev.	
1886—'95	—	156 (149)	1920—'24	— 20	9.7 ²⁾
1896—'05	—	140 (134)	1925	— 19.0	8.7
1910—'11	—	119 (114)	1930	— 18.1	8.3

1) *Annuaire International de Statistique* II — 1917, den Haag, pag. 54—55.

2) *Statistisches Jahrbuch der Schweiz* — 1933, pag. 70.

3) *Aperçu Annuel de la démographie des divers pays du monde*, 1925, p. VII; 1931, p. XXIV, den Haag.

De Fransche beweging der huwelijksvruchtbaarheid krijgt een geheel eigen karakter, doordat Frankrijk in 1876—'86 op dat punt begint, waar Nederland in 1926—'30 na een lang proces van daling is aangeland (172.20). Dit moeten wij in het oog houden wanneer wij vaststellen dat tusschen 1877/86 en 1910/11 de huwelijksvruchtbaarheid in Frankrijk terugging met ruim 31% tegenover een daling in Nederland gedurende ongeveer diezelfde periode, 1875/84—1910/14, met 25%. Het Fransche % lijkt niet veel hooger dan dat van Nederland, maar in het licht van het niveauverschil in huwelijksvruchtbaarheid tusschen beide landen krijgt het een ander aspect.

Engeland en Wales.

Per 1000 gehuwde vrouwen van 15—45 jaar bedroeg de vruchtbaarheid in de jaren:

1870—'72 — 292.5 ¹⁾	1900—'02 — 235.5	1930—'32 — 122.4
1880—'82 — 286.0	1910—'12 — 197.4	1931 — 122.9
1890—'92 — 263.8	1920—'22 — 178.9	1932 — 117.9

Bij deze cijfers werd niet vermeld of het hier gaat om het totaal der geboren en of enkel om de levendgeborenen. Wij stellen weer een frappante teruggang vast, die van 1870—'72 tot 1930—'32 niet minder dan 58.1% bedroeg, tegenover een daling in Nederland over de periode 1870—'74 tot 1926—'30 met 43.1%. Nu valt hier wel op te merken dat in Nederland tusschen 1870/74 en 1880/84 nog een hoogtepunt der huwelijksvruchtbaarheid ligt in 1875/79, n.l. 310.17, zoodat van deze periode af gerekend, het dalingspercentage iets hooger zou zijn; of ook in Engeland een dergelijk top-punt tusschen 1870/72 en 1880/82 bestaan heeft blijkt uit onze cijfers niet. Het uitgangspunt der daling ligt in Engeland niet in belangrijke mate onder het Nederlandsche (302.65).

Scandinavië.

De Scandinavische landen kenmerken zich door een lage nata-

1) Statistical Abstract for the United Kingdom — seventy eighth number. London 1935 — pag. 22.

liteit. Wat het uitgangspunt van de daling der huwelijksvruchtbaarheid betreft, bij Denemarken en Zweden ¹⁾ ligt dit ongeveer op hetzelfde niveau als bij Zwitserland. Noorwegen bevond zich in 1875—'85 op een wat hooger peil: 271.

Huwelijksvruchtbaarheidscijfers worden in de statistische jaarboeken van alle drie staten niet gegeven.

Denemarken.

Totaal aantal geborenen per 1000 gehuwde vrouwen van 15—49 jaar; levendgeborenen tusschen ( ).

1875—'84	—	248 (241 ^{a)})
1885—'94	—	240 (234)
1896—'05	—	222 (217)
1906—'15	—	196 (191)
1919—'22	—	160 ^{b)})

Nat: $\frac{0}{1000}$ der bev:	Huwelijkssl: $\frac{0}{1000}$ der bev:
1921—24.0	8.1 ^{c)}
1925—21.0	7.5
1930—18.7	8.2
1933—17.3	8.8

De daling tusschen 1875/84 en 1919/22 bedroeg in Denemarken 35.4%, in Nederland 1875/84—1921/25 eveneens 35.4%. Voor Denemarken berekenden wij een gemiddelde der algemeene nataliteit van 22.2 $\frac{0}{1000}$ der bevolking voor 1921/25 en 19.4 $\frac{0}{1000}$ voor 1936/30. Het vrijwel gelijk blijven der huwelijksfrequentie in die jaren beteekent dat slechts geringe wijzigingen in de leeftijdsopbouw plaats vonden, zoodat wij, zij het met eenige reserve, vast kunnen stellen dat tusschen 1921/25 en 1926/30 in Denemarken een teruggang met 12.6%, in Nederland met 12.5%, der nataliteit plaats vond.

Zweden.

Totaal aantal geborenen per 1000 gehuwde vrouwen van 15—44 jaar:

1881—'90 — 292 ^{a)})	1911—'20 — 212
1891—'00 — 276	1921—'30 — 155
1901—'10 — 259	

- 1) Indien wij ons ook ten aanzien van Zweden tot het Annuaire bepalen.
- 2) Annuaire International de Statistique II — 1917, den Haag, pag. 54—55.
- 3) C. A. Verrijn Stuart: „Inleiding tot de beoefening der Statistiek.” I, pag. 255, 2e dr.
- 4) Statistik Aarbog 1934. Köbenhavn, pag. 19.
- 5) K. A. Edin and E. P. Hutchinson: „Studies of differential fertility.” Londen 1935, pag. 31.

Deze aan Edin ontleende cijfers zijn hooger dan het materiaal uit het *Annuaire International*: wij vinden daar b.v. voor 1876/85¹⁾ een huwelijksvruchtbaarheid per 1000 vrouwen tusschen 15 en 49 jaar van 247 en voor 1886-'95 van 237; 1896/'05 — 224 en 1908/'13—201.

Volgens het *Annuaire* vindt tusschen 1876/'85 en 1908/'13 een daling met 18.6% plaats, in Denemarken, van ongeveer hetzelfde niveau (248), 1875/84—1906/15 met 20.9% en in Nederland tusschen 1875/84—1906/15, van een niveau van 302.65, met 21.4%. Volgens Edin daalt de huwelijksvruchtbaarheid in Zweden van 1881/90-1921/30 met 46.9%, van een niveau van 292; in Nederland, tusschen 1880/89 en 1921/30, van 298.19 tot 184.51 met 38.1%. Bij ons derhalve een minder sterke daling vanaf een iets hooger niveau. Over het algemeen lijken de cijfers van het *Annuaire* aan de lage kant te zijn.

Noorwegen.

Totaal aantal geborenen per 1000 gehuwde vrouwen van 15—49 jaar; levendgeborenen tusschen ( ):

1875-'85 — 271 (264) ¹⁾
1886-'95 — 266 (259)
1896-'05 — 253 (247)
1907-'14 — 229 (224) ³⁾
1919-'22 — 206

Nat. ‰ der bev.	Huw. sl. ‰ der bev.
1925—19.68	5.9 ²⁾
1930—17.04	6.5

De daling der huwelijksvruchtbaarheid bedroeg tusschen 1875/85 en 1907/14 — 15.4%. (in Zweden 1876/85—1908/13—18.6% en in Denemarken 1875/84 — 1906/15 — 20.9%). Noorwegen, waar de daling van het hoogste niveau af begon (271 — *Annuaire*!!), toont in deze periode het laagste dalingspercentage. In Nederland waar het niveau 1875/84 nog hooger lag, was de daling der huwelijksvruchtbaarheid van 1875/84—1915/25—33.9% tegenover een daling in Noorwegen, tusschen 1875/85 en 1919/22, met 23.9%. Hier valt derhalve een aanzienlijk verschil te constateeren, dat wij

1) *Annuaire International de Statistique* II — 1917, den Haag, pag. 54—55—56.

2) *Statistik Årbok for Nog re.* 1934, pag. 19.

3) C. A. Verrijn Stuart. „Inleiding tot de beoefening der Statistiek”. I. 2e dr. pag. 255.

zeker niet voor het grootste deel aan het niet volkomen congruent zijn der perioden zullen toegeschrijven. Trouwens voor de latere jaren is ook in Noorwegen de nataliteit sterk gedaald en tegenover een min of meer aan zich gelijk blijvend $\frac{0}{100}$ der huwelijksluitingen bereikte de nataliteit in 1930, 17.04 $\frac{0}{100}$ der bevolking en in 1933 zelfs 14.95 $\frac{0}{100}$.

Rusland.

Slechts onder groot voorbehoud laten zich over de Sovjet-Unie nataliteitscijfers geven. Daar huwelijksvruchtbaarheidscijfers niet beschikbaar zijn, moeten wij ons beperken tot de algemeene nataliteit, waartegenover echter het aantal huwelijksluitingen $\frac{0}{100}$ der bevolking, wegens de totaal andere huwelijkswetgeving in Rusland, niet dezelfde beteekenis kan hebben als in West Europa; een echtscheiding is in Rusland slechts een gemakkelijk te vervullen formaliteit. Wij willen dus voor Sovjet Rusland vergelijkingen met West Europa achterwege laten.

Het aantal levendgeboorten bedroeg in de jaren 1896/97, per 1000 gehuwde vrouwen van 15—49 jaar, 299 ¹⁾, in Nederland 1895/99—280.18.

De nataliteit $\frac{0}{100}$ der bevolking bedroeg naast het aantal huwelijksluitingen in de R.S.F.S.R.²⁾

Staat	Nat. $\frac{0}{100}$ der bev.	Huwelijkssl. $\frac{0}{100}$ der bev.	Staat	Nat. $\frac{0}{100}$ der bev.	Huwelijkssl. $\frac{0}{100}$ der bev.
R.S.F.S.R.	1924—40.8 ³⁾	11.4	Ukraine	1924—42	11.5
	1925—43.5	9.7		1925—43.3	10.6
	1926—40.8	10.4		1926—41.6	12.1
	1927—40.8	11.0		1927—40.3	11.2
Bélorussie	1924—43.6	10.6		1928—37.1	10.4
	1925—47.6	10.3		1929—35.3	11.3
	1926—40.2	8.4		1930—30.1	10.4
	1927—39.1	8.6			

Deze cijfers beschouwend, ontkomen wij niet aan de indruk dat ook hier de nataliteit dalende is, zij het dan, dat zij zich nog op een veel hoger niveau dan in West Europa bevindt. Alléén tus-

1) Annuaire International de Statistique, II — 1917. den Haag, pag. 54.

2) Russische Socialist. Federatieve Sovjet Republiek.

3) Aperçu de la démographie des divers pays du monde, 1931. den Haag pag. XXIII en XXIV.

schen 1924 en 1930 daalde in de Oekraïne de algemeene nataliteit reeds met 28.3%, terwijl het $\frac{0}{100}$ der huwelijkssluitingen ongeveer gelijk bleef, in Bèlorussie nemen wij van 1924 op '27 een val in de algemeene nataliteit met 10.3% waar, waartegenover echter ook in de huwelijkssluitingen misschien van een dalende tendens gesproken mag worden. Ten aanzien van geheel Rusland kunnen wij tusschen 1924 en 1927 van een stationnaire toestand spreken.

Bulgarije.

In Bulgarije bedroeg het totaal aantal geboorten (levendgeborenen tusschen haken) per 1000 gehuwde vrouwen van 15—49 jaar gemiddeld per jaar in

1896—1905	—	268(266) ¹⁾
1909—'12	—	258 ²⁾
1925—'28	—	202.5

Een daling met 24.4% tusschen 1896/190 en 1925/28. In Nederland vond over ongeveer dezelfde periode (1895/04—1921/30) een daling met 33% plaats. Voor een Oost Europeesch land is de huwelijksvruchtbaarheid in Bulgarije niet bijzonder hoog, 1896/05 lag zij, met 268, onder de Nederlandsche, die 1895/04—275.66 bedroeg. Toch is de nataliteit per 1000 der bevolking in Bulgarije aanzienlijk, zij beliep van 1909-'12, gemiddeld per jaar, 41.4 en van 1925—'28 — 35.2. Nederland bereikte slechts een permille in 1910—'14 van 28.2 en in 1925—'28 van 23.5. In 1890—1900 bedroeg de Nederlandsche nataliteit slechts 32.5 $\frac{0}{100}$ der bevolking, terwijl toen de, sindsdien teruggelopen, huwelijksvruchtbaarheid van Bulgarije onder de Nederlandsche lag.

In Bulgarije kunnen wij duidelijk waarnemen dat de algemeene nataliteit geen zuiver beeld geeft; uit de nog hooge algemeene nataliteit tegenover de betrekkelijk lage huwelijksvruchtbaarheid kunnen wij opmaken, dat in Bulgarije de jonge leeftijdsklassen in het totaal der bevolking sterk vertegenwoordigd zijn.

1) *Annuaire International de Statistique*, II - 1917, den Haag, pag. 54.

2) *Annuaire Statistique du Royaume de Bulgarie*, 1934, pag. 49.

Hongarije.

Totaal aantal geborenen op 1000 gehuwde vrouwen van 15—49 jaar, de levendgeborenen tusschen ( ), in de jaren:

1876—'85	— 238 (234) ¹⁾
1886—'95	— 230 (225)
1896—'05	— 221 (216)
1907—'14	— 204 (198)

Levendgeborenen ‰ der bev.	Huwelijkssl. ‰ der bev.
1926—'30 — 26.0	9.2 ²⁾
1931 — 23.7	8.8
1932 — 23.4	8.1
1933 — 22.0	8.3

Ook Hongarije kent de achteruitgang der nataliteit, echter is de dalende tendens niet zóó sterk als b.v. in Nederland. Hongarije's niveau ligt 1876/85 aanzienlijk lager dan het Nederlandsche (1875/84-304.84); de daling bedroeg in Hongarije tot 1907/14-14.2%; in Nederland tot 1905/14 (vanaf 1875/84) 21.4%. In 1933 loopen het Nederlandsche (20.8) en het Hongaarsche cijfer der algemeene nataliteit weinig uit elkaar. Het lijkt dat in Hongarije het percentage der huwelijkssluitingen daalt, mogelijk is de economische depressie, met haar dieptepunt in 1932, hier niet vreemd aan.

Italië.

Huwelijksvruchtbaarheid per 1000 vrouwen:

1880—'82 — 285 ³⁾	1920—'22 — 273.1
1900—'02 — 280.6	1930—'32 — 208.0
1910—'12 — 277.1	

Wij willen bij deze cijfers opmerken dat zij — ontleend aan het *Annuario Statistico Italiano* — hooger zijn dan gelijke gegevens voor ongeveer dezelfde jaren in het *Annuaire International de Statistique*⁴⁾. Wij prefereren echter, nu er in het officieele Italiaansche

1) *Annuaire International de Statistique* II — 1917, den Haag, pag. 56.

2) *Annuaire Statistique Hongroise*, 1935, pag. 19.

3) *Annuario Statistico Italiano*, 1935, pag. 29.

4) Het is mogelijk, ja waarschijnlijk, dat dit ook met de andere landen eenigszins het geval is; daar echter de statistische jaarboeken der diverse landen geen huwelijksvruchtbaarheidscijfers geven, kunnen wij niet beoordeelen, in welke mate dit het geval zou zijn; desondanks kunnen echter de dalingspercentages, uit het *Annuaire International* en uit de stat. jaarboeken der landen bekend, nog wel gelijk zijn.

jaarboek van 1935 cijfers, de huwelijksvruchtbaarheid betreffend, gegeven worden, deze laatsten boven het materiaal van 1917 uit het *Annuaire International*. Gezien de splitsing, die verderop in het jaarboek toegepast wordt, betreft het hier vrouwen van 15—44 jaar.

De daling tusschen 1880/82 en 1930/32 bedraagt 26.9%; in Nederland tusschen 1880/84 en 1926/30—42.5%. Tusschen 1880 en '84 bevond de Nederlandsche huwelijksvruchtbaarheid zich op een niveau van 299.52 en was dus nog aanzienlijk hooger dan de Italiaansche, in 1926/30 zijn wij met 172.20 aanmerkelijk onder de Italiaansche gedaald.

Buiten-Europeesche landen.

Vereenigde Staten.

Nataliteit ‰ der bevolking.	Huwelijkssl. ‰ der bev.
1921—'25 — 22.5 ¹⁾	10.6
1926—'30 — 19.7	9.9
1930 — 18.9	9.1
1931 — 18.0	8.6
1932 — 17.4	7.9
1933 — 16.4	

Zuid Afrika.

Nataliteit ‰ der bevolking (Europ)	Huwelijkssl. ‰ der bevolking (Europ.)
1911—'15 — 31.11 ¹⁾	8.84
1916—'20 — 28.56	8.87
1921—'25 — 27.07	8.04
1926—'30 — 25.89	9.28
1931—'33 — 24.36	8.57
1934 — 23.60 (vlp)	

Australië.

Aantal levendgeb. p 1000 geh. vrouwen van 15—49 jaar	Nat. ‰ der bevolking	Huwelijkssl. ‰ der bev.
1906—'15 — 198 ²⁾	1921—'25 — 23.9	8.0 ¹⁾
	1926—'30 — 21.0	7.5
	1931—'34 — 17.0	6.8

Ook in de buiten-Europeesche witmanslanden kunnen wij dezelfde tendens als in Europa waarnemen, de nataliteit daalt ook hier. Nu staat hier tegenover dat de huwelijksluitingen zich eveneens in een neerwaartsche beweging schijnen te bevinden, een sterkere bezetting der oudere leeftijdsklassen is hieraan misschien niet

1) *Annuaire Statistique de la société des nations*, Genève 1934/35, pag. 52—53.

2) *Annuaire International de Statistique V* — 1921, den Haag, pag. 130.

N. Zeeland.

Aantal levendgeb. p. 1000 geh. vrouwen van 15—49 jaar.	Nat. ‰ der bevolking	Huwelijkssl. ‰ der bev.
1876—'85 — 282 ¹⁾	1921—'25 — 22.2	8.0 ²⁾
1886—'95 — 245	1926 '30 — 19.7	7.7
1896—'05 — 215	1931—,34 — 17.1	7.1
1906—'15 — 188		

Argentinië.

Nat. ‰ der bevolking	Huwelijkssl. ‰ der bev.
1921—'25 — 32.8	7.2 ²⁾
1926—'30 — 30.4	7.5
1931—'34 — 27.0	6.5

vreemd. Alleen in Zuid-Afrika, waar de algemeene nataliteit tusschen 1911/15 en 1931/33 met 21.6% daalde is de teruggang der nuptialiteit onbeduidend. Tusschen 1921/25 en 1932 daalt in de V. S. de nataliteit met 22.6%, het aantal huwelijksluitingen echter ook met 25.4% en evenzoo staat in Australië tusschen 1921/25 en 1931/34, een daling van 28.8% tegenover een teruggang der huwelijksluitingen met 15%. In Nieuw Zeeland daalt van 1876/85—1906/15 de huwelijksvruchtbaarheid met 33.3% (in Engeland 1880/82—1910/12 met 30.9%; Nederland tusschen 1875/84 en 1905/14 met 21.4%). Voor de latere jaren 1921/25—1931/34 staat in Nieuw Zeeland tegenover een daling der nataliteit met 22.9% een daling der nuptialiteit met 11.2%, zoodat hier wellicht een wijziging in de leeftijdsopbouw het algemeene nataliteitscijfer extra drukt, ofschoon wij in al deze gevallen ook nog een eventueele invloed der crisis moeten verdisconteeren. In Argentinië — de tegenwoordiger der Zuid-Amerikaansche staten — tenslotte daalde van 1921/25 tot 1931/34 de nataliteit met 15.1% en de nuptialiteit met 9.7%. In dit land ligt de nataliteit nog op een hooger niveau dan in de meer Engelsch georiënteerde staten. Misschien zouden

1) *Annuaire International de Statistique* V — 1921, den Haag pag. 130.

2) *Annuaire Statistique de la société des nations*, Genève 1934/35, pag. 52—53.

wij Argentinië nog het beste met Italië kunnen vergelijken, wegens de geringe omvang van het beschikbare materiaal laten wij dit echter na.

Het is te betreuren dat wij voor het meerendeel dezer staten de huwelijksvruchtbaarheid niet kunnen nagaan. Uit de aard der zaak hebben algemeene nataliteits- en nuptialiteitscijfers slechts een dubieuze waarde. Bovendien omvatten onze gegevens feitelijk een te korte tijdspanne, speciaal over de 19e eeuw hebben wij vrijwel niets tot onze beschikking; niettemin kunnen wij vaststellen dat het weinige cijfermateriaal, dat wij bezitten, hetzelfde beeld als in West-Europa van de achteruitgang der geboorten geeft.

Japan

Hier is de ontwikkeling geheel anders, de nataliteit en nuptialiteit ‰ der bevolking bedroegen daar in de jaren:

Nat. ‰ der bev.	Huwelijksl. ‰ der bev.
1883 — 26.3 ¹⁾	9.01
1890 — 28.6	8.04
1895 — 29.5	8.65
1900 — 31.4	7.70
1905 — 30.6	7.37
1910 — 33.9	8.68
1915 — 33.2	8.14
1920 — 36.2	9.76

Nat. ‰ der bev.	Huwelijksl. ‰ der bev.
1925 — 34.92	8.73
1930 — 32.35	7.86
1933 — 31.55	7.23

Hier valt een regelmatige stijging (24.6%) tusschen 1883 en 1925 te constateeren. Van een bepaalde stijging of daling der nuptialiteit valt niets te bespeuren.

Van 1925 tot 1933 daalt de nataliteit echter met 9.7%, de nuptialiteit met 17.2%. Dit laatste behoeft echter niet veel te zeggen, daar de nuptialiteit, ook in de vorige perioden veel „ups and downs” kende, waartegenover de tendens der nataliteit echter zeer constant was. Van 1883 tot 1933 steeg de nataliteit met 16.6% en daalde de nuptialiteit met 19.7%. De huwelijksvruchtbaarheid kan in Japan derhalve nog meer gestegen zijn dan in het toenemingspercentage

1) Resumé Statistique de l'empire du Japon 1887 en volgende jaren.

der algemeene nataliteit wordt uitgedrukt. Een van onze West-Europeesche toestanden totaal verschillend beeld.

Wij hebben in deze § niet alle Europeesche landen op hun nataliteit onderzocht, maar ons beperkt in deze zin, dat wij naast de groote mogendheden en directe buurstaten van Nederland, zooveel mogelijk een vertegenwoordiger van Noord, Oost en Zuid Europa plaatsten. Bij nader inzien lieten wij Oostenrijk achterwege, daar de gegevens voor dit land, wegens de sterke grenswijzigingen, in de verschillende perioden moeilijk vergelijkbaar zijn. Onze conclusie uit het zeer uiteenlopende materiaal, of het nu West, Oost, Zuid of Noord Europa betreft, of wij te maken hebben met de V. S., Australië, Z. Afrika of Nieuw Zeeland, kan slechts luiden dat in al deze landen de geboortendaling zich doet bespeuren en dat verder het onderling verschil zich doet gevoelen zoowel in het tempo der daling als in het onderscheid in niveau vanwaar zij begint zich te doen gelden. Ongeveer gelijke uitgangspunten leiden bij een divergeerend tempo der geboorten-achteruitgang tot groote verschillen in nataliteit voor het heden (Engeland en Nederland) en ook kan dit ongelijke dalingspercentage bij ongelijke uitgangspunten tot gelijke resultaten voeren. Het alles overheerschende verschijnsel blijft echter dat in elk land de nataliteit daalt. Een uitzondering hierop maken slechts, misschien een gedeelte van Rusland en zeker Japan tot voor enkele jaren. Zooals wij hierboven zagen, maakte deze laatste staat een aan onze Europeesche geheel tegengestelde ontwikkeling door: stijgende algemeene nataliteit naast een gelijk blijvende of zelfs eenigszins dalende nuptialiteit. In hoeverre de, sinds de laatste jaren ingetreden, daling der nataliteit met onze wester-sche is gelijk te stellen, zal de tijd nog moeten leeren.

§ 2. Statistisch materiaal omtrent de economische ontwikkeling hoofdzakelijk sinds het laatste kwart der vorige eeuw.

Het ligt in onze bedoeling in deze paragraaf een indruk te geven van de geweldige toeneming van de materieele productie, handel en verkeer. Het spreekt vanzelf dat die stijging hier, het gaat

immers om de productie der geheele aarde, slechts in korte trekken kan geschetst worden, voldoende echter om de tendenzen, die zich hierbij doen gelden, te onderkennen.

Een groote toeneming der materieele productie kan ons nu op zichzelf nog weinig zeggen, wanneer wij niet weten welke bevolkingsgroei wij er tegenover hebben te stellen. Slechts wanneer wij de eene ontwikkeling met de andere kunnen vergelijken, is er van een compensatie of een overcompensatie, van de materieele productie ten opzichte van de bevolkingstoename, te spreken.

Om hier met gelijke maten te kunnen meten hebben wij indexcijfers berekend, de wereldbevolking en de wereldproductie der verschillende grondstoffen, handel en verkeer omstreeks 1875 telkens op 100 stellende.

Nu moeten wij de grootte der wereldbevolking, die in absolute cijfers opgegeven wordt, wel eenigszins „cum grano salis” nemen. In vele en belangrijke landen vond immers nog nooit een betrouwbare volkstelling plaats en vooral in de zeventiger jaren bewegen wij ons hier erg op het terrein der schattingen. Niettemin kunnen onze indexcijfers hier wel eenige speling in het grondmateriaal verduren, de trend blijft er gelijk om en de fout moet wel heel groot zijn wil ze onze verhoudingscijfers kunnen beïnvloeden.

Wij hebben ons materiaal in drie stukken gesplitst:

1°. De wereldbevolking tegenover een paar voorname voedingsmiddelen, sinds $\pm$ 1874.

2°. De wereldbevolking tegenover belangrijke grondstoffen, spoorwegen en handel, sinds $\pm$ 1874.

3°. De wereldbevolking tegenover rijstproductie en tegenover rubberproductie en wereldhandelsvloot, sinds 1910 (1913).

Voor deze laatsten was geen, of geen gelijkwaardig materiaal, vanaf de zeventiger jaren aanwezig, zoodat wij slechts uit de cijfers der laatste 25 jaar een, toch nog altijd aanwezige, overcompensatie kunnen opmaken; de eenige uitzondering vormt hier zooals wij zullen zien de rijstproductie.

Wij constateeren een geweldige verbetering in de wereldvoorziening der belangrijkste voedingsmiddelen, een stijging zoo enorm, dat wij ten opzichte van een eventueel binnenkort in belangrijke mate moeilijker worden der voedselvoorziening bij een

verder toenemende bevolking vooralsnog zeer sceptisch staan. Wij weten dat de daling der curven sinds 1930 haar oorzaak in andere omstandigheden — de economische wereldcrisis! — vindt.

Indexcijfers. 1)

Jaren	Wereld bevolking	Jaren	wereldprod. Tarwe	wereldprod. Aardappelen	wereldprod. Mais
1874	100	1871—'75	100	100	100
1886	106	1881—'85	120	119	140
		1891—'95	131	140	154
		1901	139	175	157
		1905	159	192	223
1910	122	1910	172	180	
		1909—'13	200	203	258
1920	128	1920—'24	183	222	268
		1925	205	256	286
1926	137	1925—'29	227	248	277
1930	143	1930	249	277	247
1934	147	1934	233		222

Zie ook de met deze staat corresponderende fig. 1 op pag. 48.

Tegenover de stijging in de productie van grondstoffen, welke in het moderne economische leven met zijn technische vooruitgang het meest gebruikt worden, blijft de bevolkingsgroei nog veel meer ten achter. Sinds de crisis is weliswaar in alle curven (zie fig. 2.) een daling ingetreden, evenwel ligt ook thans nog het niveau der verschillende grondstoffen zeer aanzienlijk boven de hoogte, door de bevolkingsgrootte bereikt, m. a. w. bij een toeneming der bevolking is de wereldvoorziening met grondstoffen enorm veel verbeterd, vergeleken met het jaar 1874.

Het sterkst is sinds 1930 de wereldhandel ingekrompen: in 1934 is de verhouding wereldhandel—wereldbevolking reeds weer bijna gelijk aan die verhouding in 1874. Tot onze spijt konden wij bij de indexcijfers de wereldproductie van petroleum niet opgeven, de

1) Indices voor zoover toeneming der wereldbevolking betreft, bewerkt naar gegevens bij W. Woytinski „die Welt in Zahlen”, „Aperçu de la démographie des divers pays du monde” 1932 en de *Annuaire van de Volkenbond* 1926, 1930/31 en 1934/35. Voorzover het voedingsmiddelen aangaat: G. Sundbärg: *Aperçus statistiques internationaux*, 1908. *Ann. Intern. de statistique agricole* 1910 en de *Annuaire van de Volkenbond* 1926 en 1934/35.

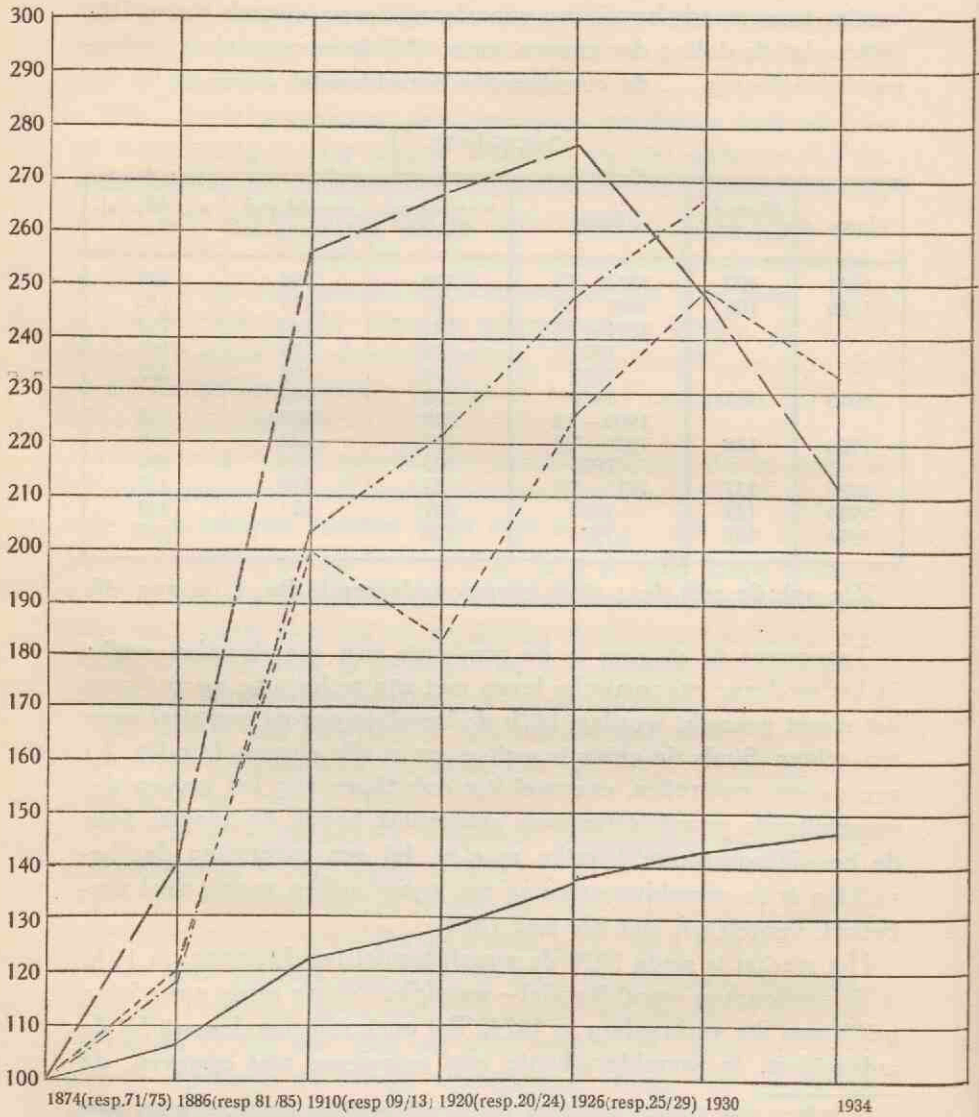

Fig. 1 Bevolkingsgroei en wereldproductie van voedingsmiddelen sinds 1874 (1871/75 enz.) Beide 1874 (71/75) = 100 gesteld.

- toeneming bevolking.
- - - - - wereldproductie van tarwe.
- · - · - wereldproductie van aardappelen.
- · - - - wereldproductie van mais.

eenheden, waarmee deze wereldproductie in de verschillende jaarboeken wordt gemeten, loopen te zeer uit elkaar. Ook hier zou onze grafiek echter ongetwijfeld een enorme stijging vertoonen.

Indexcijfers 1).

Jaren	Wereldbevolking	Jaren	Wereldprod. Steenkool	Jaren	Wereldprod. Gietijzer	Wereldprod. Staal	Wereldprod. Katoen	Jaren	Wereldprod. Koper	Lengte Spoorwegen	Jaren	Omvang Wereldhandel
1874	100	1871/75	100	1871/75	100	100	100	1875	100	100	1874/75	100
1886	106	1881/85	148	1881/85	145	430	138	1885		165	1886	107
		1891/95	204	1891/95	188	976	180	1886/90	196			
		1901/05	322	1901/05	330	2600		1906		317		
				1907			253	1907	532		1907	250
1910	122	1909/13	452	1909/13	482	4689	408	1913	810	376	1913	2 79
				1920	443	5152						
1920	128			1920/24	415	4916	366	1920	764	392		
		1921	433	1925	542	6526	505					
1926	137	1926	510	1926	558	6750		1926	1176	416	1926	456
				1925/29			487					
1930	143	1930	528	1930	565	6828	474	1930	1251	419	1930	410
1934	147	1934	477	1934	441	5884	430	1934	1007		1934	172

Wat de wereldhandel betreft zouden wij nog willen opmerken, dat deze indexcijfers gebaseerd zijn op munteenheden en wel voor de eerste periode op Fransche francs (in die dagen $\pm$ f 0.50) en voor de latere jaren op gouddollars (f 2.50) — de Volkenbond geeft ook na 1931 de wereldhandel nog weer in „anciens dollars d'or”. Onze indices zullen derhalve, met het oog op de waardewisselingen in deze eenheden, met eenige reserve beschouwd moeten worden, wat niet wegneemt dat de ook hier aanwezige trend zoo duidelijk aan de dag treedt, dat wij desnoods eenige onzuiverheden, wegens de gebruikte maatstaf kunnen aanvaarden.

Uit figuur 2 laat zich de geweldige overcompensatie gemakkelijk aflezen en figuur 1, in combinatie met figuur 2, geeft ontegenzeggelijk te kennen dat de „wereldwelstand” sinds de zeventiger

1) De gegevens voor de wereldbevolking uit Woytinski: „Die Welt in Zahlen”; Aperçu de la démographie des divers pays du monde 1932; Annales v. d. Volkenbond 1926—'30/31 en '34/35.

Grondstoffen enz.: G. Sündbarg: „Aperçus statistiques internationaux, 1908 en verschillende Annales der Volkenbond tusschen 1926 en 1934/35.

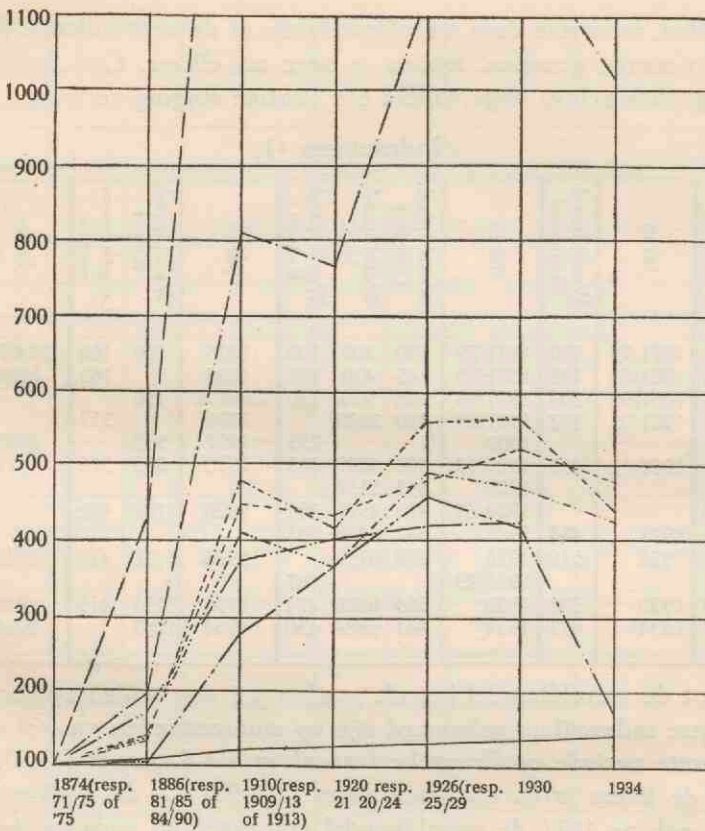

Fig. 2. Bevolkingsgroei en wereldproductie van eenige grondstoffen, toename van de wereldhandel en omvang van de wereldhandel sinds 1874. (1871/75 enz. voor de grondstoffen).

1874 (71/75) = 100

- toename wereldbevolking.
- ..... wereldproductie van steenkool.
- ..... wereldproductie van gietijzer.
- ..... wereldproductie van staal.
- ..... wereldproductie van koper.
- ..... wereldproductie van katoen.
- ..... totale lengte der spoorwegen.
- ..... omvang van de wereldhandel.

jaren op een fenomenale wijze gestegen is, dat het bevolkingsprobleem als productieprobleem, aan de hand van ons cijfermateriaal, een min of meer chimaerisch karakter draagt en mede, wegens de allerwege intredende en doorwerkende achteruitgang der geboorten ook al haar theoretische beteekenis gaat verliezen.

Voor enkele grond- en voedingsstoffen en de ontwikkeling der wereldhandelsvloot kunnen wij slechts materiaal vanaf ongeveer 1910 benutten, wij hebben in dit geval de wereldbevolking anno 1910 = 100 gesteld en vervolgens de ontwikkeling nagegaan. Allereerst voor rijst:

Indexcijfers ¹⁾.

Jaar	Wer. bevolk.	Jaar	Rijst
1910	100	1909/13	100
1920	105	1920/24	107
1926	112	1925	110
1930	117	1925/26 - 1929/30	110
1934	121	1930	117
		1934	110

In tegenstelling tot de andere voedingsmiddelen en grondstoffen (zie fig. 3) is de wereldproductie van rijst bij de toeneming der bevolking, vergeleken met het jaar 1910, achtergebleven. Wij moeten echter hier niet vergeten dat slechts tot het jaar 1910 teruggedaan wordt. Verder is het jaar 1934 een crisisjaar en kan juist daarom de wereldproductie extra laag zijn. Dit neemt echter niet weg dat voor rijst de indices buitengewoon ongunstig zijn. Stellen wij voor 1910 de wereldproductie van tarwe op 100 dan vinden wij voor 1920/24 het indexcijfer 106; voor 1925/29—132; 1930—144 en 1934—135, een zeer aanmerkelijk verschil derhalve. Wij zouden aanzien van het achterblijven der wereldproductie drie hypothesen kunnen opstellen:

1°. de rijstconsumeerende bevolkingen zijn niet zoo sterk toenomen als de rest der wereldbevolking;

2°. de rijstconsumeerende bevolkingen groeiden ook sterk, maar de rijstproductie liet zich slechts met de grootste moeite nog wat

1) Materiaal uit: Woytinski: „Die Welt in Zahlen”. Aperçu de la démographie enz. 1932. Verder: Annuaire Internat. de stat. agricole en de Annales van de Volkenbond, 1926 en 1934/35.

opvoeren en de verhouding bevolking-rijstvoorziening verslechterde zelfs in 1934 vergeleken met 1910;

3°. de rijstconsumeerende bevolkingen gingen voor een deel over tot een ander dieet (b.v. mais). Het is hier niet de plaats om deze hypothesen, in den breede aan de feiten te gaan toetsen, voldoende zij het op dit verschijnsel — waartegenover de enorme stijging in de productie van andere voedingsmiddelen wel schril afsteekt — gewezen te hebben.

Er zijn aanwijzingen die voor de tweede hypothese pleiten. Tusschen 1909/'13 en 1922/'25 steeg de rijstproductie, respectievelijk consumptie in de verschillende werelddeelen als volgt:

	Productie	Consumptie
Europa	23°/o	8°/o
Afrika	80°/o	52°/o
Amerika	103°/o	60°/o
Azië	15°/o	16°/o

Bedenken wij bij deze cijfers 1) dat de Aziatische rijstproductie in 1909/'13 96% en in 1922/'25 94% der wereldproductie uitmaakte, waartegenover de Aziatische consumptie respectievelijk 93% en 91% der wereldconsumptie bedroeg, dan ontkomen wij niet aan de indruk dat Azië — gezien ook het achterblijven der productie bij de consumptie, wat in dit werelddeel alléén plaats vond — met haar rijstproductie aan de uiterste grenzen is geraakt en Azië is verreweg de belangrijkste rijstproducent. Rijst is een graansoort die in zijn groeiplaats zeer beperkt is, het is een moerasgewas, waarvoor door irrigatie de bodem eventueel kunstmatig bevoloed moet worden. Verder is op het gebied van selectie, een terrein waarop voor tarwe, rogge en mais een enorme vooruitgang geboekt is, voor rijst nog vrijwel niets bereikt en tenslotte is naast een groote regenval ook een vrij dichte bevolking vereischt voor deze cultuur, daar zij nu eens de arbeid van slechts een paar menschen en even later weer die van zeer veel personen vereischt. Nemen wij al deze omstandigheden in aanmerking en daarbij het feit dat landen als Indië, Java, Japan en China — al ontbreken voor dit laatste alle statis-

1) Ontleend aan M.B. Smits: „The rice situation, proceedings of the fourth pacific science congress. 1929. Vol. IV. Agricultural papers.”

tische gegevens—oude cultuurlanden met een zeer dichte bevolking zijn, waar de productie zich vrijwel niet meer laat uitbreiden, dan wordt de wereldsituatie voor rijst ons misschien iets duidelijker, al moeten wij hieraan toevoegen dat in Achter-Indië en speciaal in Burma bijzondere omstandigheden de rijstbouw begunstigen, waardoor dáár—maar dan ook daar alleen—nog een aanzienlijke uitzetting der productie mogelijk zou zijn. Eenerzijds veroorzaakt deze omstandigheid, dat de rijstprijis nog laag kan blijven, anderzijds is echter de oostersche mentaliteit — speciaal denken wij in dit verband aan het gebrek aan westersche ondernemingsgeest, den oosterling nog in zoo menig opzicht eigen—oorzaak dat de rijstcultuur hier niet in sterkere mate wordt uitgezet.

Vergeten wij in dit verband niet dat het grootste gedeelte der rijstconsumenten uit oosterlingen bestaat.

Voor de wereldproductie van rubber en de toeneming in tonnage der wereldhandelsvloot geeft de onderstaande tabel indexcijfers. De verhouding tot de toeneming der wereldbevolking lijkt hier ongunstiger dan zij is, omdat wij deze laatste enkel in 1910 = 100 konden stellen en rubber en handelsvloot in 1913 op 100 worden gesteld, niettemin is de overcompensatie, die bij rubber weer het fenomenale nadert, duidelijk (zie ook fig. 4.)

Indexcijfers ¹⁾.

Jaar	Wereld-bev.	Jaar	Rub-ber	Wereld-hand. vl.
1910	100	1913	100	100
1920	105	1920	295	122
1926	112	1926	561	137
1930	117	1930	735	148
1934	121	1934	904	139

Ook voor automobielen en electriciteit is de stijging der wereldproductie enorm. Voor auto's hebben wij echter weer weinig uniform materiaal en met de electriciteit is dit eveneens het geval: cijfers voor de geheele wereld zijn niet te verkrijgen, bovendien zou

1) Voor wereldbevolking zie de noot op pag. 49 hiervoor. Rubber en wereldhandelsvloot bewerkt uit: G. Surdbärg, *Aperçus statistiques internationaux*, 1908 en de *Annales van de Volkenbond 1926 en 1934/35*.

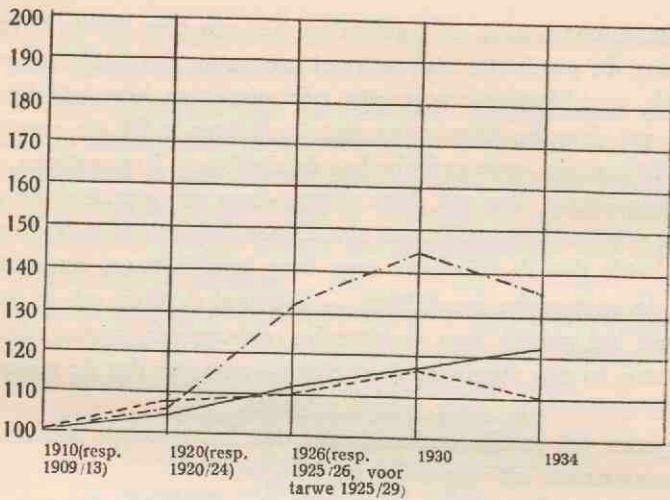

Fig. 7. Bevolkingsgroei en wereldproductie van rijst sinds 1910 (resp. 1909/13). 1910 (09/13) = 100.

— bevolking.
 - - - rijst.
 - · - ter vergelijking de wereldproductie van tarwe.

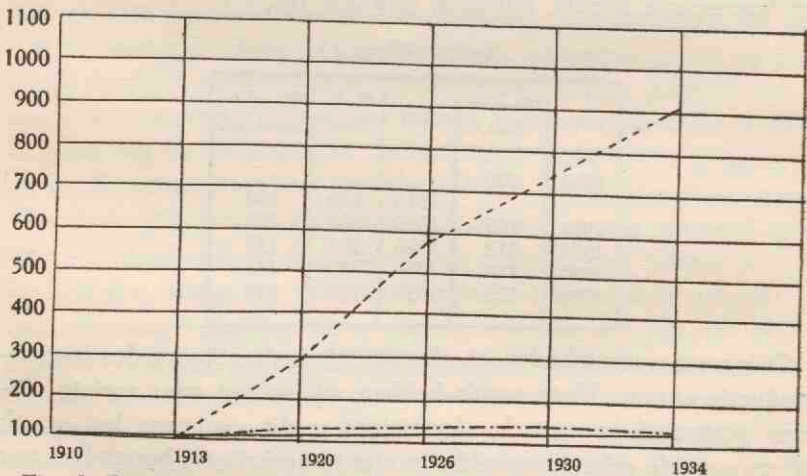

Fig. 8. Bevolkingsgroei, wereldproductie van rubber en toeneming der wereldhandelsvloot, sinds 1910. Bevolking 1910 = 100, rubber en wereldhandelsvloot 1913 = 100.

— bevolking
 - - - rubber.
 - · - wereldhandelsvloot.

onze index zich slechts over de laatste 10 à 15 jaar kunnen uitstrekken.

Zonder uitvoerig te zijn geweest meenen wij toch in deze paragraaf een indruk gegeven te hebben van de mate waarin de wereld — materieel gesproken — sinds het laatste kwart der vorige eeuw vooruitgegaan is. Wij willen echter met dit feitenmateriaal nog niet zeggen, dat met de toeneming der welvaart — want dit is de conclusie die wij uit het voorafgaande kunnen trekken — ook alle economische nood de wereld uit is; zolang naast het productieprobleem nog het probleem der verdeeling blijft bestaan, zal ook ons cijfermateriaal hier geen uitsluitel over kunnen geven. Wel wordt het, na het voorafgaande, in zekere zin overbodig om bij bespreking van de welstand als factor der geboortendaling die welvaartsstijging nog eens in den breede te gaan aantonen.

HOOFDSTUK III.

De daling der geboorten in verband met Malthus' „principle" en Carr Saunders' „optimum theory".

§ 1a. T. R. Malthus.

Het is niet mogelijk eenig onderdeel van het bevolkingsprobleem nader te beschouwen met voorbijgaan van Malthus. Door zijn Essay¹⁾ werd op de bevolkingsquestie voor de eerste maal scherp geformuleerd de aandacht gevestigd, tevens kreeg het probleem een vorm en inhoud, die voor de meeste economen, ondanks het volgens hen noodige „verstelwerk", voor alle tijden onwrikbaar vast stond. Malthus zelf werd niet al te veel gelezen, maar de gedachte, dat de bevolking sneller toeneemt dan de bestaansmiddelen, de „checks", die voor het evenwicht moesten zorgen en vooral de „moral restraint", welke als zachtzinnigste „check" bij voorkeur in practijk gebracht moest worden, bleken zich voorgoed in de hoofden der meest vooraanstaande economen gevestigd te hebben.

Een bespreking van Malthus, evenals van Carr Saunders, gaat hier vooraf, omdat beide schrijvers de bevolkingsbeweging op een zeer eigen wijze verklaren en in een bepaald systeem willen inpassen. De in hoofdstuk IV besproken schrijvers gaan meer casuïstisch te werk.

Welke aanknoopingspunten geven de systemen van Malthus en Carr Saunders nu om die dalende nataliteit te verklaren?

De bevolkingstheorie van Malthus neemt tot uitgangspunt de zeer groote vermenigvuldigingspotentie van de mensch. Malthus meent dat deze groote potentie, in verband met de constant

---

1) T. R. Malthus: „An Essay on the principle of population" sixth edition. London 1826; hier in 't vervolg geciteerd.

blijvende drang der geslachten tot elkaar, moet leiden tot een groei der bevolking die honger en ellende veroorzaakt tenzij, om deze catastrophie te vermijden, hier bewust ingegrepen en het kindertal beperkt wordt. De drang der sexen tot elkaar is een voor alle tijden gegeven grootheid: „The passion between the sexes has appeared in every age to be so nearly the same, that it may always be considered, in algebraic language, as a given quantity.”¹⁾ Van een onderscheid maken tusschen de drang der sexen tot elkaar en de wil tot voortplanting is, zooals te begrijpen valt, bij dit uitgangspunt geen sprake! Malthus moet er van uitgaan, anders heeft zijn vermaan weinig zin, dat potentie, geslachtsdrift en wil tot voortplanting bij vrijwel de geheele bevolking één onverbreekelijke grootheid vormen en alleen wanneer wij dit in het oog houden, is zijn nadrukkelijke *propaganda* voor „moral restraint” — huwelijkskuisstel — te begrijpen.

Hiertegenover wordt dan de toeneming der onderhoudsmiddelen geplaatst, welke niet zoo sterk zijn kan. Immers, daar de productie der voedingsmiddelen aan de aarde gebonden is, geldt hier de wet der verminderende meeropbrengsten — vanaf een bepaald punt zal vermeerderde aanwending van kapitaal en arbeid, in gelijke mate als tevoren, zich niet beloond zien in een evenredige vermeerdering van product: een gedachte, welke Malthus tot uitdrukking tracht te brengen door te zeggen dat de voedselproductie slechts in een arithmetische reeks zich kan vermeerderen tegenover de geometrische bevolkingsgroei. Een en ander zal veroorzaken, dat de porties voedsel, per persoon beschikbaar, verkleind zullen moeten worden, een onafwendbaar gevolg van de door Malthus constant aangenomen bevolkingsgroei. Ten slotte wordt dan de toestand zò dat „vice” en „misery” de bevolking klein houden en op deze wijze zich een evenwicht herstelt.

Malthus deelt zijn „checks” op de volgende wijze in ²⁾: voedselgebrek is de „ultimate check, but this ultimate check is never the immediate check, except in cases of actual famine.” Deze „immediate checks” lossen zich dan weer op in „preventive” en „positive

1) Vol. I pag. 529.

2) Vol. I. pag. 12.

checks". „The positive checks to population are extremely various and include every cause, whether arising from vice or misery, which in any degree contributes to shorten the natural duration of human life." „Of the positive checks, those which appear to arise unavoidably from the laws of nature, may be called exclusively misery; and those which we obviously bring upon ourselves, such as wars, excesses and many others which it would be in our power to avoid, are of a mixed nature. They are brought upon us by vice, and their consequences are misery." „Of the preventive checks, *the restraint from marriage which is not followed by irregular gratifications may properly be termed moral restraint.* Promiscuous intercourse, unnatural passions, violations of the marriage bed, and improper arts to conceal the consequences of irregular connexions, are preventive checks that clearly come under the head of vice."

De „moral restraint" is een „check", door Malthus bij de tweede druk van zijn werk ingevoerd en door hem gepropageerd als meest zachtzinnig middel om de bevolking op het peil der voedingsmiddelen te houden. Wij moeten hieronder — aldus Malthus — een zekere mate van huwelijksuiststel verstaan en vooral niet denken aan het gebruik van anti-conceptioneële middelen, wat Malthus verafschuwde en tot „vice" rekende, hetgeen duidelijk uit de hierbovenstaande en de volgende passages blijkt : „The interval between the age of puberty and the period at which each individual might venture on marriage must, according to the supposition be passed in strict chastity; because the law of chastity cannot be violated without producing evil. The effect of anything like a promiscuous intercourse, which prevents the birth of children is evidently to weaken the best affectations of the heart, and in a very marked manner to degrade the female karakter." 1)

In een in 1817 aan het essay toegevoegde appendix schrijft Malthus 2): „I should always particularly reprobate any artificial and unnatural modes of checking population, both on account of their immorality and their tendency to remove a necessary stimulus to

---

1) Vol: II. pag. 272.

2) Vol: II. pag. 479.

industry. If it were possible for each married couple to limit by a wish the number of their children, there is certainly reason to fear that the indolence of the human race would be very greatly increased." Juist de wetten van eigendom en huwelijk, en het schijnbaar zoo enge beginsel van het eigenbelang, volgens Malthus noodzakelijke gevolgen van zijn „principle”, zijn voor de „noblest exertions of human genius” aansprakelijk, het toepassen van anti-conceptioneële middelen brengt dit heele systeem aan het wankelen ¹⁾.

Huwelijksuitstel, daar wil Malthus heen: „If the general age of marriage among women were later, the period of youth and hope would be prolonged and fewer would be ultimately disappointed. However impatiently the privation might be borne by the men, it would be supported by the women readily and cheerfully; and if they could look forward with just confidence to marriage at twenty seven or twenty eight, I fully believe, that, if the matter were left to their free choice, they would clearly prefer waiting till this period, to the being involved in all the cares of a large family at twenty five.” ²⁾

Doordat Malthus hier met de „moral restraint” de menschelijke wil als zelfstandige factor invoert, ondergraaft hij echter min of meer zijn eigen gedachtengang. De bevolking neemt constant toe, tot aan de grens der voedingsmiddelen, tenzij men niet wil dat zijn kinderen verhongeren zullen en daarom zijn huwelijk uitstelt. Zóó onaantastbaar blijkt derhalve in Malthus' gedachtengang die voortplantingsdrift niet te zijn en waarom zou men dan om *andere redenen* ook niet zijn huwelijk wat willen uitstellen?

Nergens maakt Malthus plausibel dat vrees voor honger en ellende de *eenige* reden kan zijn waarom „moral restraint” beoefend zal worden en werkelijk zou het niet overbodig zijn dit aan te toonen daar in het tegenovergestelde geval wel eens kon blijken dat zijn wet, die hij voor verleden, heden en toekomst van kracht acht, in de practijk zich nog nooit heeft doen gelden, voor de schrijver een moeilijk probleem, want wij mogen niet vergeten: Malthus beschouwt de disproportionaliteit tusschen bevolkings- en voedsel-

1) cf. Vol: II pag. 441.

2) Vol: II. pag. 275—276.

toeneming en de daaruit volgende ellende als een altijd gegolden hebbende natuurwet en niet als een in de verre toekomst misschien eenmaal intredende toestand.

Uit zijn geheele werk blijkt deze opvatting overduidelijk. In het tweede hoofdstuk van het tweede boek zegt hij al dat de bevolking sneller groeit dan de voedingsmiddelen — een zelfde hoeveelheid voedsel moet onder meer menschen verdeeld worden, dus het voedsel wordt duurder — doordat er meer arbeiders zijn wordt daarentegen de arbeid goedkooper — het loon daalt — armoede — de bevolking breidt zich niet meer zoo snel uit — en zoo wordt het evenwicht tusschen voedingsmiddelen en bevolking hersteld, waarna de kringloop opnieuw kan beginnen. „One principal reason why this oscillation has been less remarked and less decidedly confirmed by experience than might naturally be expected is, that the histories of mankind which we possess are, in general, histories only of the higher classes”. 1) In het twaalfde hoofdstuk van het tweede boek: „In contemplating the plagues and sickly seasons which occur in these tables, after a period of rapid increase, it is impossible not to be impressed with the idea, that the number of inhabitants had in these instances exceeded the food and the accommodations necessary to preserve them in health. The mass of the people, would, upon this supposition, be obliged to live worse and a greater number of them would be crowded together in one house, and these natural causes would evidently contribute sickness.” 2) Aan het begin van boek II hoofdstuk XIII lezen wij: „That the checks which have been mentioned are the immediate causes of the slow increase of population, and that these checks result principally from an insufficiency of subsistence, will be evident from the comparatively rapid increase which has invariably taken place, whenever by some sudden enlargement in the means of subsistence, these checks have in any considerable degree been removed.” 3) Verderop in hetzelfde hoofdstuk: „Population invariably increases when the means of subsistence increase, unless pre-

---

1) Vol: I. pag. 19.

2) Vol: I. pag. 512—513.

3) Vol: I. pag. 514.

vented by powerful and obvious checks. ....I think it appears that in modern Europe the positive checks to population prevail less, and the preventive checks more than in past times, and in the more uncivilized parts of the world." 1)

Aan die „checks” is niet te ontkomen, in hoofdstuk I van boek IV, „of moral restraint and our obligation to practise this virtue”, lezen wij: „As it appears that, in the actual state of every society, which has come within our review, the natural progress of population has been constantly and powerfully checked; and as it seems evident that no improved form of government, no plans of emigration, no benevolent institutions and no degree or direction of national industry, can prevent the continued action of a great check to population in some form or other, it follows that we must submit to it as an inevitable law of nature, and the only inquiry that remains is, how it may take place with the least possible prejudice to the virtue and happiness of human society.” 2)

Duidelijk heeft E. F. Penrose 3) uiteengezet hoe wij over deze „pressure on subsistence” met haar voor een bevolking meestal zoo noodlottige gevolgen, moeten denken.

Op het niveau der bestaansmiddelen wordt in Malthus' gedachtingang de bevolking door verschillende „checks” neergedrukt. Afgezien van „moral restraint” uiten deze „checks” zich grotendeels door een toeneming der sterfte. Het is op deze laatste omstandigheid dat Penrose speciaal onze aandacht vestigt, door zich af te vragen, welke factoren de hoogte van de mortaliteit bepalen. Bij Malthus valt alle nadruk op „misery” wegens voedseltekort, waardoor de sterfte omhoog gedreven wordt. Penrose ziet vele andere factoren die, een hooge sterfte veroorzakend, bewerkstelligen, dat de bevolking zelfs niet de gelegenheid krijgt om een „pressure on subsistence” uit te oefenen.

Zoo is het mogelijk dat in een land, gedurende een lange periode van vrijwel alle handelsverkeer met de rest van de wereld afgesneden en zonder vooruitgang in de techniek van eenige betee-

1) Vol: I. pag. 533—534.

2) Vol: II. pag. 255.

3) „Population theories and their application” pag. 36 vlg.

kenis, toch nog een aanzienlijke bevolkingsgroei kan plaats vinden, zonder dat van het „principle of population” en de „checks” iets te vreezen valt. Deze mogelijkheid bestaat, omdat in een dergelijk land de mortaliteit hoog kan gebleven zijn door gebreken in de sociale organisatie of anderszins. Valt nu deze factor weg dan vermindert eenerzijds de sterfte, bij gelijkblijvende nataliteit breidt derhalve de bevolking zich uit, maar aan de andere kant is het zeer wel mogelijk dat de verbetering der sociale organisatie in staat is de versterkte werking van de wet der verminderende meeropbrengsten, te wachten bij een uitbreiding der bevolking, over te compenseeren. Naarmate de gebreken in sociale organisatie ernstiger geweest zijn, de mortaliteit hooger en derhalve de bevolking geringer in aantal was, wint deze overcompensatie aan waarschijnlijkheid. Penrose zegt t.a.p. dat „an enlarged demand for the means of subsistence could be met, even in the existing state of the arts, without any rise in unit costs.”¹⁾

De fout van Malthus is, dat hij hier veel te simplistisch denkt. Steeds zullen wij ons moeten realiseeren, dat slechts een gedeelte van de factoren, welke de mortaliteit van een bevolking beïnvloeden, tot een bevolkingsdruk herleid zullen kunnen worden.

Ter verduidelijking classificeert Penrose „the factors which affect the deathrate” aldus:

„a) those which have no connection at all with shortage of the means of subsistence, and which could not, in the existing state of knowledge, be altered by changes in social organization;

b) those which do not arise of shortage of subsistence but which could be altered by improvements in social organization;

c) those which, though they do arise out of inadequate consumption of necessities, are the outcome of ignorance, in some cases remediable, and not of inadequate purchasing power;

d) those which, while arising out of inadequate possession of the means of subsistence by certain groups, could be remedied by changes in social organization (improvement in the social arts) without change in technical skill;

e) those that have to do with shortage of subsistence arising out

---

1) o.c. pag. 38.

of the factors discussed in connection with diminishing returns, and which in the existing state of the arts, will operate in some degree whatever the form of social organization;

f) those which arise out of shortage of subsistence due to a backward state of the arts and which are not remediable by any change in the size of the population."

Al deze factoren kunnen een hooge mortaliteit bewerkstelligen, het is echter buitengewoon moeilijk na te gaan aan welke omstandigheid in het bijzonder een ongunstig sterftecijfer te wijten is. Duidelijk is het echter, en dit is speciaal in dit verband van belang, dat enkel de factor onder e. aan de „positive check” van Malthus gelijk te stellen is. Slechts in dit geval immers kunnen wij van een relatie tusschen de bevolkingsgroei — „the law of diminishing returns!” — voedseltekort en mortaliteit spreken. De overige factoren kunnen geheel buiten de bevolkingsbeweging omgaan: Penrose noemt ze „non-population factors”. Deze laatste uitdrukking moet echter, speciaal door hen die aan Malthus' terminologie gewend zijn, voorzichtig gebruikt worden, daar de groepen c, d en f de mortaliteit wel direct door een voedseltekort beïnvloeden, al hangt dit dan ook niet direct met groei of grootte der bevolking samen.

Deze beschouwingen van Penrose omlijnen voor ons nog eens scherp de dwaling van Malthus, die de beweging van een bevolking slechts met „population factors” — door Penrose onder e. vermeld — in verband wenscht te brengen en het feit dat een „oscillation” om de „limits of food” niet altijd duidelijk bespeurbaar is, aan onzuivere geschiedschrijving wijt.

Zoowel aan de factoren die de nataliteit hebben kunnen beïnvloeden, als aan die welke zich op de mortaliteit doen gelden — gelijk Penrose aantoonde — is door Malthus te weinig aandacht gewijd.

De omstandigheid dat hij meende een natuurwet, in de trant van Newton, ontdekt te hebben schijnt de auteur van het essay hier verblind te hebben; hij schrijft b.v. „.....we know from experience that these operations of what we call nature have been conducted almost unvariably according to fixed laws. And since the world began, the causes of population and depopulation have been pro-

bably as constant as any of the laws of nature with which we are acquainted". 1)

Om het bestaan van deze wet te bewijzen toont hij haar aan bij zooveel mogelijk landen en volken in het heden en verleden. Franz Oppenheimer heeft in zijn scherpzinnig boek 2) over Malthus' bevolkingswet, de onjuistheid — een *petitio principii* — van deze omvangrijke bewijsvoering afdoende aangetoond. Inderdaad kan men elke willekeurige bevolkingstoestand met Malthus' wet in combinatie met de „checks” verklaren, maar een *bewijs* voor haar juistheid geeft men daarmee niet. Zoals Oppenheimer 3) terecht zegt kan het resultaat 30 zoowel het product van 3×10 als van 2×15 of $15 + 15$ zijn en een dergelijk geval is ook hier voorhanden.

Met opzet spreken wij niet van de meetkundige en rekenkundige reeksen, waarin respectievelijk bevolking en onderhoudsmiddelen volgens Malthus moeten toenemen. Men is het er over eens dat een dergelijke verhouding niet bestaat, bovendien zijn deze twee reeksen van ondergeschikt belang, daar elke snellere toeneming der bevolking dan die der voedingsmiddelen — in welke verhouding dan ook — in staat is het door Malthus bedoelde resultaat te weeg te brengen.

Nadat wij nagegaan hebben onder welke voorwaarden een bevolking zich uitbreidt en in hoeverre die voorwaarden met Malthus' gedachtengang overeenkomen, bepalen wij ons thans nader tot de onderhoudsmiddelen.

Vanaf een bepaald punt ziet een gelijke aanwending van kapitaal en arbeid als tevoren zich niet meer beloond in een evenredig vermeerderde opbrengst. Op deze wet steunt Malthus in dit opzicht zijn leer. Nu is deze wet der verminderende meeropbrengsten wetenschappelijk ongetwijfeld onaantastbaar, wat niet wegneemt dat wij er voor op moeten passen om haar in een concreet geval met al te veel nadruk van toepassing te verklaren, althans aan die toepasselijkheid bepaalde consequenties te verbinden. Vooreerst geldt

1) Vol: I pag. 529.

2) „Das Bevölkerungsgesetz des T. R. Malthus und der neueren Nationalökonomie”. Jena 1900.

3) o.c. pag. 21.

zij slechts vanaf een bepaald punt. Waar dit punt ligt valt moeilijk te constateeren, wij komen er naar aanleiding van Carr Saunders' optimumtheorie nog op terug, vast staat evenwel dat tot daar toe vermeerderde aanwending van kapitaal en arbeid zich beloond zal zien in een overproportioneel product.

Nu moeten wij wel uitgaan van het feit dat de wet der verminderende meeropbrengsten in de landbouw per se in werking is, wat alleen al hieruit blijkt dat behalve de beste ook minder goede gronden in cultuur gebracht worden, de „cardo questionis" is hier echter of een minder groote bevolking een hooger reëel inkomen zou hebben. Een laag prijsniveau voor de eerste voedingsmiddelen kan, onder omstandigheden, nog zware eischen aan het budget stellen, wanneer de andere voornaamste levensbehoefte onevenredig hoog in prijs zijn. Ter beantwoording van deze vraag kan ons uitgangspunt (het in de landbouw werkzaam zijn van de wet der verminderende meeropbrengsten) ons weinig zeggen, immers zijn hier nog andere factoren van belang. In de eerste plaats staat tegenover de werking van de wet der verminderende meeropbrengsten in de landbouw de invloed die deze zelfde wet in de industrie doet gelden en het is nu mogelijk, ja zelfs waarschijnlijk, dat een toeneming der bevolking de industrie, door de verder doorgevoerde arbeidsverdeling, voordeliger doet produceeren dan tevoren, dat m.a.w. vermeerdering van kapitaal en arbeid zich daar voorloopig nog in een meer dan proportioneel product beloond zullen zien.

Bezien wij het resultaat van deze twee tendenzen, die zich tegelijkertijd in landbouw en industrie bij een groeiende bevolking kunnen doen bemerken, dan is het zeer wel mogelijk dat de verhoogde rentabiliteit der industrie een dermate groote prijsdaling van haar producten veroorzaakt dat daardoor de prijsstijging, waarin zich de versterkte werking van de wet der verminderende meeropbrengsten in de landbouw uit, meer dan gecompenseerd wordt, zoodat — wanneer wij de producten van landbouw en industrie tezamen nemen als complex dat de levensbenodigdheden van de mensch uitmaakt — de levenskosten als geheel nog zijn gedaald, men goed kooper leeft dan bij die kleinere bevolking.

Evenzoo hebben de door de industrie geproduceerde landbouw-

machines en de efficiency in het bedrijf de tendentie de werking der wet te verzwakken.

In de tweede plaats mogen wij niet vergeten dat, al is de wet der verminderende meeropbrengsten in de landbouw ook van kracht, een toenemende bevolking mogelijk maakt dat — al wordt de productie dan ook naar slechtere grond gedreven — de transportkosten verminderen: eerder zullen verbeteringen aan verkeerswegen, treinen, schepen enz. rendabel zijn. De transportkosten, die per productieeenheid dalen, kunnen de gestegen kosten, doordat grond van minder kwaliteit in aanbouw genomen wordt, misschien eenigszins compenseeren en in aansluiting op deze laatste mogelijkheid moeten wij toch ook bedenken, dat in Canada, Argentinië, Rusland en de V.S. nog uitgestrekte gebieden zijn waar het graan onder veel gunstiger voorwaarden dan in West Europa verbouwd wordt, gebieden, welke door die verbetering in de vervoer-techniek ons steeds nader zijn gekomen. Beoordeelt men de mogelijkheden van een uitbreiding der wereldtarweproductie somber, dan mag men hierbij niet vergeten, dat tot dusver een werkelijk efficiënte tarweverbouw nog niet plaats gevonden heeft. Wegens het grootte gewicht dat aan dit voedingsgewas te hechten is, streefden en streven nog steeds verschillende staten naar een zoo groot mogelijke autarkie in dit opzicht. Deze autarkie voert tot een, in belangrijke mate, scherpere werking der wet van de verminderende meeropbrengsten dan, van universeel standpunt gezien, noodig en wenschelijk is. Inderdaad, voor vele landen ziet de toekomst er ten aanzien van een verdere uitbreiding der tarweproductie somber uit, maar te wijten is dit aan een economische politiek, welke overwegingen van machtspolitieke (zoo onafhankelijk mogelijk van het buitenland te willen zijn op een belangrijk onderdeel als de voedselvoorziening) of sociale (het ten koste van alles op de been willen houden van de landbouwende stand) aard, de doorslag doet geven boven een belangrijke stijging van de broodprijs. Willens en wetens beperkt men de graanproductie tot gebieden die onder veel ongunstiger voorwaarden graan produceeren dan andere overzeesche streken, waar men voor de graanovervloed geen afzetgebied kan vinden. Onder deze omstandigheden is het wel uitermate moei-

lijk zich van de mogelijkheden tot uitbreiding der wereldgraanproductie een indruk te vormen.

Ook Malthus had zich de vraag kunnen stellen, of onder omstandigheden de werking der wet niet gecompenseerd of overgecompenseerd zou worden. Diepgaand heeft hij zich echter met deze problemen niet bezig gehouden, ook hij denkt wel aan een eventueel verruimen van de voedselvoorziening, maar alle nadruk valt in zijn gedachtengang op het bevolkingsaccres dat in een minimum van tijd de oude toestand weer herstellen zal. Bovendien gaan zijn gedachten meer uit naar een plotselinge uitzetting van het „Nahrungsspielraum” en ook op deze weg ligt nog een omstandigheid, welke in staat is de wet der verminderende meeropbrengsten tijdelijk buiten werking te stellen. Wij herinneren hier nog eens aan de uitspraak van Senior die de wet „agricultural skill remaining the same” liet gelden. Wanneer wij nu gedurende de laatste eeuw naast elkaar een sterk groeiende bevolking en een zich snel wijzigende „agricultural skill” hebben gezien, dan behoeven wij tusschen beide geen verband te leggen¹⁾, maar dan is het wel duidelijk dat het punt, waarop de wet der verminderende meeropbrengsten zich in sterke mate zou doen gelden, voortdurend verplaatst is en begrijpelijk dat de buitengewoon sterke bevolkingsgroei het stijgen van het gemiddeld reëel inkomen niet kon verhinderen, al moeten wij in het midden laten of en in hoeverre bij een minder sterke bevolkingstoename de welstand nog meer gestegen zou zijn.

Zoo is ook hier gebleken dat Malthus' gesloten systeem van bevolkings- en voedingsmiddeltoename en de noodzakelijkheid van „moral restraint” als eenig palliatief voor hongersnood en verdere ellende, wel eenigszins lossen in elkaar zit dan de schrijver vermoedt. Na elke nieuwe technische vinding begint men immers weer van voren af aan, tot ook binnen haar bestek de werking der wet zich doet gevoelen. Tot nu toe en speciaal in de eeuw na Malthus heeft de wereld naast een groeiende bevolking nog steeds een voortdurend ruimer wordende voedselvoorziening per hoofd der diverse bevolkingen gekend. De statistieken zijn daar om dit te bewijzen.

---

1) zie ook hoofdstuk I. § 5.

Deze feiten doen de oppositie tegen het „principle” groeien, maar maken tevens, dat de z.g. aanhangers van Malthus zich steeds meer op zijwegen begeven moeten om hun meester ook in het heden nog te rechtvaardigen. (Aan S. Budge trachten wij dit hieronder te demonstreeren). Nu is het gemakkelijk om bij Malthus uitspraken te vinden, waaraan men ook thans nog wel kan vastknoopen, maar waarschijnlijk is het dan tevens dat men, Malthus verdedigend, het „principle” zelf laat varen.

Ter illustratie geven wij, in aansluiting hierop, enkele citaten, waaruit blijkt dat de schrijver aan zijn beginsel allerminst streng vasthoudt, maar zich niet zelden tot tegenstrijdige uitingen laat verleiden. Het heeft er zelfs wel eens de schijn van, of Malthus een aanhanger der welstandstheorie is, waar hij zegt van een toenemende welstand een daling van het geboortencijfer te verwachten: „On the other hand, if the main part of the labourer's time be occupied in procuring food, habits of industry are necessarily generated, and the remaining time, which is but inconsiderable compared with the commodities it will purchase, is seldom grudged. It is under these circumstances, particularly when combined with a good government, that the labouring classes of society are most likely to acquire a decided taste for the conveniences and comforts of life; and this taste may be such as even to prevent, after a certain period, a further fall in the cornprice of labour. But if the cornprice of labour continues tolerably high while the relative value of commodities, compared with corn, falls very considerably, the labourer is placed in a most favourable situation. *Owing to his decided taste for conveniences and comforts, the good corn wages of labour will not generally lead to early marriages*¹⁾; yet in individual cases, where large families occur there will be the means of supporting them independently, by the sacrifice of the accustomed conveniences and comforts; and thus the poorest of the lower classes will rarely be stinted in food, while the great mass of them will not only have sufficient means of subsistence, but be able to command no inconsiderable quantity of those conveniences and comforts, which, at the same time that they gratify a natural or

---

1) Cursiveering door ons.

acquired want, tend unquestionably to improve the mind and elevate the character 1)''.

Wat moeten wij nu hiervan in het kader van zijn leer denken?

In dezelfde geest is Malthus' uitspraak in „the Emigration Com-mitty” van 1827: „When our wages of labour in wheat were high, in the early part of the last century, it did not appear that they were employed merely in the maintenance of more families, but in improving the condition of the people in their general mode of living 2)''.

Overigens staat deze „Anklang” aan de welstandstheorie niet alleen, ook de werking der sociale opdrift wordt voorvoeld: „Among the higher ranks of society, we have not much reason to apprehend the too great frequency of marriage. Though the circulation of juster notions on this subject might even in this part of the community, do much good, and prevent many unhappy marriages; yet whether we make particular exertions for this purpose or not, we may rest assured that the degree of proper pride and spirit of independence almost invariably connected with education and a certain rank in life will secure the operation of the prudential check to marriage to a considerable extent.” 3)

Overduidelijk blijkt de welstandstheorie uit de volgende passage: „If indeed, it be allowed, that in every society, not in the state of a new colony, some powerful check to population must prevail; and if it be observed that a taste for the comforts and conveniences of life will prevent people from marrying, under the certainty of being deprived of the advantages, it must be allowed that we can hardly expect to find any check to marriage so little prejudicial to the happiness and virtue of society as the general prevalence of such a taste.” 4)

Een doordenken van wat de schrijver hier zelf poneert brengt zijn geheele leer aan het wankelen: Malthus geeft toe smaak voor de gemakken des levens zal maken dat men minder op kinderen gesteld is; die smaak kan slechts ontwikkeld worden bij een zekere

1) Vol: II, pag. 227—228.

2) bij J. Bonar „Malthus and his works” 2th. Ed: Londen 1924. pag. 270.

3) Vol: II, pag. 351—352.

4) Vol: II, pag. 427.

toeneming van de welstand, maar volgens het „principle” moet toch een verruiming der voedselvoorziening direct door de bevolkingstoeneming achterhaald worden, zoodat men weldra weer aan de „limits of food” toe is, en, tenzij „moral restraint” in practijk gebracht wordt, daarna — de bevolking groeit immers sneller dan de toeneming der onderhoudsmiddelen — aan de grootste ellende ten prooi valt. De bres door Malthus zelf, met de mogelijkheid van deze „moral restraint” (invoeren van de „wil” als factor bij het verwekken van kinderen), in zijn systeem geschoten, wordt hier zoo verwijld, dat zijn altijd gegolden hebbende natuurwet er zelf mee in de kern wordt aangetast.

Ondertusschen zijn deze plaatsen in het Essay slechts voorbijgaande opmerkingen. De door hem „ontdekte” natuurwet heeft den schrijver zoo verblind, dat het gewicht van deze, door hemzelf vermelde, verschijnselen niet tot hem doordringt. Mèt zijn natuurwet valt hij Godwin en de korenwetten aan. Uit zijn natuurwet kan hij de maatschappelijke toestanden van alle landen en tijden afleiden; dit blijft voor Malthus het allervoornaamste. De tweede en volgende drukken van het essay brengen voornamelijk aanvulling van dit materiaal: het accent van het betoog mag dan meer naar de critiek op de korenwetten verlegd worden en de hoofdstukken die de werking van het „principle” in de verschillende landen aantoonen worden uitgedijd, het beginsel zelf wordt weinig nader gepreciseerd, maar steeds min of meer als een *dogma* aanvaard.

Het is met opzet, dat wij hier niet met Godwin de bespreking van Malthus geopend hebben. Door Godwin's geschriften, in hoofdzaak door zijn „Political Justice”¹⁾, kwam Malthus tot zijn „principle of population”. De oogen gingen hem open voor de zijns inziens werkelijke toestand, *zonder dat* dit inzicht bij het critiseeren van zijn socialistische tegenstander langzaam groeide. Kant en klaar stond het „beginsel” den schrijver van het Essay voor de geest en met zelfvoldoening ziet hij hoe het op de toestanden onder alle volken blijkt te passen.

Een werk dat van Godwin, dat van een opheffing van de particuliere eigendom spreekt en daarvan, in verband met een groote vooruitgang der rede en het opheffen van het huwelijk (een

1) „Inquiry concerning Political Justice” 2 Vol: 3th. ed. 1794.

volkomen vrij sexueel verkeer wordt voorgestaan), de gouden eeuw verwacht: er is immers nog een geweldige overvloed van ontgonnen land, alle bestaande ellende is een gevolg van de menschelijke instellingen en in de menschelijke maatschappij ligt een beginsel, waardoor de bevolking voortdurend op het peil der bestaansmiddelen gehouden wordt, zoo'n werk had werkelijk geen „principle of population” noodig om een afdoende critiek uit te lokken. Wel zal het er in groote mate toe bijgedragen hebben dat Malthus in tegenstelling tot Godwin zijn aandacht meer op het „van nature noodzakelijke” van de ellende gevestigd heeft.

In zijn critiek op Godwin en de verdere socialisten gaat Malthus steeds weer van het „principle” uit. Hij verwacht onder een maatschappij als door Godwin gewenscht een enorme toeneming der bevolking, daar de prikkel der zelfverantwoordelijkheid er zal ontbreken. Het gevaarlijke van het doen verslappen van deze stimulans voor de productie geven wij Malthus volmondig toe. Verder is volgens Malthus niet „voor myriaden eeuwen”, zooals Godwin meent, voldoende voedsel op aarde beschikbaar en onder een staatsbestel als de socialist voorstaat zal men gauw aan het einde zijn. Er zal een surplus aan kinderen gevormd worden, dat vrijwel niet meer van de bodem te voeden is. De instincten van het zelfbehoud moeten overal doorbreken, roofoffpartijen zullen voorkomen, minder reden zal men in deze noodtoestand er voor hebben om zijn hulpbehoevende buurman te hulp te komen. Wanneer er geen overvloed meer is, zal ieder voor zichzelf moeten zorgen en zal men geen kinderen op de wereld plaatsen die men niet kan onderhouden. Aan de andere kant nopen de gewelddaden zich te organiseeren en zal overgegaan moeten worden tot een nieuwe verdeling van het land. Malthus acht het waarschijnlijk, dat onder deze omstandigheden opnieuw een soort eigendom van de grond in het leven zal worden geroepen. Levert zijn opbrengst een surplus boven de eigen behoefte, dan zou men dit gedeelte der opbrengst kunnen ruilen tegen de arbeid van hem, die nog wel behoefte aan deze goederen heeft. Uit de door de nood geboren plicht om eigen kinderen te onderhouden, moest dan weer min of meer de vorm van een huwelijk ontstaan. ¹⁾

1) Vol: II. pag. 22-32.

Op deze wijze voert Malthus — *vooropgesteld* zijn „principle of population” — Godwin ad absurdum en toont hij de noodzakelijkheid van particuliere eigendom en huwelijk aan. Malthus' logica in deze critiek staat of valt echter met de mogelijkheid van verdere ruime voedselproductie, het al dan niet spoedig critiek worden der voedselvoorziening in verband met de toenemende gelding van de wet der verminderende meeropbrengsten en de zooveel snellere bevolkingsvermeerdering die hij onder dit communisme verwacht. Dat die reeksen niet zoo onwrikbaar vaststaan, toonden wij reeds hiervoor aan.

Een bestrijding van Godwin die meer op de psychologische kant de nadruk legde — niet enkel in de zin van een prikkel tot snelle bevolkingsvermeerdering — ware juister geweest. Immers kan het niet anders of in een samenleving als door Godwin gewenscht, krijgt het beginsel der economische zelfverantwoordelijkheid een geweldige schok, die zich ook en vooral zal uiten in het aan een ander overlaten van de voor zichzelf noodige voedselproductie: „voor mij wordt toch gezorgd.” Een inzinking van de geheele economische productie is onder deze omstandigheden te wachten. Geen sprake zal ervan zijn, dat de wet der verminderende meeropbrengsten zich eerder nijpend zal doen gelden dan onder normale omstandigheden. Reeds lang te voren zal de door Malthus geprofeeteerde noodtoestand — waar zijn „principle” dan weinig mee te maken zal hebben evenmin als de wet der verminderende meeropbrengsten — ontstaan.

De onvermijdbaarheid van de particuliere eigendom aldus voortgezet, heeft Malthus tevens een plausibele verklaring, waarom bij het bestaan van zijn „principle of population” de productie niet tot het uiterste wordt voortgezet, waarom, ondanks de volgens hem overal en altijd bestaande bevolkingsdruk, toch nog grond, die bebouwd kon worden, braak blijft liggen: „Upon the principle of private property, which it may be fairly presumed, will always prevail in society, it (n.l. het tot het uiterste uitzetten der landbouwproductie) could never happen. With a view to the individual interest either of a landlord or a farmer, no labourer can ever be employed on the soil, who does not produce more than the value of his wages; and if these wages be not on an average, sufficient

to maintain a wife and rear two children to the age of marriage, it is evident that both the population and produce, must come to a stand." 1) Volgens Malthus volgt particuliere eigendom noodzakelijk uit het „principle”, wordt onder een stelsel van particuliere eigendom de productie bepaald door de rentabiliteit en is er daarom nog steeds zooveel cultiveerbaar land dat niet bebouwd wordt. Immers geen eigenaar zal arbeiders aanstellen ter bewerking van de grond, wanneer er boven het arbeidsloon voor hem geen surplus blijft, is dit loon nu niet voldoende om twee kinderen tot de huwbare leeftijd op te voeden dan komt zoowel bevolkingsgroei als toeneming der graanproductie tot stilstand. Dat onder zijn „principle”, bij een constante wanverhouding tusschen toeneming der bevolking en der voedselproductie de graanprijzen sterk zullen stijgen en de grenzen der rentabiliteit verschoven zullen worden tot aan de totaal oncultiveerbare grond toe, lijkt ons duidelijk. Bij een stijging der graanprijzen gaat ook het surplus van de grondeigenaar omhoog, de loonen zullen niet noodzakelijk parallel aan de graanprijzen behoeven te stijgen, daar niet het geheele inkomen aan brood besteed wordt. Tot het uiterste zal tenslotte de cultuur van landbouwproducten, ook onder een maatschappelijk stelsel dat de particuliere eigendom kent, worden uitgezet, daar op basis van het oude surplus thans ook de tot dusver niet loonend te bebouwen grond door de eigenaar rendabel geëxploiteerd kan worden, enz.

In dit opzicht kunnen wij van een onderscheid tusschen een kapitalistische en een communistische maatschappij nauwelijks spreken. Een bevredigende beantwoording van de vraag waarom ondanks zijn „principle” nog steeds zooveel cultiveerbare grond braak ligt, kan Malthus ons derhalve met zijn verklaring niet geven.

In zijn critiek op Godwin brengt dit herleiden van de particuliere eigendom tot een soort natuurwet, ontsproten aan het „principle”, Malthus op. voor zijn eigen leer, gevaarlijke zijwegen.

Nog gevaarlijker wordt het voor zijn leerstellingen wanneer hij hier en daar neiging vertoont om de „standard of life” als zelfstandige factor in zijn beschouwingen in te voeren. In deze richting vinden wij bij Malthus verschillende aanduidingen, b.v. in het der-

---

1) Vol: II. pag. 154.

tiende hoofdstuk van het tweede boek ¹⁾. waar gesproken wordt over het feit dat de bevolking slechts kan toenemen indien er een toeneming in de bestaansmiddelen is. Malthus interpreteert zijn premisse dan echter zóó, dat hij hier ook kleine variaties mogelijk acht. De bevolking kan gewend geweest zijn (habituated) zich met de kleinste portie levensmiddelen, die voor het menschenlijk bestaan noodig is, tevreden te stellen. In zulke landen moeten dan perioden geweest zijn dat de bevolking toenam, zonder de bestaansmiddelen (China, Indië). Wij vragen ons af waarom dit laatste noodig is wanneer het principe der arithmetische en geometrische reeks geldt. Dit „gewend zijn” wijst naar gewoonten, die bij het eene volk anders zijn dan bij het andere, en verwijdert zich in niet onbedenkelijke mate van Malthus' „principle”, de „natuurwet”: de „standard of life” komt binnen de gezichtskring. Duidelijk uitgesproken vinden we dit beginsel als volgt ²⁾: „In the different countries of Europe there must be some variations in the proportion of the number of inhabitants and the quantity of food consumed, arising from the different habits of living which prevail in each state. The labourers in the south of England are so accustomed to eat fine wheaten bread, that they will suffer themselves to be halfstarved before they will submit to live like the Scotch peasants”.

Dè groote moeilijkheid blijft altijd: tot hoever gaat de „moral restraint?” Hoe moeten wij dit geval nu opvatten? Hebben wij hier te doen met „moral restraint” teneinde honger en ellende te vermijden of is dit niet veeleer een tot iedere prijs willen handhaven van een eenmaal bereikte levensstandaard? Welke beteekenis moeten wij practisch aan het „principle” nog toekennen wanneer dit verschijnsel algemeen is? Malthus zelf denkt op deze plaats — hij spreekt ook nog over de Vereenigde Staten — aan de „standard of life”. Hiervoor ³⁾ vermeldden wij reeds dat hij een ruimer gebruik van „moral restraint” in deze richting mogelijk acht.

Buitengewoon moeilijk blijft het altijd om een gedachte door Malthus zelf geuit verder te spinnen: onherroepelijk komt men dan in strijd met passages die op andere plaatsen in het Essay

1) Vol: II. pag. 530.

2) Vol: II. pag. 531.

3) pag. 68—69.

voorkomen. Dit is wat Oppenheimer¹⁾ de „physische Qual” noemt, die het lezen van het Essay hem veroorzaakt. Direct volgende op deze beschouwing zegt Malthus b.v.: „Population unvariably increases when the means of subsistence increase, unless prevented by powerful and obvious checks”. Die „checks” zijn dan „vice” „misery” en „moral restraint”, waarvan in dit geval de laatste wel buitengewoon ruim geïnterpreteerd moet worden. ²⁾

Aanduidingen van de „standard of life” komen meer voor: „... whether there was an habitual exportation or not, the population would be regulated by the real wages of labour and would come to a stand when the necessaries which these wages could command were not sufficient, under the actual habits of the people, to encourage an increase of numbers” ³⁾ „The price of labour expresses clearly the *wants* ⁴⁾ of society respecting population”. ⁵⁾ Malthus mag natuurlijk hier enkel aan „moral restraint” om ellende te voorkomen denken, maar of hij dit werkelijk doet lijkt ons zeer twijfelachtig. Ook op andere plaatsen lezen wij van de „habits” van het volk, een factor die Malthus met zijn natuurwettelijke reeks, waardoor de bevolkingsgroei bepaald wordt, nooit in aanmerking mag nemen. Sprekend over het feit dat de toestand der lagere maatschappelijke klassen niet uitsluitend afhangt van de toeneming van het „loonfonds”, of de middelen om meer arbeiders te onderhouden merkt Malthus op: „That these means form always a very powerful ingredient in the condition of the labouring classes, and the main ingredient in the increase of population, is unquestionable. But, in the first place, the comforts of the lower classes do not depend solely upon food, not even upon strict necessaries; and they cannot be considered as in a good state unless they have the command of some conveniences and even luxuries. Secondly, the tendency in population fully to keep pace with the means of subsistence must in general prevent the increase of these means from having a great and permanent

1) o.c. pag. 64.

2) Vol: I. pag. 533.

3) Vol: II. pag. 184.

4) Cursiveering door ons.

5) Vol: II. pag. 76-77.

effect in improving the condition of the poor." 1) Indien zich nu één gelegenheid voordeed, geschikt om de door Malthus zelf naar voren gebrachte „habits" te doen inburgeren, dan waren het toch wel de hier door hem vermelde omstandigheden („increasing wealth", „versterking van het loonfonds"), maar nu trekt Malthus weer één lijn met zijn oorspronkelijke theorie.

Als een damocleszwaard hangt de, in de tweede druk ingevoerde, „moral restraint" boven het Essay, welke maakt dat men met Malthus' leer alles kan bewijzen en ook dat men er niets mee bewijzen kan.

Wegens het buitengewoon groote gewicht dat men voor de beoordeeling van het Essay aan deze „moral restraint" moet hechten willen wij haar ten slotte wat nader beschouwen en speciaal nagaan wat Malthus met dit begrip voor oogen stond. Het is noodzakelijk dat hier nog even op ingegaan wordt, daar Malthus op dit terrein niet uitmunt door een buitengewoon scherpe formulering en er derhalve overal misverstanden — speciaal betreffende het hiervóór geschrevene — kunnen ontstaan.

In het algemeen brengt Malthus de wilselementen, die de menschelijke procreatie beïnvloeden, onder bij de „preventive checks": „In the present state of society other considerations occur. Will he not lower his rank in life, and be obliged to give up in great measure his former habits? Does any mode of employment present itself by which he may reasonably maintain a family? Will he not at any rate subject himself to greater difficulties and more severe labour, than in his single state? Will he not be unable to transmit to his children the same advantages of education and improvement that he had himself possessed?" 2) Die „other considerations" zijn slechts een andere wijze van uitdrukken in onze maatschappij — gebaseerd op de particuliere eigendom — voor vrees voor honger en ellende bij te sterke bevolkingsgroei die zich, in een samenleving waar alle economisch gelijk zijn, zooals Godwin dat wenscht, zou doen gelden. De particuliere eigendom is echter een noodzakelijkheid uit het „principle" zelf voortspruitend, zooals wij zagen.

1) Vol: II. pag. 214-218.

2) Vol: I. pag. 13.

Malthus juicht een huwelijksuitstel om deze redenen zeer toe, zoolang het geen „vice” veroorzaakt.

Nu moeten wij er ons echter voor hoeden om de door Malthus geponeerde „moral restraint”, waaronder hij verstaat „the restraint from marriage which is not followed by irregular gratifications”, op te vatten in deze zin dat ze alle mogelijke motieven, waarom het huwelijk uitgesteld wordt, zou kunnen omvatten; de hierboven opgesomde „considerations” lijken in deze richting te gaan, maar willen toch niet anders zijn dan een „restraint from marriage” uit hoofde van het bestaan der twee reeksen. De zedelijke zelfbeperking van Malthus beteekent niet „zedelijk” in de zin van „immaterieel, ideeel”, maar in haar tegenstelling tot onzedelijk en ligt op het terrein van het sexueele, wat uit de volgende passage blijkt: „It will be observed that I here (Malthus heeft juist gezegd dat alle „checks to population” te herleiden zijn tot „moral restraint, vice and misery”) use the term moral restraint in its most confined sense. By moral restraint I would be understood to mean a restraint from marriage from prudential motives, with a conduct strictly moral during the period of this restraint; and I have never intentionally deviated from this sense”.¹⁾ De „prudential motives”, zijn „voorzichtigheidsoverwegingen geboren uit een juist inzicht in het principle of population”, een inzicht waaraan tot nu toe volgens de schrijver veel ontbroken heeft: „From the inattention of mankind hitherto to the consequences of increasing too fast, it must be presumed, that these consequences are not so immediately and powerfully connected with the conduct which leads to them, as in the other instances” („other instances” b.v. wanneer men ten gevolge van te veel eten zich minder wel gevoelt). In noordelijke landen als Zweden, Denemarken, Schotland, blijken die „considerations” al wat invloed te hebben en tot eenige mate van „moral restraint” te leiden. Malthus wil door zijn boek deze gedachtengang meer ingang doen vinden en dit substituut voor de „positive checks” overal doen doordringen, zoo draagt hij, volgens hem, bij tot een verhooging van het geluk der geheele menschheid. Uitgangspunt blijft echter — al is het in onze maatschappij misschien in afgelei-

1) Vol: I. pag. 15.

de zin— het „principle of population” waarnaar de overwegingen zich richten.

Hoe gevaarlijk de interpolatie van deze overwegingen in de „moral restraint” is, leert ons het volgende: de wensch zijn „rank of life” niet te verlagen en daarom wat later in het huwelijk te treden kunnen wij nog tot het „principle” herleiden, moeilijker wordt het al wanneer Malthus spreekt van „that great vis medicatrix reipublicae, the desire of bettering our condition, and the fear of making it worse.”¹⁾

De sociale opdrift springt al te vrijmoedig met het Malthusiaansche schema der „moral restraint” en de aan het „principle of population” gekoppelde overwegingen, op grond waarvan deze in practijk gebracht moet worden, om.

Malthus mag en kan aan overwegingen die, buiten het „principle of population” om, tot „moral restraint” leiden niet te veel invloed toekennen, omdat hij dan de grond onder zijn eigen voeten doet wegzinken. Immers schrijft hij aan het „principle of population” de ellendige toestand van zijn eigen tijd toe. Wanneer nu factoren buiten het „principle” om de bevolkingsgroei kunnen tegenhouden, waarom deden deze zich vóór Malthus dan niet in die mate gelden? ²⁾ Malthus moet hiervan een verklaring geven vóórdat hij zonder meer de armoede van zijn tijd aan het „principle” kan toeschrijven: waarom zou vroeger niet in sterke mate de welstand de nataliteit hebben gedrukt? Het ontbreken van „moral restraint”, direct op het „principle” gebaseerd, wordt daarentegen door hem wel plausibel gemaakt: het oorzakelijke verband tusschen de menschelijke voortplanting en de bestaande ellende is nog niet voldoende tot het bewustzijn doorgedrongen, onder meer zijn de socialisten met hun theorieën hier schuld aan.

Bovendien ligt in dit laatste geval de zaak nog in zooverre an-

1) Vol: II. pag. 43.

2) Verhelderend kan hier ook werken de noot door Malthus aan zijn tweede premisse: „Population invariably increases where the means of subsistence increase, unless prevented by some very powerful and obvious checks”, toegevoegd; hij schrijft daar (Vol. I pag. 23): „I have expessed myself in this cautious manner, because I believe there are some instances, where population does not keep up to the level of the means of subsistence. But these are

ders als het „principle of population” hier een „conditio sine qua non” voor het optreden van die „considerations” is en men dus niet kan zeggen dat de reeksen hun practisch belang verloren hebben.

In het verleden en heden ziet Malthus nu eenige hoopvolle teekenen in de door hem gewenschte richting in Noorwegen, Schotland en over het algemeen in Europa, echter nog niet voldoende om verlichting te brengen in de heerschende armoede, welke immers enkel het gevolg van het „principle” is. Zijn boek heeft tot doel om het besef dat het kindertal beperkt moet worden, wil de armoede verminderen, verder te wekken en is in zooverre als een „waarschuwing” te beschouwen. De uitdrukking „waarschuwing” is echter eenigszins misleidend, omdat daardoor te zeer de indruk gewekt wordt als zou in de toekomst — tenzij „moral restraint” toegepast wordt — de toestand der bevolking tengevolge van het „principle”, onhoudbaar worden terwijl ze thans nog goed is. Malthus' gedachtengang is anders: thans is de toestand door de ongelijke toeneming der twee reeksen slecht, door „moral restraint” toe te passen kan er verbetering intreden. De waarschuwing ligt niet zoozeer in het toekomstige als wel in de mogelijkheid om een bestaande rampzalige toestand te verbeteren, een mogelijkheid die niet veronachtzaamd mag worden.

Hiervóór trachtten wij aan te toonen dat het door Malthus invoeren van een bepaalde wilsrichting, als factor bij het vormen van een gezin, de ongetwijfeld — op de wet der verminderende

---

extreme cases, and generally speaking, it might be said, that.

2. Population always increases where the means of subsistence increase.

3. The checks which repress the superior power of population, and keep its effects on a level with the means of subsistence, are all resolvable into moral restraint, vice and misery.”

Wij kunnen uit deze passage van Malthus twee dingen lezen: In de eerste plaats beschouwt hij een achterblijven van de bevolkingsgroei bij de toeneming der voedselproductie als een „extreme case”, en in de tweede plaats ziet hij zijn „checks”, waaronder óók de moral restraint, als middelen om de bevolking „on a level with the means of subsistence” te houden, om het surplus van de bevolking, waar in geen geval voedsel voor beschikbaar is, te voorkomen of uit de weg te ruimen. Voor „moral restraint” in een uitgebreidere zin dan wij hierboven bespraken is hier geen plaats.

meeropbrengsten gebaseerde — juiste kern van zijn leer, dat n.l. de bevolking sneller dan de aan de bodem gebonden voedselproductie kan groeien, van haar praktische beteekenis ontdoet. Waarom immers zou de mensch zijn huwelijk alleen uit motieven, aan het „principle” ontleend, uitstellen, in welk geval Malthus' leer nog van praktisch belang zou zijn als onmisbare voorwaarde voor de toepassing van „moral restraint”? Waarom zouden ook niet andere totaal willekeurige motieven tot dit resultaat voeren?

Het is onjuist om te meenen dat Malthus, in embryonale toestand, alle motieven die tot huwelijksuitstel kunnen leiden voor de geest zweefden, de „confinest sense” waarin hij „moral restraint” wenschte opgevat te zien, de „prudential motives” leeren anders.

In geen enkel opzicht wil hiermee gezegd zijn dat wij Malthus' theorie, als in zijn werk uiteengezet, enkel als fatum zien; wij wenschen slechts de bedoeling van de schrijver, die met zijn „moral restraint” zoo dicht mogelijk bij het „principle” wil blijven, vast te stellen. Blijft een overweging, die tot huwelijksuitstel leidt, buiten de sfeer der twee reeksen, dan kan deze, als een vreemd element het geheele systeem verstoren en deze „verbreking” der geometrische reeks is van geheel andere aard, dan die, welke als opzettelijk voorbehoedmiddel tegen honger en ellende — in welke verzwakte vorm dan ook — fungeert.

Een duidelijk beeld van de verwarring welke de „moderne” motieven, leidend tot geboortenbeperking, bij Malthus kunnen aanrichten, levert de welstandstheorie, volgens welke bij het stijgen van de welstand, overwegingen leidend tot geboortenbeperking sterker worden. Malthus tweede premisse luidt: „Population invariably increases where the means of subsistence increase, unless prevented by some very powerful and obvious checks.”¹⁾ Een toegenomen welvaart uit zich onder meer in een „increase in the means of subsistence”, tevens is echter deze „increase” de voorwaarde voor de bevolkingstoename. Wij komen hier dus tot de zonderlinge conclusie dat het vereischte — noodzakelijk voor het intreden van het verschijnsel — tevens een voorwaarde kan vormen voor een der „checks” die het verschijnsel belemmeren. Tot der-

1) Vol: I. pag. 23.

gelijke tegenstrijdigheden komt men wanneer men de motieven der „moral restraint” te los gaat maken van het „principle of population.”

Hoe weinig Malthus denkt aan motieven van deze aard, hoe zeer hij bij een toeneming der voedingsmiddelen altijd een groei der bevolking verwacht — al mag in enkele individueele gevallen wegens gerijpt doorzicht „moral restraint” de stijgende curve wat verzwakken — blijkt uit de volgende zinsnede: „..... there never has been, nor probably ever will be, any other cause than want of food, which makes the population of a country permanently decline”. 1) De schrijver zou uit het tegenwoordige Frankrijk anders kunnen leeren.

Dit wil nu in het geheel niet zeggen dat wij ons niet bewust zijn van het voorschrift „les écrivains d'après leur date” te beoordeelen. Integendeel juist wanneer wij dit doen, moeten wij tot de conclusie komen dat de moderne motieven die zich ten aanzien van de gezinsvorming doen gelden — hoe kan het ook anders — buiten Malthus omgaan en dat onze „moral restraint”, daar ze, geleid door motieven, die volkomen losstaan van het „principle of population”, toegepast wordt en bovendien door vrijwel alle bevolkingslagen heen het geboortecijfer regelt, niet dan ten koste van Malthus zelf in zijn leer te incorporeeren is. Hiermee zeggen wij dus niet dat dit ten koste van de kern van zijn leer n.l. de ongelijke groeiomogelijkheden van bevolking en voedingsmiddelen gaat, maar enkel dat Malthus' visie op de geschiedenis der menscheit en haar verdere ontwikkeling, in het licht der moderne feiten totaal verouderd is, dat de kern van zijn leer, ondanks haar, op de wet der verminderende meeropbrengsten gebaseerde, juistheid, door diezelfde feiten haar dreigend aspect heeft verloren — iets wat wij niet aan „moral restraint” in Malthus' zin mogen toeschrijven — en wij derhalve met C. A. Verrijn Stuart kunnen zeggen 2) dat het bevolkingsvraagstuk als productieprobleem, althans in Europa, zijn beteekenis begint te verliezen. Waarom zou Malthus ook willen vermanen, waarom zou hij met

1) Vol: II. pag. 235.

2) „Hoofdtrekken van de leer der maatschappelijke voortbrenging” pag. 245.

grootte ernst op de geometrische en arithmetische reeks gewezen hebben, wanneer hij ook zelf reeds min of meer ingezien had, dat de eerstgenoemde, door omstandigheden die geheel buiten het door hem zoo hartstochtelijk naar voren gebrachte „principle” omgaan, in zeer sterke mate wordt verzwakt?

Wij achten het nog verder doordringen in Malthus' opvattingen, nadat wij in het voorafgaande het essentiële van zijn betoog uiteenzetten, overbodig en zelfs, gezien de geringe consequentie in de gedachtengang van de schrijver, verwarringstichtend. Steeds hebben echter economen — die zich aanhangers van Malthus noemen — een paar opvattingen, naar eigen keuze, uit het omvangrijke werk uitgezocht en op grond daarvan gemeend den geheelen Malthus aan te hangen; meestal werd deze „bloemlezing” dan naar de eischen des tijds gefatsoeneerd. Zoo hield Malthus leer alleen een waarschuwing in: „tenzij de menschheid zich verandert.....”, of beoogde enkel een drukken tegen de „standard of life”. Dit laatste wordt vooral door S. Budge naar voren gebracht in zijn interpretatie van Malthus' leer, om deze reden gingen wij er hierboven wat dieper op in.

Ook het woord „overbevolking” werd vaak misverstaan, men begreep er dan „relatieve overbevolking” onder en kwam zoo tot averechtsche conclusies ten aanzien van Malthus' theorie (Roscher, Wagner), evenals dit het geval was met de uitdrukking „tendens” welke als iets zuiver toekomstigs opgevat werd.

Onze taak is het niet een uitvoerige critiek op Malthus te leveren, het gaat slechts om een positiebepaling van zijn theorie ten aanzien van het verschijnsel der dalende geboortecijfers. Een overzicht van de leer zelf is daarvoor echter noodzakelijk; haar min of meer tweeslachtige natuur meenen wij voldoende in het licht te hebben gesteld.

Wenden wij ons thans tot een modern aanhanger van Malthus: Siegfried Budge.

§ 1b. Een modern Malthusianist S. Budge.

Critiek op „Das Malthussche Bevölkerungsgesetz und die theoretische Nationalökonomie der letzten Jahrzehnte”. Karlsruhe 1912.

Een werk als dat van Budge biedt, blijkens de titel reeds,

een uitstekende gelegenheid om eens nader te beschouwen hoe een z.g. Malthusianist Malthus en de twintigste eeuwsche verhoudingen met elkaar weet te verbinden en wat er dan daarbij van Malthus overblijft.

Budge begint met de formuleering van Malthus' premissen als volgt 1): De liefde tot het andere geslacht is een constante psychologische factor, die, voorzoover „seiner Auswirkung keine Hindernisse entgegenstehen”, in alle tijden op gelijke wijze werkzaam zijn zal.

Lujo Brentano laat Malthus — ten onrechte volgens Budge²⁾ — een constante voortplantingsdrift bij de mensch vooronderstellen. Neen zegt Budge, het gaat om „Geschlechtsliebe”, dat is de constante factor die Malthus bedoelt. Dit wordt echter een strijd om woorden wanneer bij Malthus: „..... die Fortpflanzung lediglich die selbstverständliche, mehr zufällige Folge der normalen Auswirkung der Geschlechtsliebe ist”³⁾. Men kan hier eindeloos discussieeren, omdat Malthus zich niet scherp genoeg uitdrukte.

Bovendien blijft ook bij Budge — afgezien hiervan — de formuleering van Malthus eerste premisse uiterst zwak; met evenveel recht kunnen wij nog steeds zeggen dat een auto die een snelheid van 100 K.M. kan bereiken, altijd met deze vaart zal rijden, voor zoover daaraan geen belemmeringen gesteld zijn. Iets zal gebeuren, tenzij het niet gebeurt. Overtuigend kunnen wij zulk een redeneering, en in deze richting gaat de eerste premisse, niet noemen. Aan het beeld van die auto is het zwakke van dit uitgangspunt trouwens nog nader te verduidelijken. Het nu volgende loopt iets op de gedachtengang vooruit, maar stelt het onwaarschijnlijke van Malthus' eerste premisse in verband met zijn leer in het licht. Men moet nu vreezen dat altijd iedere auto met een vaart van 100 K. M. gereden zal worden, tenzij benzinegebrek den berijder dwingt te stoppen, („vice” en „misery”) of in elk geval zijn vaart te matigen, in welk geval hij nog kan blijven rij-

1) o.c. pag. 17.

2) o.c. pag. 10.

3) o.c. pag. 11.

den („moral restraint“). Mogelijkheden dat die vaart verminderd wordt om andere redenen (b.v. om meer van het landschap te genieten) bestaan in Malthus' gedachtengang niet, en ook Budge is geneigd zich hier bij aan te sluiten.

De tweede premisse van Malthus behelst volgens Budge 1): „Das Gesetz des abnehmenden Bodenertrages bewirkt, dass die Nahrung auf die Dauer nicht in dem gleichen Masstabe zunehmen kann, wie es die Bevölkerung in ungehemmtem Zustande tun würde“.

— Voorloopig — dit ligt in de uitdrukking „auf die Dauer“ opgesloten — zouden dus bevolking en „Nahrungsspielraum“ in gelijk tempo zich kunnen ontwikkelen, is zelfs een overcompensatie door de ontwikkeling van het „Nahrungsspielraum“ mogelijk, en zou er van een bevolkingsdruk weinig te bespeuren zijn. Deze uitdrukking wijst naar een opvatting van Malthus' werk, die zijn leer enkel als een „waarschuwing“ wil zien. Ongetwijfeld niet in overeenstemming te brengen met het Essay, dat in heden en verleden de werking der „natuurwet“ demonstreert. Budge raakt hier verder van Malthus af dan in de formulering van zijn eerste premisse. Dat Malthus niet enkel een profeet was, meenen wij hiervoor voldoende te hebben aangetoond.

— Wanneer Budge dan verderop 2) de ontwikkelingstendens der bevolking als „sociales“ en die der onderhoudsmiddelen als „unzweifelhaft ein reines Naturgesetz“ opvat, voert dit hem op verdere zijwegen: „Die zweite Säule desselben (Malthus' leer) aber, die menschliche Geschlechtsliebe als ein im wesentlichen konstanter Faktor, kann nicht als ein solches reines Naturgesetz betrachtet werden. Sie entspringt nicht einem blinden Naturtriebe sondern wie wir sahen dem menschlichen Willen.“ Wegens dit wilselement zou hier nu sprake zijn van een „sociales Gesetz“. Deze differentiatie, die door Budge in Malthus' twee reeksen gemaakt wordt, heeft een min of meer „apologetisch“ doel en wordt, zoals wij hierna zullen zien, later weer feitelijk door de schrijver prijs gegeven. Budge gaat er namelijk niet veel verder op in, consta-

1) o.c. pag. 17.

2) o.c. pag. 18.

teert deze feiten slechts om een argument van F. Oppenheimer tegen A. Wagner te ontzenuwen, die volgens Oppenheimer de akropolis van Malthus' theorie prijs gaf toen hij het „principle” niet een „natuurwet”, maar een „sociale wet” noemde. Volgens Budge heeft hier een verwarring plaats, doordat de antithese „Naturgesetz und soziales Gesetz” — in de zin zooals Budge het bij Malthus' twee reeksen gebruikt — verward wordt met de tegenstelling „natürliche Kategorie” en „soziale (historisch-rechtliche) Kategorie”, d.w.z. de tegenstelling tusschen de verschijnselen van het economische en sociale leven, die, omdat ze op constante oorzaken berusten, op iedere ontwikkelingstrap der menschelijke maatschappij voorkomen en zulke verschijnselen, die, omdat ze wortelen op een bepaalde organisatie der maatschappij, alleen op „besonderen Stufen der Kultur hervortreten”. „Das Malthussche Gesetz, ist, wie wir sahen, ein soziales Gesetz, aber es beansprucht im Sinne seines Schöpfers eine natürliche Kategorie zu sein, d. h. auf allen Stufen der menschlichen Gesellschaft Geltung zu haben, weil es zugleich auf konstanten Natur- und psychologischen Tatsachen beruht”. ¹⁾

Het is wel een ingewikkelde redeneering, waarlangs Budge het natuurwettelijk karakter van Malthus' leer tracht te redden. Eerst is het een sociale wet, immers de bevolkingsgroei is niet van een blinde „Naturtrieb”, maar van de menschelijke wil afhankelijk. Wij zijn dus geneigd, aan te nemen, dat Budge die menschelijke wil eenigszins vrij laat en daarom niet van een „natuurwet” wil spreken. Ondertusschen wordt hij dan toch als een zeer constante factor aangenomen, en wanneer Budge het „principle” voor een „natuurlijke categorie” verklaart is het wegens „de constante oorzaken” die zich op elke ontwikkelingstrap der maatschappij voordoen. Onder die constante oorzaken moet ook de „wilsrichting” hooren en deze zal dus ten allen tijde ongeveer dezelfde strekking hebben; de „psychologische Tatsachen” zijn constant; maar indien alles altijd constant is, waarom mogen wij dan niet van een „natuurwet” spreken? Is het soms enkel de uitdrukking

---

1) o.c. pag. 19.

„psychologische Tatsache” die iemand doet huiveren, deze term te gebruiken?

Direct al aan de aanvang van Budge's werk zien wij het gevaarlijke van het inbrengen der „menschelijke wil” in Malthus' systeem.

Een bezwaar hebben wij verder tegen de, door Budge gebruikte uitdrukking, „potentieller Nahrungsspielraum”. De bevolking vermeerdert zich, wanneer de „potentieller Nahrungsspielraum” toeneemt. Hij verstaat daaronder ¹⁾ ..... diejenige Menge von Subsistenzmitteln, welche in einem gegebenen Zeitpunkte einer Bevölkerung je nach der Ergiebigkeit des in- oder ausländischen Bodens, nach ihrer Veranlagung, nach der Kulturstufe, auf der sie sich befindet, nach der von ihr erreichten Stufe der Technik und ihrer wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Organisation zur Verfügung steht, d.h. von ihr, sei es direkt, sei es indirekt, gewonnen werden kann.” Al deze factoren, van belang voor het „Nahrungsspielraum,” moet Malthus — volgens Budge — er reeds onder begrepen hebben.

Wij vragen ons af waarom Budge hier spreekt van een „potentiellen Nahrungsspielraum” en wat dit woordje „potentiell” aan het begrip „Nahrungsspielraum” nog toevoegt. Immers onder de uitdrukking „Nahrungsspielraum” begrijpen wij die hoeveelheid voedsel, welke een bevolking, gegeven een bepaalde stand der techniek en haar verhouding tot de andere productiefactoren kan verkrijgen. Blijkbaar wil Budge door dat „potentiell” nog iets extra's aan de „Nahrungsspielraum” toevoegen, wat uit het woord zelf echter niet blijkt; de uitdrukking „Nahrungsspielraum” geeft op zichzelf al een mogelijkheid aan, die de door Budge gegeven definitie van de „potentiellen Nahrungsspielraum” dekt: „potentielle (of „erlangbare”) Nahrung” mogen wij met „Nahrungsspielraum” gelijk stellen.

De kwestie is echter, onzes inziens, deze dat Budge door het woordje „potentiell” en de verdere omschrijving daarvan waarin de „Veranlagung der Bevölkerung”, de „Kulturstufe”, de „wirtschaftliche und gesellschaftliche Organisation” een voorname rol

---

1) o.c. pag. 26.

spelen, gemakkelijker de „standard of life” als bepalende factor voor de bevolkingsbeweging kan interpoleeren. Iets wat op deze plaats vooral van belang is, omdat Malthus in de aanvang van zijn Essay, waar hij handelt over de tegenstelling van de twee reeksen, de gelding voor heden, verleden en toekomst van zijn natuurwet, hier vrijwel niet aan denkt; ook al brengt hij later die levensstandaard terloops ter sprake, een grondstelling is deze niet, eerder wordt daardoor het klemmende van zijn betoog uit de eerste hoofdstukken te niet gedaan, zooals wij hiervoor trachtten aan te toonen. Budge stelt Malthus nu echter voor, als had hij van de eerste hoofdstukken van het Essay af deze omstandigheden als elementen van zijn leer op het oog. Dit is zeker onjuist. Steeds moeten wij er ons voor hoeden een gezichtspunt dat wel eens bij Malthus opkomt, in het geheele Essay te willen interpreteeren, zoo consequent is onze schrijver niet. Budge laat zich echter tot zulk een interpretatie verleiden en raakt daarmee op de verkeerde weg, geeft niet Malthus' theorie, maar *eigen* opvattingen weer.

In de vorige § meenen wij voldoende te hebben aangeduid, dat er in het inbrengen van de „standard of life” in Malthus' leer gevaren schuilen. Een verdediging van Malthus' leer, juist op grond van het voorkomen van die levensstandaard, waartegen de bevolking drukt, kan veroorzaken dat wij het geheele Essay als een hersenschim ter zijde schuiven. Malthus' tweede these, waar volgens Budge het woord „evenredig” speciaal met het oog op die „standard of life” — is weggelaten, verliest alle beteekenis: of de bevolking „überhaupt” groeit waar de onderhoudsmiddelen toenemen, hangt dan voornamelijk van de opvattingen ten aanzien van de „standard of life” af. Zoo schrijft Budge t.a.p. „Aus der Annahme (wat B. ook doet) heraus, das die Verschiedenheit des Standard of Life und die Abhängigkeit der Vermehrungsrate der Bevölkerung von demselben ein integrierender Bestandteil der Malthusschen Lehre sei, ist es zu erklären, warum Malthus an verschiedenen Stellen seines Essay betont, das es der reale Arbeitslohn sei, welcher in einem bestimmten Lande den Nahrungsspielraum und damit die Bevölkerungsgrösse reguliere.”¹⁾

---

1) o.c. pag. 31.

Iets verder ¹⁾ laat Budge Malthus zeggen „..... dass eine Zeitweilige Zunahme des absoluten Nahrungsspielraums, vorausgesetzt, dass sie so rapid erfolgt, dass die Bevölkerung mit ihr nicht Schritt halten kann, zunächst eine Steigerung des individuellen Nahrungsspielraums bewirkt, und das Verhältnis des individuellen Nahrungsspielraums zur gesamten Nahrungsmittelmengde reguliert hin wiederum die Grösse der Bevölkerung“. Malthus heeft dit echter voor een „Ausnahmeerscheinung“ gehouden.

Wij zien hier voortdurend een hinken op twee gedachten, bij Malthus hier en daar al voorkomend, maar bij Budge, onder de drang der feitelijke omstandigheden versterkt: Wanneer dat en dat niet gebeurt, zal het „principle“ toch in werking treden.

Een wig gelijk dringt de „wil“ zich in tusschen het „principle“ en de toestand die daaruit volgen moet. Aan de Malthusiaansche bevolkingstoename (geometrisch; sneller dan de onderhoudsmiddelen, zonder dat een bepaalde verhouding vastgelegd wordt; slechts tot op de eenmaal bereikte levensstandaard de onderhoudsmiddelentoeeming inhalend, of hoe wij haar ook verder mogen verzwakken), komt daardoor practisch geen beteekenis meer toe.

Tegen de vooronderstelling van Malthus—Budge, als zou bij een zich plotseling uitzettende „Nahrungsspielraum“ de levensstandaard eerder stijgen en de bevolking zich niet zoo snel uitzetten, hebben wij bovendien nog dit bezwaar, dat de schrijver geen rekening houdt met de mentaliteit. Een oogenblik is niet voldoende om deze laatste te doen veranderen en in een bepaalde geesteshouding, en van deze laatste hangt vrijwel alles af, zal zich een plotselinge verwijding van de „Nahrungsspielraum“ eerder gevolgd zien door een toenemend aantal geboorten, dan wanneer bij diezelfde mentaliteit, de „Nahrungsspielraum“ zich langzamer verruimt. In dit laatste geval kunnen invloeden der cultuur zich *gestadig* doen gelden en kan zich zoo allengs een verandering voltrekken, die de opvattingen omtrent huwelijk en geboorte wijzigt. Die psychologische factoren worden, niet alleen door Malthus, maar ook nog door Budge, in te sterke mate onderschat; ook bij Budge wordt de „psychologische“ factor als „constant“ beschouwd, mag deze alleen doen wat in zijn theorie past.

---

1) o.c. pag. 32.

Wij achten het onjuist dat Malthus verdedigd wordt op grond van deze interpretatie van zijn theorie. Toegegeven moet worden dat aanknoopingspunten er voor in zijn Essay te vinden zijn, aanknoopingspunten die door Malthus echter nooit in deze consequenties bedoeld zijn. Altijd kan men zeggen dat de laagste klassen van een maatschappij zich op de uiterste grens van de „standard of life” (die bij ieder volk weer ergens anders ligt) bevinden, dit is een vanzelfsprekendheid die in het woord „laagste” al ligt opgesloten. Volgens Budge drukt de bevolking altijd — zooals Malthus volgens hem juist inzag — tegen de „Nahrungsspielraum”: „denn die Bevölkerungszunahme wird, der ihr immanenten Tendenz entsprechend, doch immer eine solche sein, dass die niederen Klassen sich in relativ gedrückter Lage befinden.”¹⁾

Tezamenfattend komt het hierop neer: de „standard of life” regelt de bevolkingstoename — deze „standard of life” wisselt in verband met de behoeften der verschillende volken — die behoeften kunnen en zullen meer omvatten dan wat strikt noodzakelijk is om te leven — ook immaterieele behoeften spelen een rol — wij hebben te doen met een waardeeringsbegrip, waartegenover Malthus’ natuurbetwet zich niet kan handhaven en practisch een hersenschim wordt.

Malthus’ verdediger maakt op deze wijze vrij baan voor zijn meest felle critici. Speciaal hebben wij de aandacht op dit uitgangspunt van Budge’s betoog gevestigd, omdat het duidelijk maakt wààr in de meeste gevallen bij de oudere economisten de fout schuilt: meestal worden dergelijke problemen te materialistisch beschouwd, wij zouden bijna willen zeggen te mechanisch. Het is nu eenmaal niet mogelijk om alle factoren waardoor de menschelijke vruchtbaarheid beïnvloed wordt te isoleeren of ze tot één, en dan liefst een materieele, factor te herleiden. Het economische en sociale leven is zoo doordrongen van een bepaalde cultuur dat wij niet dan zeer voorzichtig op ons terrein naar de oorzaken van een verschijnsel kunnen tasten.

Wat de mogelijkheden van uitbreiding van de „Nahrungsspielraum” betreft — de andere kant van Malthus’ „principle” — ook

1) o.c. pag. 30.

hier gaat Budge uitvoerig op in. Wij zullen ons in de bespreking van zijn opvattingen eenigszins beperken, in de eerste plaats omdat de statistieken ten dezen het voornaamste woord hebben en ten tweede omdat de nog te bespreken A. M. Carr Saunders voornamelijk zijn aandacht aan deze zijde van de kwestie heeft gewijd.

Budge wil aantonen, dat de wet der verminderende meeropbrengsten op de grond reeds in die mate in werking is, dat ons van deze kant directe gevaren dreigen. Daartoe beschouwt hij voornamelijk de individueele landen van Europa en hun graanproductie, zonder naar de graanlanden van de geheele wereld, de leveranciers van Europa, te zien en daar de werking van het „Bodengesetz” aan te toonen. Het is natuurlijk gemakkelijk te zeggen ¹⁾ dat „für Deutschland sowohl als auch Frankreich charakteristisch ist dass die Steigerung der Production mit der Steigerung des Konsums nicht hatt Schritt halten können” — bewijs: „die zunehmende Einfuhr ausländischen Getreides” — maar men zet aldus toch min of meer de zaak op haar kop. Toenemende invoer van vreemd koren ontstond pas doordat, vanaf een zeker punt, tengevolge van de wet der verminderende meeropbrengsten²⁾ voordeelijker industrieproducten tegen buitenlandsch koren konden worden geruild. Bij verdere ontwikkeling der industrie kan deze vaak zoo voordeelig produceeren en derhalve de ruilverhouding met het buitenland zoo verbeteren, dat korenimport steeds voordeelijker wordt en de binnenlandsche graanverbouw steeds meer wordt ingekrompen. Ten slotte kan dan een groote bevolking in de tot industriestaat gegroeide landbouwstaat, nog goedkoop haar graan verkrijgen, dan toen een kleinere bevolking van eigen bodem nog geheel in haar graanbehoefte voorzag. Nu mogen wij niet die groote bevolking zonder meer van dat buitenlandsche graan afkappen en dan zeggen: zie maar naar het eigen land „die Steigerung der (koren) Production hat mit der Steigerung des Konsums nicht Schritt halten können”. Een

1) o.c. pag. 61.

2) Men zie hieromtrent ook: R. van Genechten „Verminderende meeropbrengsten”, 1932. pag. 45-66.

aldus bezien der feiten is historisch onjuist, men begint aan het verkeerde eind. Budge staat hier nog op het „oude” autarkische standpunt volgens hetwelk elk land zichzelf genoeg moet zijn en de hoeveelheid landbouwproducten, die de eigen bodem voor de bevolking op kan leveren, alleen van belang is. Zoo is hij geneigd deze geheele kwestie te beoordeelen naar de mogelijkheid van voeding eener bestaande bevolking van eigen bodem. Zal in dit geval de wet der verminderende meeropbrengsten voor een bevolking acute problemen in de voedselvoorziening met zich meebrengen? Budge acht dit van het grootste praktische belang, al ziet hij ook de bestaande toestand juist in: dat het n.l. gelukt is 1) „bei steigender industriellen Productivität infolge der Fortschritte der Transporttechnik, die Nahrung aus Gebieten auf den inländischen Markt zu bringen, in denen der Punkt noch nicht erreicht ist, von dem ab die Productivität des Landbaues sinkt”.

Toegegeven wordt dat het „Bodengesetz hier ausser Kraft gesetzt ist,” maar „auf die Dauer” moet het probleem in volle scherp-te zich weer doen gevoelen.

Twee opmerkingen mogen wij hier nog aan toevoegen: „auf die Dauer” in deze zin is niet een begrip van Malthus' Essay, waar immers juist betoogd werd dat het „principle” ten allen tijde, in verleden, heden en toekomst, zal veroorzaken dat de bevolking tegen de „limits of food”, hoe ruim dan ook soms geformuleerd, drukt en in de tweede plaats is het dermate rekbaar dat discussies er over buitengewoon moeilijk zijn. Wanneer het niet nader gepreciseerd kan worden hebben wij er wetenschappelijk niets aan. Wat zou Malthus zelf er van zeggen wanneer hij na het grootste deel van zijn boek gevuld te hebben met feitenmateriaal om de werking van het „principle” aan te toonen, bij Budge moest lezen dat het 2) „bei der Verifizierung des Malthusschen Gesetzes sich nicht um die Erfahrungen eines Menschenalters, ja auch nur eines Jahrhunderts handeln kann, hier kommen die Entwicklungstendenzen für sehr lange Zeiträume in Betracht”?

1) o.c. pag. 76.

2) o.c. pag. 78.

Concludeerend vinden wij dus bij Budge een verdediging van Malthus' twee reeksen die, voorzover zij de bevolkingstoename betreft, de poort opent voor welstand en sociale opdrift als factoren, mogelijk van invloed op de geboortenbeweging en aan de kant van de onderhoudsmiddeltoename het probleem op de lange baan schuift.

Er zijn in Budge's werk nog verschillende punten die niet besproken werden en waarop wij critiek zouden kunnen uitoefenen, het bestek van deze dissertatie laat dit echter niet toe en wij bepalen ons daarom slechts tot slot bij de passage waar Budge zich over de moderne geboortendaling uitlaat ¹⁾. „Ergibt nämlich in einem gegebenen Lande eine gegebene Höhe des potentiellen Nahrungsspielraums in Verbindung mit einem gegebenen standard of life der grossen Massen des Volkes den Fassungsraum des betreffenden Landes für eine bestimmte Bevölkerungsziffer, so kann diese Ziffer zustande kommen, entweder bei zahlreichen Geburten und zahlreichen Sterbefällen oder bei einer geringeren Anzahl von Sterbefällen, die aber dann auch eine Minderung der Geburtenziffer bedingt. Liegen also in einem Lande Verhältnisse vor, welche einer geringen Sterblichkeit günstig sind, (en dit is op West-Europa van toepassing) so muss auch die Geburtenziffer eine relativ geringe sein“.

Budge gaat hier dus uit van een statische „Nahrungsspielraum“. Nu is zulk een statische toestand slechts een hulpmiddel voor een econoom om bepaalde problemen nader te kunnen ontleden. Nooit mogen wij haar echter als een bestaande toestand accepteren. Indien de „Nahrungsspielraum“ te eeniger tijd niet statisch, maar dynamisch was, dan was deze dit in West Europa sinds Malthus.

Dit eenmaal vaststaande kan Budge's verklaring ons weinig zeggen, op zijn hoogst slechts wijzen op een zóó groote waardeering voor de gestegen standard of life, dat men gaarne zijn gezin beperkt om deze nog hooger te doen stijgen; een waardeering en een kinderbeperking die onder de omstandigheden

---

1) o.c. pag. 184.

van een toch reeds stijgende welstand, op een zeer speciale mentaliteit wijzen.

§ 1c. De geboortendaling in het kader van Malthus' leer.

Malthus ging — zooals wij zagen — uit van de tegenstelling tusschen de toeneming van bevolking en onderhoudsmiddelen, een tegenstelling die tot voortdurend hongeren der laagste bevolgingsklassen moest leiden. „Vice” en „misery” waren onvermijdbaar tenzij „moral restraint” beoefend werd. Met deze laatste factor werd door de schrijver de „wil” als element in zijn werk ingevoerd, een, zooals wij zagen, niet onbedenklijk verschijnsel voor Malthus' „principle”, dat hij als natuurwet opgevat wenscht te zien. „Moral restraint” moest beoefend worden ten einde „vice” en „misery” te vermijden. Er waren echter reeds mogelijkheden opengelaten (zie § 1a) dat de „moral restraint” onder omstandigheden kon dienen tot het handhaven van een bereikte levensstandaard. Hierdoor geraakte het geheele „principle” aan het verglijden en bleef de disproportionaliteit tusschen de twee reeksen een nog te bewijzen feit, dat zich in de practijk nooit behoefde voorgedaan te hebben, dank zij de werking van het wilselement. Men gevoelt een bevolkingsgroei boven een zeker niveau als ongewenscht, daarom beperkt men het kindertal (Malthus denkt aan huwelijksuitstel). Niet meer de fysieke uiterste grens van het menselijk bestaan, ook niet een „moral restraint”, die uit vrees voor groote ellende de bevolking even boven het verhongeringspunt houdt, maar overwegingen omtrent al of niet gewenscht zijn van bevolkingstoename in verband met de bestaande „standard of life” of de „conveniences” die men zich zonder kinderen zou kunnen aanschaffen, bepalen (en bepaalden — ook dit kunnen we uit Malthus lezen) de loop der bevolking. Na erkenning van de „moral restraint” wordt het eene standpunt maar al te snel met het andere verward. Bij Malthus zelf konden wij dit waarnemen, bij hen die zich naar hem noemen, spreekt het nog duidelijker. De questie wordt van het onverbiddelijke der natuurfeiten naar het min of meer ongestadige der menselijke waardeeringen verschoven.

Deze recapitulatie moge dienen om duidelijker de positie van

het verschijnsel der teruggaande geboortencijfers sinds $\pm$ 1875 ten opzichte van Malthus' leer te bepalen. Met het zwaartepunt van zijn „principle”, de aanvulling, in een minimum van tijd, van elke ruimte, die er in de voedselvoorziening ontstaat, door de sneller groeiende bevolking weten wij tegenwoordig weinig te beginnen. De economische vooruitgang der 19e en 20e eeuw is aanzienlijk grooter geweest dan de bevolkingsgroei, welke toch ook geweldig was; dat onder deze omstandigheden het geboortencijfer gaat terugloopen, is niet te rijmen met de opstelling der twee reeksen. De bevolking zet zich niet uit om een bestaande „Nahrungsspielraum” op te vullen, tegenover een steeds ruimer wordende „Nahrungsspielraum” vertoont zij zelfs de neiging om in toenemende mate achter te blijven. Ware Malthus getuige geweest van deze ontwikkeling, de „natuurwet” zou minder gemakkelijk door hem „ontdekt” zijn.

Wel moeten wij er rekening mee houden — en dit geldt speciaal voor de laatste jaren — dat een economische noodtoestand de blik van menigeen eenigszins vertroebelt en voor een bevolkingsprobleem doet houden wat in wezen een crisis in de verdeling is. Zoo zou men een versterkte daling van het geboortenaantal in de allerlaatste tijd terug kunnen voeren tot een „moral restraint” gelijk Malthus deze in zijn tweede druk heeft voorgesteld, met dit verschil dan, dat de wijze van uitvoering eerder anti-conceptioneele middelen dan huwelijksuitstel betreft. Een gezinsbeperking van deze aard — die ongetwijfeld nu voorkomt — ligt nog het dichtst bij Malthus, al wijkt ze er in de zoeven genoemde twee punten (1 het verkeerde uitgangspunt: een conjunctuurverschijnsel voor de druk van een te snel gegroeide bevolking te houden en 2 het toepassen van anti-conceptioneele middelen, wat door Malthus als „vice” en niet als „moral restraint” wordt beschouwd) zeer belangrijk van zijn leer af.

Om de geheele geboortendaling sinds de zeventiger jaren te kunnen verklaren zou Malthus zijn toevlucht moeten nemen tot een „moral restraint”, toegepast uit vrees voor de ellende die een sterke bevolkingsgroei tengevolge zou kunnen hebben, maar een „moral restraint” die dan — laten wij zeggen — al te sterk aangeschroefd is. Deze gedachtengang is den schrijver sinds zijn twee-

de druk in het geheel niet vreemd, bij de „toetsing” van zijn leer aan de bevolkingstoestanden in verschillende landen en tijden, past bij haar herhaaldelijk toe, zoo b.v. ten aanzien van Noorwegen.

Geeft hij hier, met een dergelijke interpretatie van de „moral restraint”, eigenlijk reeds de klem van zijn betoog prijs, bedenkelijker wordt het nog, wanneer wij de fragmentarische aanduidingen van een welvaartstheorie, of een drukken tegen de „standard of life”, ter verklaring van de huidige bevolkingssituatie beschouwen. Natuurlijk kan men op deze wijze ver komen, en van Malthus iemand in de geest van Wolf of Brentano maken, citaten uit het Essay zijn er wel voor te vinden, wij zagen het reeds: de bevolking drukt niet tegen de „limits of food”, maar tegen de „standard of life”, deze „standard of life” kan zich verplaatsen, hooger komen te liggen, de bevolking drukt altijd tegen de zich verplaatende „standard of life”. Welvaartstheorie en Malthus, alles gaat hier echter door elkaar vloeien. Malthus zou de toestand — die wij nu ongeveer 60 jaar kennen — meer bezien vanuit de z.g. druk der groeiende bevolking, maar doordat hij de „wil” als zelfstandige factor invoert en door die wil laat bepalen hoe de bevolkingstoename in verband met de „standard of life” (die ook de laatste 60 jaar sterk wisselde) zal zijn, nadert hij tot de welvaartstheorie, welke de toestand vanuit de economische situatie (welvaart!) beziet en een stimulans tot geboortenbeperking van daar uit op de „wil” laat uitgaan. Dat dit weinig meer met Malthus te maken heeft, lieten wij hierboven reeds uitkomen.

De kern van Malthus' leer is met de tegenwoordige bevolkingsbeweging in geen enkel opzicht in overeenstemming te brengen, slechts de eerste premisse kunnen wij in haar vanzelfsprekendheid dat „population is necessarily limited by the means of subsistence 1)”, aanvaarden.

Zoeken wij ons aanknoopingspunt, wat mogelijk is, op de zijwegen, die in het Essay maar al te talrijk zijn, dan kunnen wij, hoewel geforceerd, tot een plausibele verklaring komen, de eigenlijke Malthus geven wij dan echter prijs.

---

1) Vol: I, pag. 33.

§ 2a. A. M. Carr Saunders.

Werken die het geheele bevolkingsprobleem trachten te omvatten, zijn zeldzaam, de kennis die van een schrijver op de verschillende terreinen der wetenschap (biologie, eugenese, ethnologie, historie, economie, sociologie) hiervoor vereischt wordt, maakt het samenstellen van een dergelijk handboek door één persoon vrijwel onmogelijk. A. M. Carr Saunders doet in zijn werk: „The Population Problem, a study in human evolution”¹⁾ een poging in deze richting waarvoor wij het grootste respect hebben en die ook voor het economisch doordenken van het bevolkingsprobleem nieuwe banen opent. Daarom kan niemand, die zich met een onderdeel van dit belangrijke probleem bezig houdt, aan Carr Saunders' beschouwingen voorbijgaan. Wij stellen hem met Malthus hier vòòr onze eigenlijke beschouwingen²⁾ over de oorzaken der dalende geboortencijfers, omdat hij — voorzoover wij kunnen nagaan — de belangrijkste moderne schrijver is, die het geheele probleem vanuit één alles overheerschend gezichtspunt beziet, een gezichtspunt, waarnaar alle onderdeelen zich gemakkelijk laten samenvoegen. Ook Malthus had, zooals wij zagen, één gezichtspunt, maar terwille daarvan deed hij de historie, de ethnologie — voorzoover wij daarvan bij hem kunnen spreken — in menig opzicht te veel geweld aan, bovendien offerde hij het, zonder het zichzelf te realiseeren, op andere punten weer geheel op. In dit opzicht is Carr Saunders veel conscientieuzer.

Wij willen hier eerst een uiteenzetting van zijn gedachtengang geven terwijl wij in een tweede onderparagraaf eenige critiek zullen uitoefenen en tevens het stelling nemen van Carr Saunders tegenover het verschijnsel der dalende nataliteit sinds $\pm$ 1875 nader onder liet op zullen zien.

Het uitgangspunt van Carr Saunders ligt op biologisch terrein: het is de door Darwin en zijn aanhangers opgestelde evolutieleer en de daarmee nauw samenhangende natuurlijke selectie. Het is hier

1) Oxford 1922.

2) Ook E. F. Penrose laat in „Population theories”, na de bespreking van Malthus, de „income optimum theory” volgen, welke wij hier, bij Carr Saunders aanknoopend, uiteenzetten.

niet de plaats om deze leer nauwkeurig te gaan onderzoeken, wij constateeren slechts Carr Saunders' uitgangspunt en tevens dat hij evenzeer op de quantitatieve als op de kwalitatieve zijde van het bevolkingsprobleem de nadruk legt. Te vaak wordt, speciaal door economen, die kwalitatieve kant van het probleem genegeerd. Wij kunnen er hier niet te ver op ingaan, maar waardeeren het in Carr Saunders dat door hem de qualiteit met evenveel nadruk als de quantiteit wordt beklemtoond.

Het ligt in de lijn der evolutieleer, dat de schrijver begint met de voortplantingsmogelijkheden na te gaan die onder dieren en planten bestaan (de soorten die in de natuurstaat leven). Hij komt daar tot twee conclusies: 1. „the power of reproduction” moet zoo zijn, dat tenminste het aantal „adults” in iedere generatie gelijk blijft, anders gaat de soort in aantal terug; 2. „the strength of reproduction is in the main determined by the sum of the dangers”, die de soort in de natuurstaat omgeven. „The lower the degree of danger to which the young are exposed, the less the fecundity; and the less the fecundity, provided that it reaches the strength necessary to preserve the species, the better on the whole for the species”¹⁾. Bij soorten in de natuurstaat „a limit is set to the development of the strength of fecundity beyond a certain point by the fact that it cannot be to the advantage of any species that its fecundity should increase considerably beyond the point which ensures the survival of the species, as such an increase would intensify the struggle between the members of the species, this intensification of the struggle not bringing any corresponding advantages”.²⁾

Uit deze natuurstaat heeft zich ook de mensch ontwikkeld, die destijds eveneens een vruchtbaarheid bezat overeenkomstig de hem omringende gevaren.

De natuurlijke selectie speelde hier de hoofdrol, zij maakte dat eigenschappen die den mensch het meest van nut waren zich op den duur verder konden ontwikkelen, terwijl andere geleidelijk verdwenen. Vooral in de prehistorische periode of liever gezegd in de

1) o.c. pag. 60, v.v.

2) o.c. pag. 241.

tijd dat zich uit onze „prehuman ancestor” een menschelijk wezen ontwikkelde — een tijd die het overgrootste deel der menschelijke geschiedenis in beslag neemt — waren wijzigingen in de erf-factoren („germinal changes”) groot. De intellectueele capaciteit werd in deze periode sterk begunstigd ¹⁾, immers had de mensch overigens slechts zwakke middelen te zijner beschikking om voedsel te bemachtigen en zich te verdedigen. In de latere historische perioden zijn, ten aanzien van het onderscheid der menschen uit verschillende tijdperken en landen die „germinal changes” niet van zoo groot belang meer. Het gaat dan hoofdzakelijk om een zich aan- en inpassen aan overgeleverde waarden („tradition”), de meeste verschillen uit de historische periode en ook tusschen rassen van verschillende ontwikkeling laten zich aldus verklaren.

Carr Saunders kent eerst een selectie, waarbij een premie op het intellect gesteld is, vervolgens in een primitieve maatschappij wier horizon in allerlei opzicht, maar ook economisch, begrensd is, een „selection in accordance with the needs of social organisation, and as tradition grows in amount also in accordance with their capability of absorbing tradition”, terwijl tenslotte in moderne tijd de selectie niet zoozeer meer naar een bepaalde traditie zich richt, maar allerlei afwijkingen boven en beneden het gemiddelde toestaat. Wonen echter in die middenperiode verschillende rassen naast elkaar waarvan het eene vischt, het andere meer landbouw beoefent, kortom ieder ras weer iets anders georiënteerd is, dan ontstaat weer een grootere premie op het intellect. Dit was in West-Azië het geval, waar de oudste beschavingen verzezen ²⁾.

De formuleering en toepassing der „natuurlijke selectie” in de wetenschap danken wij indirect aan Malthus ³⁾. Na het lezen van zijn Essay stelden zoowel Darwin⁴⁾ als Wallace⁵⁾ hun evolutietheorieën op, door hem kwamen zij op de gedachte van de „na-

---

1) o.c. pag. 405-406.

2) o.c. pag. 404.

3) o.c. pag. 34.

4) C. R. Darwin: „On the origin of species by means of nature selection” — 1859.

5) A. R. Wallace: „On the tendencies of varieties to depart indefinitely from the original type” — 1858.

tural selection". Ze realiseerden zich dat „among species in a state of nature a somewhat similar state of things existed to that, which Malthus, with another aspect in view, was investigating in the case of man, and from a consideration of these facts they founded independently the hypothesis of natural selection". Men dacht hier dan speciaal aan de werking der „positive checks". Vergeten wij echter niet dat Malthus zelf het feit dat na een epidemie meestal een periode van grootere gezondheid optreedt niet wil toeschrijven aan de omstandigheid dat de in leven gebleven personen sterker zijn, maar aan het in ruimere mate ter beschikking staan van voedsel.

Deze beschouwing over de natuurlijke selectie geeft eenigszins de atmosfeer aan, waarin Carr Saunders zijn werk geschreven heeft. Verschillende onderdeelen als „history", „tradition" enz. worden dan verder nauwkeurig ontleed, het zou ons echter te ver voeren om hier op in te gaan en wij bepalen ons tot de gedeelten van Carr Saunders' boek die meer direct met de hier behandelde kant van het probleem verband houden.

Uitgegaan wordt van het feit dat „the ancestors of man were at one time subject to the same conditions (als de soorten in de natuurstaat) from which they have, step by step, moved away owing to the development of the faculty of reason".¹⁾ „It appears that we must regard the growth of intellect as having enabled man to avoid the serious consequences which a fecundity in excess of that necessary to ensure survival would have brought about. Excessive fecundity, not therefore being a disadvantage, was not reduced by selection". Die reserve aan „fecundity" is misschien een voordeel volgens Carr Saunders. „The strength of fecundity is in the main a legacy from ancestors who were subject to wholly different conditions".²⁾ Kenmerkend voor de mensch is dus deze invloed der verstandelijke ontwikkeling „on the process of reproduction". „Conceptual thought" maakt dat de mensch altijd een „ideal object" op het oog heeft en dit verandert de geheele zaak, onderscheidt haar ook van de situatie bij de zoogdieren. Zoo vinden wij onder de primitiefste rassen gewoonten, volgens welke

1) o.c. pag. 82.

2) o.c. pag. 241-242.

de mensch zich van sexueele omgang onthoudt, en die wij aan de werking der rede moeten toeschrijven. Daarom wordt onder de menschen de „fecundity” niet tot „the full realised”, 1) hetgeen ook, gegeven de omstandigheden waaronder de mensch sinds de grijze voortijd leeft, practisch een onmogelijkheid zou zijn.

Om eenigszins een indruk te geven hoe de remmen op de „fecundity” sinds de voortijd zich deden gelden, neemt Carr Saunders aan dat hedendaagsche primitieve rassen gelijk gesteld mogen worden met onze voorouders uit het prehistorische tijdperk. Ofschoon wij moeten oppassen naar rasovereenkomsten tusschen deze voorhistorische mensch en tegenwoordige primitieve volken te zoeken, kunnen wij hun cultuur in veel opzichten met elkaar vergelijken. De voorwaarden waaronder deze rassen nu leven, kunnen licht werpen op het palaeolithicum, het neolithicum belichten speciaal de toestanden onder hedendaagsche primitieve landbouwvolken. „Culture periods are not definite periods in time in the history of mankind, as a whole, but epochs through which different races have past at different times.” 2) Nu vinden wij onder al die volken een vorm van sociale organisatie, daarom werpen toestanden onder deze primitieve stammen geen licht op de historie der menschheid vóór de groote stap voorwaarts, de sociale organisatie, gedaan werd.

Carr Saunders komt dan tot de conclusie dat de beperking der „fecundity” — die overal en altijd noodzakelijk is — zich onder de primitieve volken meestal uit in sexueel verkeer voor geslachtsrijpheid, lange zoogperioden, het „taboe” zijn van sexueel verkeer op bepaalde tijden enz., terwijl hij daarnaast eliminatiefactoren stelt als: kindermoord, abortus, veeten (bloedwraak), dooden van ouden en zieken, oorlog, kindersterfte. 3)

Over het algemeen lossen deze beperkingen zich vóór het Christendom op in abortus en kindermoord. In de Middeleeuwen kennen wij een ander systeem: wetten, gewoonten en sociale omstandigheden oefenen tezamen een dergelijke druk uit, vooral op de minder welgestelden, dat het huwelijk wordt uitgesteld. Religieus ce-

1) o.c. pag. 51-52.

2) o.c. pag. 124.

3) o.c. passim.

libaat en het gildenstelsel zijn in dit opzicht belangrijke factoren. Eenig effect kon dit systeem echter slechts sorteeren door de vele ziekten die gedurende de Middeleeuwen Europa teisterden. Sinds de 18e eeuw verdwenen nu langzamerhand deze remmen: de ontwikkeling der nijverheid maakte dat de loonen reeds voor een twintigjarige de mogelijkheid van een huwelijk openden, toen vanaf $\pm$ 1850 de eerste moeilijke decenniën der industrieele revolutie achter de rug waren. Een sterke bevolkingsgroei en een opbloeiende „Weltwirtschaft” stimuleerden elkaar over en weer, echter trad aan het einde der 19e eeuw wederom een duidelijke rem op de fecundity” naar voren in de bewuste kinderbepaling.

Deze „checks”, die ook Carr Saunders in zijn werken ingevlochten heeft, moeten scherp van Malthus' „positive” en „preventive checks” onderscheiden worden. Met honger en de „limits of food” hebben ze weinig te maken, al staat ook Carr Saunders op het standpunt, dat een buiten werking stellen van deze remmen de menschheid spoedig tot „starvation” zou brengen. „The power of increase” is zeer groot en wordt desondanks dikwijls onderschat, terwijl men de factor van een toeneming der bekwaamheid („skill”) of migratie, waardoor sterke bevolkingsgroei mogelijk wordt, overschat. ¹⁾

Het centrale punt waarheen Carr Saunders die „remmen” laat tendereeren, is het z.g. „optimum number” van een bevolking. Aan de quantitative zijde van het probleem legt hij hierop alle nadruk: „There will be, taking into account on the one hand the known arts of production and on the other hand the habits and so on of any people at any one time in any given area, a certain density of population which will be the most desirable from the point of view of return per head of population. There will in fact, under any given circumstances always be an optimum number.” ²⁾ „In any country at any given time there is a certain amount of skill and knowledge available and there are certain habits and customs which govern the use made of this skill and knowledge.

1) o.c. pag. 291.

2) o.c. pag. 200.

Taking all these conditions into consideration, then it is clear that there is a particular density of population which must be reached and must not be exceeded if the largest possible income is to be obtained." 1) „So in any country ..... there is a density of population which is more desirable than any other from the point of view of income per head. This may be called optimum density." 2) „In any country under any given conditions there is an „optimum density” of population which, if attained and not exceeded, will obtain the largest income per head that is within reach: a density, that is, which is the most desirable having in view the purely material ideal of the average income of the inhabitants." 3) „How far was this unparalleled increase in population beneficial?..... Did the growth of population in this remarkable manner correspond to the needs of the time? In order to simplify the problem we may for the present continue to regard the attainment of the highest possible average income as the only relevant method of judging whether the density of population actually reached was the most desirable." 4) Carr Saunders ziet dus het optimum materieel, maar hij doet dit min of meer door de nood gedwongen, omdat hij wel inziet dat de overige „optima" — welke nog in grooten getale aanwezig zijn—zoozeer op waardeeringen berusten, dat zij practisch toch niet te benaderen zijn; zoowel in „The population problem" als in „Population" wijdt hij aan die andere optima in een apart hoofdstuk de aandacht, maar: „It is not possible to measure increments or decreases in welfare as it is possible to measure changes in wealth. Opinion will differ, but it is at least a subject which demands the most anxious attention." 5)

Hoe werkt het mechanisme der remmen van de „fecundity", dat dit „optimum number", deze „most desirable density" benaderd wordt? Om hiervan een redelijke verklaring te geven gaat Carr Saunders weer uit van de natuurlijke selectie en het best kan hij

---

1) „Population". Oxford 1928. pag. 26.

2) pag. 27 ib.

3) pag. 31 ib.

4) pag. 43 ib.

5) pag. 103 ib.

dit verduidelijken bij de primitieve stammen. Er bestaat daar een vorm van sociale coöperatie en bovendien is men voor het zich verschaffen van voedsel aangewezen op een bepaald terrein dat niet voor groote uitbreiding vatbaar is. Carr Saunders geeft er staaltjes van hoe nauwkeurig bij deze primitieve volken de grenzen der stammen onderling afgepaald zijn. Binnen die stammen heeft de natuurlijke selectie de tendens om personen welke te veel van het gemiddelde afwijken te elimineeren. „Absorption of tradition” wordt begunstigd: huwbare jongelingen moeten proeven van bekwaamheid afleggen voor het hun toegestaan wordt te trouwen, de inwijdingsceremoniën die wij bij het manbaar worden onder veel natuurvölker ontmoeten, hebben meestal tot doel de traditioneele kunde en bekwaamheid van de stam te bewaren en aan volgende geslachten door te geven.

Bij dergelijke volken, die voortdurend op een zelfde ontwikkelingstrap blijven en die ook aan een beperkt territorium gebonden zijn, blijft de optimale dichtheid over uitgestrekte perioden gelijk: „The view put forward here is that normally in every primitive race one or more of these customs are in use, and that the degree to which they are practised is such that there is an approach to the optimum number.” 1) Er bestaat onder de menschen een selectie naar de door hen in practijk gebrachte gewoonten. Groepen met „advantageous customs” hebben of krijgen overwicht over groepen met minder voordeelige gewoonten en weinig „customs” zijn meer voordeelig dan die, welke het bevolkingscijfer bij het „most desirable number” brengen. Zoo komt het, dat, zoodra deze gewoonten zijn ontstaan, zij — door het proces van de natuurlijke selectie — „come to be so practised that it would produce an approximation to the desirable number. There would grow up an idea that it was the right thing to bring up a certain limited number of children and the limitation of the family would be enforced by convention.” 2) Bovendien is men zichzelf wel halfbewust dat men moet zorgen dat er niet te veel monden komen.

1) „The pop. probl.” pag. 214.

2) pag. 223 ib.

Wij spreken van een „optimum number”, van een „most desirable density”, en veronderstellen hierbij tevens een levensstandaard. 1) Onder deze laatste heeft men te verstaan een hoogte van welstand, in de breede lagen van een volk doorgedrongen, die door ieder als iets vanzelfsprekends wordt aanvaard en waarvan een daling algemeen als een verarming gevoeld wordt. „Standard of life” is een term die herhaaldelijk door schrijvers op dit terrein gebezigd wordt van Malthus via Budge tot en met Carr Saunders, maar die niet uitmunt door scherpte. Is hij daarom zoo gemakkelijk te hanteeren? In Carr Saunders' geest zullen wij hem — evenals trouwens bij de schrijvers uit de vorige paragrafen — in materieelen zin moeten opvatten en in de eerste plaats aan het „maximum inkomen” hebben te denken, wanneer van „hoogst mogelijke levensstandaard” sprake is. Deze „standard of life” dan is een wisselende grootheid welke echter bij een bepaalde dichtheid der bevolking („the optimum density”), ceteris paribus (territoire, techniek, „skill”) haar maximum bereikt.

Primitieve stammen zijn dáárom voor Carr Saunders zoo'n dankbaar object, omdat hier „skill” en „territoire” als voortdurend gelijkblijvend kunnen worden aangenomen. Wat dit aangaat, is de zaak in moderne tijden veel gecompliceerder.

Van de invloed der eliminatiefactoren en remmen van de vruchtbaarheid in de tusschenliggende perioden zien wij hier af, voor het te behandelen probleem doen zij niet veel ter zake. Volgens Carr Saunders schoot men met de „adjustments” in de Middeleeuwen en daarna nog al eens over het „optimum number” heen, verder gingen ziekten als eliminatiefactoren een grootere rol spelen.

In de nieuwe tijd wijzigde de „skill” zich snel, technisch-economisch was er een groote vooruitgang, met het gevolg, dat ook de „most desirable density” van een volk zich snel verplaatste. Vandaar dat de bevolking zich over het algemeen zoo snel uitzette. Statistische gegevens laten zien, dat de welvaart sneller toenam dan

---

1) Wij denken hier speciaal aan het opstel van L. M. Fraser: „On the concept of an optimum in population theory”, in „Population” Febr. '34.

de bevolking.¹⁾ Nu stelt Carr Saunders in „Population”²⁾ twee mogelijkheden: de toegenomen kennis kan leiden tot een hogere levensstandaard of tot een dichtere bevolking met dezelfde levensstandaard. Daar de „standard of living” zeer steeg, is het duidelijk dat zich de tweede mogelijkheid niet realiseerde, tenminste niet geheel. Van de, door de technisch-economische vooruitgang geschapen, gelegenheden tot vermeerdering van het volksinkomen is gebruik gemaakt. Tot hoever heeft echter de sterke bevolkingsgroei een grootere stijging van het volksinkomen geremd? Zou bij een minder sterke bevolkingstoename de levensstandaard hoger geweest zijn? Zijn wij met de bevolkingsdichtheid op het meest gewenschte niveau? Dit kan Carr Saunders niet beantwoorden.

Wat nu de geboortendaling sinds het laatste kwart der vorige eeuw betreft, Carr Saunders schrijft t.a.p.: „It seems clear that during this latter period the rapid increase of the former period ceased to be economically advantageous. In other words the decline has been in response to changing economic conditions. What we have now to ask is how the desirability of a limited increase under the conditions existing in this period can have been so realised that the adjustment of numbers to economic requirements took place.”³⁾ Dit laatste geschiedt nu door middel van huwelijks-uitstel, de voornaamste factor is echter bewuste kinderbeperving. Carr Saunders meent⁴⁾, dat wij ons moeten realiseeren hoe machtig de wensch is „to better social conditions and to raise the standard of life” onder loontrekkers. Door kinderbeperving tracht men dit te bereiken: „The previous rate of increase was no longer desirable in the interest of the wage earning classes, and it has been checked.” Men moet zich echter niet voorstellen dat

---

1) In zijn werkje „Population”, een samenvatting van resultaten in het groote werk „The population problem” verkregen, citeert Carr Saunders Sir Josiah Stamp, die aantoonde dat tusschen 1800 en 1914 Engeland's bevolking vervijfvoudigd werd, terwijl het volksinkomen vertienvoudigd en bovendien de koopkracht van het geld verdubbeld werd.

2) pag. 44.

3) „The pop. probl. pag. 286.

4) pag. 289 ib.

de kinderbeperving in deze zin volkomen bewust was.

De slotsom trekkend schrijft Carr Saunders: „Our conclusions therefore, are broadly as follows: Within the first two periods failure to approach the optimum number is rare. 1) Within the third period departures away from the desirable number are less rare but are usually checked so long as the tone of society remains healthy and vigorous. In an oppressed society overpopulation, not unfrequently, arises, in a selfish and luxurious society there may at times be underpopulation.” 2) Naast deze laatste zinsnede plaatsen wij hier nog het feit, waarop Carr Saunders 3) iets verder de aandacht vestigt, dat n.l. in onze tegenwoordige maatschappij tusschen hogere en lagere klassen verschillen in „fertility” bestaan die niet door een later gedifferentieerde mortaliteit geëgaliseerd worden. Carr Saunders oppert daar de mogelijkheid dat deze verschillen in vruchtbaarheid verband houden met een „failure in adjustment” ten opzichte van het „optimum number.” Als oorzaken der lage nataliteit in de hogere klassen noemt ook hij: langere duur der opleiding, het later bereiken van het maximum inkomen en de omstandigheid dat men in hogere klassen meer genietingen kent, terwijl in lagere klassen kinderen de oude dag nog steunen.

---

1) Wat deze perioden betreft het volgende: Carr Saunders onderscheidt de volgende historische tijdperken:

1° De vóór-Christelijke tijd, toen aanpassing aan de „optimum density of population” onder meer plaats vond door abortus en kindermoord.

2° De Christelijke periode, met haar zwaartepunt in de Middeleeuwen; celibaat (religie) en huwelijksuitstel (gildenwezen), namen toen de plaats der eliminatiefactoren abortus en kindermoord in, daarnaast waren echter ook epidemieën frequent.

3° De tijd die wij ongeveer vanaf de industriele revolutie der 19e eeuw kennen. Een geweldige bevolkingsgroei, een buiten werking stellen der remmende invloeden van het celibaat en het huwelijksuitstel, dit voor een deel reeds vóór de industriele revolutie (minder geestelijken op de totale bevolking, verdwijnen van het gildewezen), en een in de plaats daarvan komen van de kunstmatige geboortenbeperving. cf. „Population” pag. 19—21.

2) „The pop. probl. pag. 296.

3) pag. 317 ib.

Tenslotte ziet ook Carr Saunders wel in dat een „optimum number” met betrekking tot het maximum inkomen per hoofd der bevolking niet onder alle omstandigheden gewenscht is. Ondanks dat maximum inkomen kunnen, door de dichte bevolking, sociale toestanden ontstaan die zóó ongewenscht zijn dat men een lager inkomen, gepaard aan een minder dichte bevolking, zou prefereren. Carr Saunders gaat hier echter niet diep op in, hoewel deze punten van het allergrootste belang zijn en zijn geheele theorie van het „income-optimum” kunnen verstoren, constateert slechts dat „economic advantages of increase” ergens in conflict komen „with other ideals as to desirable social conditions” ¹⁾ en dat er een „optimum number” ten aanzien van de „national safety” kan zijn dat ook ver van ons optimum punt — waar het grootste inkomen per hoofd der bevolking genoten wordt — kan afliggen. ²⁾

§ 2b. De optimumtheorie: Critiek en de verhouding ten opzichte van de huidige teruggang der geboorten.

Bij het doorlezen van Carr Saunders' werken ontkomt men niet aan de indruk te doen te hebben met een theoretisch opbouwen buiten alle andere schrijvers — en dan speciaal „economisch” georiënteerde — over het bevolkingsprobleem om.

Het centrum van de quantitative zijde van het probleem ligt bij Carr Saunders in de optimum theorie en dit „optimum number of population” willen wij hier nog eens, als zijnde ook voor ons onderwerp van het grootste belang, wat nader beschouwen. Wij stelden ons tot doel de oorzaken, die tot de hedendaagsche geboortendaling leidden, nader te analyseeren. Carr Saunders zegt: a) In iedere menselijke samenleving moet een „optimum number” der bevolking zijn, waarbij het inkomen per hoofd der bevolking maximaal is. b) Er is een tendens om dit „optimum number” te benaderen. c) In het licht van deze tendens moeten wij voornamelijk de moderne daling der nataliteit zien. Sociale opdrift is daarvan onder andere de stimulans.

Wij bepalen ons eerst tot het „optimum number” als zoodanig,

1) pag. 309 ib.

2) pag. 311 ib.

Wilhelm Röpke heeft ¹⁾ dit optimumpunt in een formule ondergebracht; het per hoofd der bevolking beschikbare „Produktionsanteil“, wordt door hem „Sozialquote“ genoemd: „Bezeichnen wir die Gesamtproduktion mit P, und die gegenwärtige Bevölkerungsgrosse mit M, so lässt sich die Sozialquote ausdrücken durch den Quotienten $\frac{P}{M}$. Nennen wir nun den prozentualen Bevölkerungszuwachs m und den diesem Bevölkerungszuwachs entsprechenden Produktionszuwachs p_m (gleichfalls als Prozentziffer gedacht), so ist die neue Sozialquote $\frac{P+p_m}{M+m}$. Dann ist je nach dem ob $p_m=m$, $p_m > m$ oder $p_m < m$ die neue Sozialquote entweder gleich der alten oder grosser oder schliesslich kleiner als die alte. An der Hand dieser Symbole lässt sich das Optimum einer Bevölkerung exakt definieren, indem man fest stellt dass solange $p_m > m$ ist, das Optimum der Bevölkerung noch nicht erreicht, und dass es überschritten ist wenn $p_m < m$ ist“ ..... „Das Optimum einer Bevölkerungszahl — bezogen auf die individuelle wirtschaftliche Wohlfahrt der Massen — liegt dann vor, wenn der Quotient $\frac{p_m}{m}$ ein Maximum erreicht.“ Wij kunnen hier de

nauwe samenwerking tusschen de optimale dichtheid der bevolking in deze zin en de wet der verminderende meeropbrengsten vaststellen. Deze laatste staat op zichzelf, heeft als zoodanig met het bevolkingsprobleem niets te maken, het is echter slechts in verband met een toenemende bevolking, dat zij van groot belang wordt en de functie van „Damocles zwaard“ gaat vervullen. In de optimum theorie is alle aandacht gevestigd op de grootte der bevolking, wij mogen echter niet vergeten, dat dit „optimum number“ als realiteit slechts kan bestaan dank zij de wet der verminderende meeropbrengsten. In de formule van Röpke zouden wij de ontwikkelingsgang als volgt kunnen uitdrukken:

$$\frac{P}{M}; \frac{P+p^1_m}{M+m^1} \cdot p^1_m > m^1; \frac{(P+p^1_m)+p^2_m}{(M+m^1)+m^2} \cdot p^2_m = m^2;$$

$$\frac{(P+p^1_m+p^2_m)+p^3_m}{(M+m^1+m^2)+m^3} \cdot p^3_m < m^3$$

1) „Sozialoekonomische Betrachtungen über den abnehmenden Bevölkerungszuwachs“, De Economist Mei 1930. pag. 637.

Met dit laatste geval begint dan de wet der verminderende meeropbrengsten haar overwicht te doen gelden. Malthus ziet alleen naar dit gedeelte van de formule: de bevolking en de voedingsmiddelen nemen toe in een bepaalde verhouding tot elkaar. Dit moet op rampen uitloopen, tenzij men „moral restraint” toepast. Carr Saunders richt al zijn aandacht op het keerpunt, waar

$\frac{pm}{m}$ een maximum bereikt, met de vermindering der meeropbrengsten houdt hij zich niet in het bijzonder bezig, al fungeert de wet als „condicio sine qua non” voor zijn „optimum number.”

Carr Saunders zegt: de bevolking heeft de tendens om zich te richten naar een punt waar het, per hoofd der bevolking beschikbare, „Produktionsaandeel” ceteris paribus het grootst is en wel zoo dat op den duur die meest gewenschte bevolkingsdichtheid bereikt wordt. Verandert de economische bewapeningstechniek, de uitgestrektheid van het door een volk bewoonde gebied, dan zal zich het punt waar de meest gewenschte dichtheid bereikt wordt, verschuiven, de aanpassing daarnaar zal zich wijzigen: bepaalde „customs” en „habits” zullen minder of op een andere wijze in praktijk gebracht worden.

De aanhangers van Malthus — Malthus zelf gaf zich van deze kwestie niet al te veel rekenschap — beschouwen dit echter slechts als een uitstel van executie, de sterke bevolkingsgroei zal de gegeven voordeelen weer te niet doen tenzij men „moral restraint” betracht. Volgens Saunders werden gewoonten die de strekking hadden het aantal kinderen te beperken, altijd beoefend, zij zullen altijd beoefend worden, niet om aan de hongerdood te ontkomen, maar ter bereiking van de meest gewenschte bevolkingsdichtheid. Malthus zelf vertoebelt zijn betoog door aan te nemen dat onder omstandigheden de bevolking niet tegen de „limits of food”, maar tegen haar „standard of life” drukt. Met andere woorden gezegd: de bevolking tracht haar toeneming zoo te regelen dat ze haar bestaande „standard of life” behoudt. Carr Saunders' „optimum density” wil niets anders zeggen dan dat een bevolking bij die dichtheid, op een bepaalde trap van ontwikkeling, haar maximum „standard of life” bereikt heeft. Zij tendeert er naar, is ze er echter aan toe, dan doet ze alles om deze „density” te behouden.

Nu zijn alle moeilijkheden ten aanzien van het quantitative bevolkingsprobleem, door het aannemen van deze optimale bevolkingsdichtheid, allermint opgelost; wij hebben ons slechts gerealiseerd dat er volgens Carr Saunders in elke maatschappij een „most desirable density” moet zijn en dat een bepaald mechanisme (de natuurlijke selectie) gewoonten, die de bevolking dit „optimum number” doen naderen, begunstigt. Men kan nu wel bij alle primitieve volken van het heden de werking der natuurlijke selectie in deze zin nagaan en haar dan in het verleden projecteeren, maar dit is en blijft — hoe aannemelijk overigens ook — een hachelijke onderneming, welker resultaten wij niet dan onder het grootste voorbehoud mogen accepteeren. Daarom kunnen toestanden onder primitieve stammen voor ons wel waardevol materiaal opleveren, doch wij moeten ervoor oppassen al te nadrukkelijk de prehistorische mensch te substitueeren. De schakels die wij hier moeten leggen, hangen al te zeer van subjectieve waardeeringen af, de historie wordt misschien te zeer „au besoin de la cause” geïnterpreteerd.

Keeren wij tot de situatie in onze moderne maatschappij terug. Bestaat daar een tendens om het „optimum number” te bereiken? Om dit te kunnen beoordeelen moeten wij weten wàar ongeveer het „optimum number” ligt en nu is het helaas onmogelijk om dit bij benadering vast te stellen. In formules kunnen wij ons gemakkelijk het bestaan van die optimale bevolkingsdichtheid realiseeren, komt het er echter op aan de feitelijke toestand aan de hand van deze formules te analyseeren, dan zijn wij te zeer opgenomen in de stroom van onze eigen tijd om de toestand werkelijk te kunnen beoordeelen. Zijn wij op of nabij het „optimum number”? Behalve dat de technisch-economische bewapening sterk wisselde, kunnen wij tegenover de toestand zooals wij haar thans kennen niet de „ontwikkeling der toekomst” stellen, zoodat wij ook in dit opzicht de — zoo noodige — vergelijkingen niet kunnen treffen. Ten aanzien van het verleden is bovendien de voorwaarde „ceteris paribus” weer niet aanwezig. Wij kunnen voor een land dus al heel moeilijk nagaan of, gegeven technisch-economische bewapening en territoir, die bevolkingsdichtheid bereikt

is waar het maximum inkomen per hoofd der bevolking genoten wordt. 1)

Duidelijk toont H. Dalton 2) de moeilijkheden aan, die het vaststellen van de mate waarin het „optimum number” benaderd is, aan de hand der feitelijke gegevens (toeneming der bevolking, ontwikkeling gemiddeld reëel inkomen), met zich meebrengt. Ten einde na te gaan in hoeverre een bevolking van het „optimum number” verwijderd is, stelt hij de volgende formule voor: $M = \frac{A - O}{O}$,

hierin „represents A actual numbers, O the optimum and M the degree of maladjustment.” 3) Is A nu grooter dan O — werkelijke bevolking grooter dan optimale bevolking — dan is er sprake van een ten aanzien van het optimum bestaande overbevolking, M. heeft in dit geval een positieve waarde; is A. kleiner dan O, dan krijgt M. een negatieve waarde en kunnen wij van „underpopulation” spreken. Zien wij nu naar onze formule, speciaal in verband met het gemiddeld inkomen per hoofd der bevolking, dan kunnen wij in de eerste plaats vaststellen dat enkel de factor A een bekende grootheid is; O kunnen wij niet vaststellen, maar is evenzeer als A en zelfs nog in sterkere mate bewegelijk. Na een oolog b.v. — Oostenrijk! — kan dit bevolkingsoptimum plotseling sterk wisselen, handelsbelemmeringen kunnen het snel en aanzienlijk wijzigen, evenzoo staat het met nieuwe vindingen, het verwerven van uitgestrekte gebieden als koloniën enz. Aan deze wijzigingen zal de werkelijke bevolkingsgrootte zich slechts langzaam kunnen aanpassen.

De mogelijkheid bestaat nu dat wij uitgaan van een positieve waarde van M ($A > O$ - overbevolking), dat A daarna nog toeneemt waartegenover de toeneming van O echter nog sterker is, zoodat wij tenslotte bij een negatieve waarde van M. eindigen ($A < O$ - onderbevolking), dit alles terwijl het gemiddeld inko-

1) In zijn laatste werk, „World population” — 1936, laat Carr Saunders, op pag. 137, blijken dat niet vastgesteld kan worden, of een bevolking haar „optimum density” bereikt heeft.

2) „The theory of population”. *Economica*. March 1928.

3) o.c. pag. 35.

men per hoofd der bevolking steeg. Evenzeer is het mogelijk dat A vermindert, maar O nog sneller afneemt. Aan het begin kan A dan kleiner, aan het eind groter dan O zijn. In dit geval hebben wij onderbevolking aan het begin en overbevolking aan het eind, ofschoon de bevolking in die tijd terugliep. In zoo'n periode zal het gemiddeld inkomen per hoofd waarschijnlijk gedaald zijn.

Duidelijk zien wij uit deze werkhypothesen hoe weinig de beweging der bevolking en het gemiddeld inkomen per hoofd der bevolking omtrent het al dan niet bereikt of gepasseerd zijn van die optimale bevolkingsgrootte zeggen.

Daar komt dan nog bij, zooals Lindley M. Fraser¹⁾ terecht naar voren brengt, dat wij voor een geheel land — gesteld dat wij de hiervoor gesignaleerde moeilijkheden bedwongen hadden — toch al moeilijk kunnen constateeren of het „optimum number” bereikt is. Het Noorden van Engeland zou, onder omstandigheden „overpopulated” kunnen zijn (d.w.z. de bevolking is er over het optimum punt heen) terwijl het Zuiden „underpopulated” was (d.w.z. de bevolking is nog niet aan het optimum punt toe). Is voor Engeland in zijn geheel nu nog bevolkingstoename gewenscht? Een toename in het Zuiden zou de levensstandaard doen rijzen, een toename in het Noorden haar doen dalen. Hebben wij met industriele en landbouwstreken te doen, dan kunnen wij ook niet aannemen dat de bevolking snel van de eene bedrijfstak naar de andere zal vloeien. Om dus over geheel Engeland te kunnen oordeelen moeten wij veronderstellen, dat de bevolking geographisch en functioneel op de meest gunstige wijze over het land verdeeld is.

Ons voornaamste bezwaar tegen Carr Saunders, afgezien van het feit dat er met de optimale bevolkingsgrootte ten aanzien van het gemiddeld inkomen per hoofd der bevolking weinig aan te vangen is, geldt een zekere tweeslachtigheid die wij in zijn werk meenen te bespeuren. Aan de eene kant ziet hij wel in dat deze „optimum density” ten aanzien van het gemiddeld inkomen niet zonder meer met de „beste bevolkingsdichtheid” mag geïdentifi-

---

1) „On the concept of an optimum in population theory”. Population February 1934.

ceerd worden, dat er nog andere „optimum densities”¹⁾ bestaan en dat tenslotte elk volk, al naar gelang karakter en cultuurniveau of zelfs politieke doeleinden („national safety”!) hier het accent weer anders zal leggen, maar anderzijds valt op dit maximale inkomen per hoofd der bevolking bij Carr Saunders toch weer alle nadruk. Hierdoor is het verklaarbaar dat hij, sprekend over de tendens, in elke maatschappij en bij elk volk aanwezig, om een „optimum number” te bereiken, denkt aan dit „income optimum.”²⁾ Hierbij wordt echter over het hoofd gezien dat dit „income optimum” niet het eenige richtsnoer kan zijn, waarnaar een bevolking zich in haar grootte richt, dat andere „optima” eveneens invloed op haar groei uitoefenen en men deze laatsten niet zonder meer mag verwaarloozen, ook al meent men de benadering van het „income optimum” door een bevolking nog het best te kunnen toetsen. Het is totaal iets anders of men zegt: ten aanzien van het gemiddeld inkomen kunnen wij, misschien beter dan ten opzichte van andere criteria, nagaan of de bevolking een optimale grootte bereikt heeft, laten wij ons daarom tot dit inkomen optimum beperken bij ons onderzoek; of: de bevolking pleegt in haar groei naar een grootte te tendereen waar het gemiddeld inkomen per hoofd een maximum bereikt. Van een, door de omstandigheden, beperkt systeem van onderzoek maakt men dan een wet die de geheele bevolkingsbeweging beheerscht. Carr Saunders houdt deze twee punten onzes inziens niet scherp genoeg uit elkaar, vandaar ook dat de andere

1) In het bijzonder denken wij hier aan het reeds vermelde sociale optimum dat onder omstandigheden een bevolkingsgrootte, ver beneden die waar het maximum inkomen bereikt wordt, gewenscht kan doen voorkomen. Verder kan men zich zeer goed een bevolking denken welke het als een welvaartsverlies gevoelt, indien zij voor zich zelf a.h.w. een monopolie voor het leven schiept en om haar gemiddeld geluk zoo groot mogelijk te doen zijn andere individuen verhindert in het leven te komen. In dit geval ligt het „optimum number” der bevolking boven de grootte voor een maximum inkomen vereischt. Religieuze sentimenten kunnen in de richting van deze laatste casuspositie werken.

2) Ook in „World Population”, dat verder grootendeels buiten deze kwesties omgaat, schrijft Carr Saunders, in de „note on overpopulation”, pag. 330, nog: „Maximum economic welfare is not necessarily the same as maximum real income per head; but for practical purposes they may be taken as equivalent.”

mogelijke bevolkingsoptima, in een apart hoofdstuk vermeld, de indruk wekken slechts van ondergeschikt belang te zijn, al wordt door de schrijver nog zoo nadrukkelijk het tegendeel betoogd.

Er zijn verschillende optima van bevolkingsgrootte, maar zelfs al beperken wij ons tot het optimum dat het gemakkelijkst vast te stellen lijkt, dan nog blijken wij met dit „income optimum” weinig uit te kunnen richten en onmogelijk te kunnen nagaan of een bepaalde bevolking onder, op of boven haar „optimum density” is.

Daarom zijn wij ook eenigszins sceptisch gestemd tegenover de meening door C. A. Verriijn Stuart¹⁾ geuit, dat n.l. de bevolking der cultuurwereld sterker toegenomen zou zijn dan noodig ware om de voortbrenging tot het economisch optimum — „d.i. het punt waarbij het gemiddeld reëel inkomen zijn maximum bereikt” — op te voeren. Tot deze conclusie komt Prof. Stuart wanneer hij de geweldige toeneming van de uitkomsten der productie in de laatste 150 jaar vergelijkt met de veel geringere stijging van het gemiddeld reëel inkomen.

Wij meenen dat deze conclusie in haar premisse niet voldoende grond kan vinden voordat uitgemaakt is in welke mate de sterke bevolkingsgroei de toeneming in de uitkomsten der productie of omgekeerd deze laatste de eerste tot oorzaak heeft gehad. Niet vast te stellen is in hoeverre de bevolkingsgroei voorwaarde is geweest juist voor die sterke stijging in de uitkomsten der economische productie, anders gezegd het volksinkomen.²⁾ Ook ten aanzien van dit volksinkomen bestaat er een „optimum density of population”, even moeilijk te bepalen als Dalton het hierboven voor het „gemiddeld reëel inkomen” aantoonde. Van een overschreden zijn van het economisch optimum op grond van een tem-poverschil in de stijging van volks- en gemiddeld inkomen, durven wij derhalve reeds daarom niet te spreken, omdat niet bepaald kan worden of de bevolking ten aanzien van dit volksinkomen haar „optimum number” bereikt heeft, of m.a.w. een kleinere bevolking — ceteris paribus — niet een onevenredig lager volksinkomen en daarmee eveneens een minder gunstige verhouding

1) „Hoofdtrekken van de leer der maatschappelijke voortbrenging”. pag. 239.

2) zie ook hoofdstuk I. § 5 hiervoor.

tusschen volks- en gemiddeld reëel inkomen zou bezitten. Wijzigingen in productietechniek doen in dit opzicht vergelijkingen met het verleden van geen waarde zijn. Er bestaat ook een „optimum number of population” ten aanzien van de uitkomsten der maatschappelijke voortbrenging, een optimum dat evenzeer ongrijpbaar blijft. Het dunkt ons, dat Prof. Stuart de moeilijkheden, om dit optimum te concretiseeren, het grijpbaar te maken, eenigszins uit het oog verloren heeft. Zoo lezen wij: „Denkt men zich de bevolking constant, dan is iedere toeneming van de uitkomsten der maatschappelijke voortbrenging een verhooging van het gemiddelde levenspeil..... Gaat die toeneming echter gepaard met uitbreiding der bevolking, dan is het geenszins zeker, dat zij den gemiddelden levensstandaard verhoogt. Men kan dan niet verder gaan dan te zeggen dat zij, voor zoover zij reikte, daling van dien standaard, welke anders van de uitbreiding der bevolking het gevolg zoude zijn geweest, heeft getemperd of voorkomen, mogelijk zelfs nog meer dan dat, doch dat in ieder geval haar heilzame gevolgen door die bevolkingsvermeerdering werden beperkt.” 1) Deze passage is slechts denkbaar indien men de toeneming in de productieuitkomsten geheel los ziet van de toeneming der bevolking, of indien men aanneemt dat de bevolking haar optimale grootte reeds bereikt of overschreden heeft: „quod est demonstrandum”.

Kan de verhouding van volksinkomen tot gemiddeld reëel inkomen ons reeds weinig zeggen omtrent het al dan niet overschreden zijn van het „optimum number” eener bevolking, nog minder kunnen wij, voor dit doel, aanvangen met de phase van stijgen of dalen, waarin zich deze grootheden in de loop der jaren bevonden. Een stijging of daling doet niets af aan het feit dat Dalton's vergelijking haar twee onbekenden behoudt: een „maladjustment” kunnen wij slechts vaststellen, indien wij het „optimum number” kennen en deze laatste grootte is en blijft ongrijpbaar. Zóó blijft de mogelijkheid nog altijd bestaan dat het „optimum” overschreden is op een oogenblik dat de uiterlijke omstandigheden juist op het tegendeel schijnen te wijzen (sterke stijging van volks- en gemiddeld reëel inkomen). Ofschoon ook bij Prof. Stuart Dalton's vergelijking haar oplossing niet vindt, zoowel O als M onbekend blij-

1) o.c. pag. 240.

ven, wordt toch van een overschreden zijn van het „optimum” uitgegaan. Behalve uit de geciteerde passage kunnen wij dit ook uit de volgende zeer duidelijk lezen; Prof. Stuart heeft er op gewezen, dat de ontwikkeling der moderne bedrijfstechiek de bevolkingsvermeerdering mogelijk heeft gemaakt en bovendien de algemeene welvaart deed klimmen en schrijft dan: „Maar de vooruitgang zoude nog grooter zijn geweest, indien de bevolkingsaanwas trager ware geschied.” Op grond van het voorgaande meenen wij nog altijd hier een vraagteken te moeten plaatsen, al kunnen wij ons met de daarna volgende passage volkomen vereenigen: „Het ware zich aan een onverdedigbaar optimisme overgeven, indien men er op zoude willen vertrouwen, dat ook bij ongeremde bevolkingsuitbreiding de produktie ad infinitum in sterker mate zoude kunnen toenemen.”¹⁾

Blijft het voor ons dus nog steeds even moeilijk om het al dan niet overschreden zijn van de „optimum density” door een bevolking te constateeren, er komt hier nog iets bij. Het is zeer goed denkbaar dat een „income optimum” voor verschillende dichtheden der bevolking gelijk is. Wij zullen trachten dit met behulp van de volgende casuspositie te verduidelijken.

Gaan wij uit van een van alle verkeer afgesloten land met een bevolking van 200 zielen, waarvan 100 in de landbouw en 100 in de industrie werkzaam zijn. Door een of andere oorzaak wordt nu het aantal industrie-arbeiders gehalveerd en de bevolking vermindert derhalve van 200 tot 150 personen. Een direct gevolg van deze teruggang in bevolking is, dat de landbouwproductie zich tot betere grond kan beperken. Immers zijn de landbouwproducten goederen met een zeer onelastische vraag. Een prijsdaling der agrarische producten is onder deze omstandigheden te wachten, bovendien zullen in de landbouw arbeidskrachten vrijkomen. Het hangt nu van de reactie der industrie op deze teruggang der bevolking af, of wij deze phase al dan niet boven de eerste moeten prefereren. Wij kunnen stellen, dat de industrie bij deze geringere bevolking even productief als te voren blijft, dan kunnen de in de landbouw vrijkomende arbeidskrachten zich wenden tot de productie van luxe artikelen, waarnaar — gegeven de stijging

1) o.c. pag. 245.

der koopkracht — vraag kan ontstaan. In dit geval is de tweede casuspositie boven de eerste te verkiezen.

Het is echter ook mogelijk dat de landbouwarbeiders zullen afvloeien naar de industrie, welke, wegens de vermindering van het aantal arbeiders, onvoordeeliger dan te voren produceert. Al naar gelang deze oud-landarbeiders nu door hun aantal in staat zijn de rendementsbasis van het geval waar wij van uitgingen, te herstellen, is er van een betere positie vergeleken met die eerste fase te spreken. Is het geheele surplus aan landarbeiders noodig om de vroegere productiviteit te herwinnen, dan kunnen wij nog de voorkeur geven aan die kleinere bevolking, daar immers nog de door inkrimping der landbouwproductie vrijgekomen koopkracht, beschikbaar is. Houdt men, na het bereiken der oude rendementsbasis, nog arbeiders over dan kunnen deze — evenals wij hierboven reeds stelden — luxe artikelen gaan produceeren. Wordt echter de oude productiviteit in de industrie niet bereikt, dan is het zeer wel mogelijk, dat de vermeerdering der koopkracht tegen de vermindering der industriele productiviteit opweegt of zelfs door deze laatste overgecompenseerd wordt. In het eerste geval kunnen wij niet zeggen of de grootere dan wel de kleinere bevolking meer te wenschen zou zijn, onder de laatste omstandigheden ware de grootere bevolking te prefereren.

Nemen wij nu aan dat bij ons uitgangspunt de bevolking haar „optimum density” ten aanzien van het gemiddeld reëel inkomen bereikt had, dan zijn wel onze eerste casusposities moeilijk houddhaar, maar de twee laatste gevallen hiermee volstrekt niet onverenigbaar. Slechts wordt ons onontkoombaar de conclusie opgedrongen, dat een bepaald optimum (geenszins willen wij ons hier enkel tot het gemiddeld reëel inkomen beperken) voor verschillende bevolkingsdichtheden gelijk kan zijn. Anders gezegd, dat wij ten aanzien van een „income optimum” niet van een punt, maar eerder van een plateau zouden kunnen spreken, onder omstandigheden bij uiteenlopende dichtheden der bevolking volkomen gelijk.

Afgezien nu van het feit, dat een overschrijding van het economisch optimum door een bevolking niet aan te toonen is, doet het spreken van een „relatieve overbevolking”, zooals door Prof.

Stuart, doet eenigszins vreemd aan. Immers is het gemiddeld reëel inkomen der bevolking nog steeds stijgende. Onwillekeurig gaan onze gedachten in dit verband naar de „relative Verelendungs-theorie” der nieuwere socialisten, waar immers ook de positie der arbeiders kan verbeteren, daar het slechts op de grooter wordende afstand tusschen arbeider en kapitalist, wat inkomen betreft, aankomt, evenals het in ons geval gaat om de afstand tusschen het inkomen per hoofd der bevolking en het totale volksinkomen. 1).

Ook Röpke voelt wel hier in laatste instantie niets te kunnen bewijzen en is er zich van bewust, dat de onderlinge verhouding der factoren p . en m . uit zijn formule niet in alle opzichten duidelijk is. Over de „Sozialquote” schrijft hij: „Schliesst doch diese Steigerung (van de „Sozialquote”) nicht im geringsten aus, dass sie möglicherweise ohne eine Vermehrung der Bevölkerung noch grösser gewesen wäre, was dann der Fall wäre wenn die von der Bevölkerungsvermehrung unabhängige Produktionssteigerung so gross ist, dass sich trotz der tendenziellen Senkung der Sozialquote durch die Bevölkerungsvermehrung noch ein Überschuss ergibt.” 2) Alleen, ondanks de juistheid van deze gedachtengang, kan Röpke haar niet aan de concrete feiten toetsen, wat hij overigens zelf wel inziet, wanneer hij schrijft: „Ganz zwingend ist freilich diese Art der Beweisführung nicht, da uns bisher keine Methode zur Verfügung steht, nach der wir angeben könnten, in wie weit eine steigende Bevölkerung die Bedingung für eine volle Ausnützung des technischen Fortschritts gewesen ist und auch in Zukunft sein wird. Wir können nicht den exakten Nachweis führen, dass im Jahre 1910 oder im Jahre 1920 die Sozialquote grösser gewesen sein würde, wenn die Bevölkerungszahl geringer gewesen wäre. Nur ein — wie mir scheint überzeugendes — Wahrscheinlichkeitsurteil lässt sich darüber abgeben.” 3) Röpke realiseert zich volkomen per slot niet meer dan een zekere impressie te kunnen geven.

Voor het vage dat in zoo'n „income optimum” schuilt, deinst

1) Deze zelfde opmerking kan t.a.v. „over-” en „onderbevolking” in Dalton's essay gelden — zie pag. 110—111 hiervoor.

2) o.c. pag. 645.

3) o.c. pag. 646-647.

ook iemand als E. F. Penrose ¹⁾ terug; naast technische bezwaren die aan de term „income” kleven, en waarom deze laatste derhalve nog nader gepreciseerd moet worden om practisch bruikbaar te zijn en de mogelijkheid — die hij niet uitgesloten acht — dat bij verschillende dichtheden van bevolking het gemiddeld reëel inkomen gelijk blijft, zoekt hij dat „optimum” meer in een zekere „consensus”, een „communis opinio” der bevolking: „My position is that the criterion of what constitutes desirable consumption of goods and services is to be found in the use of the consensus.” ²⁾

Nu wisselt deze consensus bij de verschillende volken, bovendien staat het in het geheel niet vast dat de „optimumbevolking” met haar „maximum inkomen”, dit inkomen ook op de voor haar beste wijze spendeert. Penrose gaat n.l. uit van een „maximum welfare”; dit is in zijn gedachtengang een objectieve grootheid, van min of meer physiologische aard. Een optimale bevolkingsdichtheid bij een maximum inkomen zegt ons niets, daar slechts maximum „welfare” van belang is en deze beiden kunnen divergeeren. Een bevolking welke haar optimale dichtheid ten aanzien van het inkomen nog niet bereikt heeft, kan wat haar „welfare” betreft in betere conditie zijn dan een bevolking, die reeds aan dit optimumpunt toe is: „The per capita income concept of the optimum can be made to coincide with the per capita welfare concept on the assumption that this income is spent in the consumption of the kinds and amounts of goods and services that make the maximum contribution to welfare.” ³⁾ Daartoe, moet de keuze van goederen, door het maximum inkomen mogelijk gemaakt, geleid worden door „scientific knowledge.” „The per capita welfare optimum population for any area is that population in which per capita income stands at a maximum when it is spent in the consumption of the composite commodity, that in the light of existing scientific knowledge, makes a greater contribution to welfare than, in the existing state of arts, can be made by any alternative composite commodity.” ⁴⁾

1) „Population theories and their application” 1934.

2) o.c. pag. 75.

3) o.c. pag. 83.

4) o.c. pag. 84.

Penrose's beschouwingen ten aanzien van dit „welfare optimum” mogen juist zijn, nader tot de beantwoording der vraag, of de overschrijding van een optimum door de bevolking na te gaan is, brengen ze ons niet.

Over de onwaarschijnlijkheid, dat de natuurlijke selectie binnen een volk speciaal in de richting van dat maximum inkomen invloed zou uitoefenen, lieten wij ons hiervoor reeds uit. Afgezien daarvan willen wij thans nagaan of deze natuurlijke selectie ook in onze moderne maatschappij de bevolking naar „the most desirable density”, in een of andere zin, zonder meer zou *kunnen* doen tendereeren.

Ook hier is het vellen van een definitief oordeel moeilijk. In de eerste plaats kunnen wij het „optimum number” niet vaststellen, in hoeverre het eventueel benaderd zou worden, is derhalve evenmin na te gaan. Wij missen de maatstaf om deze werking der natuurlijke selectie te controleeren. Verder weten wij wèl dat, met wijzigingen in de technisch-economische bewapening, de grootte van het „optimum number” zich wijzigt, maar de mate waarin dit plaats vindt is weer volkomen in het duister gehuld. Wij kunnen dus de invloed der natuurlijke selectie vrijwel niet experimenteel vaststellen, maar moeten haar met meer of minder geluk enkel aan de rede ontleenen. „Any group of people, therefore which practised customs leading to a limitation of numbers to the desirable density would be at a great advantage compared with other people. The practice of such customs is in fact essential for material progress and we may *reasonably* suppose that there has been a „natural selection” of groups practising these customs”.¹⁾ Verder dan een waarschijnlijkheid kan en wil zelfs Carr Saunders — toch een „optimum” theoreticus bij uitnemendheid — niet gaan, alles redenen om de noodige voorzichtigheid bij deze materie in acht te nemen.

Vergeten wij niet dat in primitieve vormen van samenleving de werking der natuurlijke selectie — het uitoefenen van gewoonten die een stam het „optimum number” deed benaderen, verschafte haar een overwicht op stammen welke die „customs” niet of minder

---

1) A. M. Carr Saunders: „Population”. pag. 56, cursiveering door ons.

effectief uitvoerden — veel onmiddelijker moet geweest zijn en haar gevolgen zich daar direct deden gevoelen.

In de moderne samenleving liggen de zaken geheel anders, de situatie is daar in menig opzicht onoverzichtelijker. Gesteld dat de natuurlijke selectie in een bepaald land niet op de meest gunstige wijze plaats vond, dan zouden de ongunstige gevolgen daarvan nog gedurende een zeer geruime tijd geremd worden; voor primitieve stammen mag misschien waar zijn dat, door bepaalde minder heilzame gewoonten, andere stammen, die op dit terrein efficiënter zijn, binnen korte tijd een overwicht verkrijgen, in onze moderne staten met haar vele technische hulpmiddelen zullen ongunstige „populationistische practijken” een veel minder directe invloed hebben. Eerst na zeer geruime tijd zal het overwicht van landen, wier gewoonten een gunstiger natuurlijke selectie veroorzaakten, zich doen gelden. Hierdoor wordt de zaak voor het heden aanzienlijk gecompliceerder en om deze reden is het ook een onbegonnen werk om te beoordeelen in hoeverre de sociale opdrift en de daaruit voortvloeiende kinderbeperking ¹⁾ bewerkstelligen, dat het economische „optimum number” benaderd wordt. Immers zullen wij ons, onder meer, moeten afvragen, in hoeverre de individu, die zijn „social conditions” wil verbeteren, daarmee tevens de toekomstige ontwikkeling van het geheele volk — en dus ook in laatste instantie, al is men zich dat niet bewust, zichzelf — tot voordeel is. In een primitieve stam wordt een door de individu uitgeoefende — voor hem voordeelige, maar voor de stam schadelijke — practijk veel eerder als zoodanig onderkend en de betreffende persoon geëlimineerd; in onze sterk gedifferentieerde maatschappij is dit niet het geval en kan het tientallen jaren duren voor een bepaalde gewoonte gunstig of ongunstig voor de samenleving blijkt geweest te zijn.

Wij kunnen aan Carr Saunders optimum theorie — hoezeer ook prima facie het tegendeel lijkt waar te zijn — geen richtsnoer ontleenen om de huidige daling der nataliteit te beoordeelen; het is zelfs niet onmogelijk dat wij tot de, door de schrijver openge laten, mogelijkheden: „in a selfish and luxurious society there may

---

1) A. M. Carr Saunders: „The pop. probl.”, pag. 289.

at times be underpopulation" 1) of het niet uitgesloten zijn van een „failure of adjustment to the optimum number" in de hoogere klassen wegens de kinderbeperving, onze toevlucht moeten nemen. 2) Wij kunnen echter niet nagaan *of* en *wanneer*, de schrijver zelf gaat niet verder dan: „It seems clear that during this latter period the rapid increase of the former period ceased to be economically advantageous. In other words the decline has been in response to changing economic conditions." 3)

---

1) ib. pag. 296.

2) ib. pag. 317.

3) ib. pag. 286, cursiveering door ons.

HOOFDSTUK IV.

Oorzaken van de achteruitgang der geboorten.

§ 1. Mentaliteitsveranderingen; sociale opdrift.

In ons eerste hoofdstuk ¹⁾ bespraken wij reeds het meer verwijderde causale verband dat tusschen de economische ontwikkeling en de bevolkingsbeweging bestaat en legden wij de nadruk op het feit dat, in laatste instantie, de menschelijke wil, die naar tijd en plaats geheel anders georiënteerd is, hier in menig opzicht de doorslag moet geven; ook hebben wij in onze bespreking van Malthus aangeduid dat een druk, in die mate door de ongunstige economische verhoudingen op de bevolkingsbeweging uitgeoefend dat practisch aan de menschelijke wil weinig keus wordt gelaten, en een sterke geboortenbeperking het eenige palliatief is voor de hongerdood, in het algemeen voor zeer onwaarschijnlijk kan gehouden worden. Wij herinneren in dit verband aan de indexcijfers, betreffende de groei der wereldbevolking en de toeneming der wereldproductie van eenige voorname voedingsmiddelen en grondstoffen, in het tweede hoofdstuk gegeven.

Ons uitgangspunt moet zijn de geestesgesteldheid, welke op bepaalde omstandigheden van economische aard op een bepaalde wijze reageert.

Deze mentaliteit kunnen wij vergelijken met een brandglas waarin alle mogelijke stralen samenkomen, die in het glas vereenigd op een wijze, voornamelijk van zijn qualiteit en structuur afhangend, vervolgens samengevoegd weer bepaalde gevolgen bewerkstelligen.

Nu ligt het wel in ons vermogen om een benaderend juiste analyse te geven van de verschillende stralen en ons aldus een min of meer betrouwbaar beeld te vormen van de inwerking die het brandglas ondergaat, over de qualiteit van dit laatste is echter

1) § 5.

geen exact materiaal te produceeren, wij moeten ons hier door indrukken laten leiden die uiteraard van zeer subjectieve aard zijn en daarom misschien beter achterwege kunnen blijven.

Hebben wij ons dit eenmaal voor oogen gesteld, dan is het duidelijk dat een strikte verbinding van oorzaak en gevolg in ons probleem vrijwel niet tot stand te brengen is, daar de onmisbare tusschenschakel der menschelijke geestesgesteldheid en daarmee de geconcentreerde straal die, ons brandglas in de vorm van de menschelijke wilsrichting verlatend, zich in de beweging der bevolking doet gelden (b.v. door een teruggang der geboorten) altijd een onbekende grootheid moet blijven. In ons vermogen staat het slechts om een eenigszins betrouwbaar substraat aan te toonen waaruit ieder voor zich de invloed op de mentaliteit en de doorwerking van die mentaliteit via een bepaalde wilsinhoud op de beweging der bevolking kan concludeeren. Deze laatste relaties ontsnappen aan elke bewijsvoering. Uitdrukkelijk stellen wij derhalve voorop dat de voornaamste oorzaak der geboortendaling, te vinden in veranderingen der menschelijke mentaliteit, slechts met een zeer subjectief gekleurde waarschijnlijkheid met de hier achter volgende „oorzaken” in verbinding gebracht mag worden.

Wel is het boven alle twijfel verheven ¹⁾ dat de daling der nataliteit grootendeels toe te schrijven is aan een bewuste gezinsbeperking en dat hier een bepaalde wilsoriëntatie in bredere kring zich doet gelden. Daarnaast is het echter eveneens duidelijk dat de, door vrijwel alle schrijvers naar voren gebrachte, „Bildung”, welstand en urbanisatie ons op zichzelf weinig kunnen zeggen omtrent de vermindering van het geboortenaantal, maar als feiten bestaan naast de bewuste kinderbeperking.

Het verband tusschen beiden wordt nu in de litteratuur al naar gelang van persoonlijke voorkeur of zelfs politieke kleur geconstrueerd en klinkt vaak even waarschijnlijk als het in de kern der zaak onaantoonbaar is.

Mombert ²⁾ schrijft b.v. „..... die Zunahme von Wohlstand und Bildung wurde nicht als die unmittelbare Ursache des Ge-

1) cf. in het bijzonder § 8 hierachter.

2) „Bevölkerungslehre” pag. 316, cursiveering door ons.

burtenrückganges hingestellt, sie hat ihn nur mittelbar bewirkt, indem sie es *meiner Meinung nach* war, die in erster Linie das wirtschaftlich rationale Denken in der Bevölkerung erzeugt und gefordert hat". Deze „meening" van Mombert kunnen wij slechts op autoriteit van den schrijver aannemen, exact materiaal, dat deze opvatting staaft, kan niet worden aangevoerd: de laatste en voornaamste schakel in dit complex moet altijd door een zeer persoonlijke opvatting gelegd worden. Men is trouwens gerechtigd zich af te vragen of het „rationale Denken", waar Mombert van spreekt, niet voor het grootste deel de „Wohlstand" bewerkstelligd heeft, in plaats van er een gevolg van te zijn zooals hier gesteld wordt. Deze kwestie ligt eenigszins buiten ons terrein, maar wij meenen dat in dit geval wèl nagegaan zal kunnen worden of de welstand pas gestegen is nadat de technische vooruitgang samen met de economische ontwikkeling de „Nahrungsspielraum" verruimd had; dat de technisch-economische vooruitgang op zijn beurt het „wirtschaftlich rationale Denken" vooronderstelt, achten wij evident.

Mombert blijft, in dit opzicht, betrekkelijk neutraal, er zijn echter schrijvers, die bij het leggen van de laatste schakel hun politieke kleur niet verheelen en de wilsrichting, waardoor een geboortenbeperking te weeg gebracht wordt, in een direct verband brengen, niet met welstand of „Bildung", maar met het productiestelsel als zoodanig. Speciaal het individualisme, dat in een tijd van „hoogkapitalisme" sterk op de voorgrond treedt, wordt voor de geboortenbeperking aansprakelijk geacht; zoo schrijft F. Lenz ¹⁾ b.v.: „Eine solche Ausbreitung der Bildung und der Aufklärung, wie sie im 19ten Jahrhundert tatsächlich stattgefunden hat, wurde erst durch einen gewissen Wohlstand der Bevölkerung möglich. Andererseits hat der Fortschritt der Wissenschaften und der darauf gegründeten Technik den wirtschaftlichen Aufschwung bedeutend gefördert. Zunehmende Aufklärung der Bevölkerung brachte es mit sich dass man immer mehr bestrebt war, alle Lebensverhältnisse möglichst zweckmässig zu gestalten. Da aber durch den Verstand letzte Lebensziele nicht gesetzt werden können, so führte die Aufklärung in der praktischen Lebensanschau-

1) „Menschliche Auslese und Rassenhygiene" pag. 186-187.

ung nur dazu, dass der Individualismus seine letzten Konsequenzen zog und mehr und mehr alle organischen Bindungen ablehnte. In diesem Sinne wurde auch die Fortpflanzung rationalisiert"; en iets verder: „Nur unter der Voraussetzung der individualistischen Weltanschauung wirkt die Bildung so" (n.l. geboortenverminderend). Ook hier treffen wij weer een volkomen onaantoonbare gevolgtrekking uit bepaalde vaststaande feiten aan, die haar graad van waarschijnlijkheid voor de lezer slechts ontleenen kan aan de wijze en overtuigingskracht — zonder dat cijfermateriaal het betoog kan steunen — waarmee de schrijver haar poneert.

Nu willen wij niet een bestaanbaar verband tusschen de technic-economische ontwikkeling der 19e eeuw en wijzigingen in de mentaliteit, welke tot bewuste gezinsbeperking leiden, ontkennen. Integendeel van de „bestaanbaarheid" van dit verband zijn ook wij overtuigd, maar daarom staat dit feit opzichzelf niet vast. Een waarschijnlijkheid sluit nog geen waarheid in, daarvoor moet deze laatste nog bewezen worden en het is bepaald onjuist om er zonder bewijs als iets vanzelfsprekends van uit te gaan.

Feitelijk kunnen wij met deze mentaliteit weinig aanvangen en bovendien staat een verklaring van zekere wijzigingen, die in haar plaats vonden, uit een bepaald productiestelsel, meer in het bijzonder het z.g. „hoogkapitalisme" met de daaraan vastgeknoopte „streberische Gesinnung", wel op buitengewoon losse schroeven. Dat hiervan een invloed in de richting van geboortenbeperking uitgegaan zou zijn, kunnen wij slechts onder groote reserve aanvaarden, hoezeer ook iemand als von Ungern Sternberg ¹⁾ hiervoor ijvert. Blijkens zijn opstellen in „Waar gaan wij heen?" ²⁾ en „Nieuw Nederland", ³⁾ is ook R. van Genechten, waar hij letterlijk schrijft: „Ziet hier dus de zelfvernietigende consequenties van de kapitalistische mentaliteit", deze meening toegedaan.

Het productiestelsel als zoodanig willen wij hier in elk geval buiten beschouwing laten. Zien wij naar het communistische Rus-

---

1) „Die Ursachen des Geburtenrückganges im West Europäischen Kulturkreis" — 1932.

2) 1934, pag. 43.

3) Mei '36 pag. 810.

land, waar toch waarlijk van een „Individualkapitalismus” en een „streberische Gesinnung” in dit opzicht geen sprake kan zijn, dan stellen wij niettemin vast, dat in Zuid Rusland en speciaal in de Oekraïne desondanks een daling der nataliteit te constateeren valt. De cijfers liggen weliswaar aanzienlijk boven het West Europeesche niveau, maar lagen dit reeds vóór de oorlog en hangen waarschijnlijk eerder met het achterlijke agrarische karakter van het land samen. Ondanks het wegnemen van vele huwelijksbelet-selen en het opvoeden der kinderen grootendeels voor rekening van de staat — waartegenover echter een vergemakkelijking van de abortus provocatus staat — daalde in de Oekraïne (industrialisatie van het Donbekken?) de nataliteit per duizend inwoners tusschen 1924 en 1930 als volgt. ¹⁾

Nataliteit	Huwelijkssl.	Nataliteit	Huwelijkssl.
1924—42	11.5	1928—37.1	10.4
1925—43.3	10.6	1929—35.3	11.3
1926—41.6	12.1	1930—30.1	10.4
1927—40.3	11.2		

Een daling van 28%, terwijl in diezelfde periode in Nederland de nataliteit slechts met 8% daalde. ²⁾ Nu moeten wij ons hier wel realiseeren dat in Nederland de dalende nataliteit zich reeds ge-ruime tijd doet gelden en dat derhalve een geweldige teruggang als in de Oekraïne in ons land, waar het geboortencijfer in 1924 zich reeds op een betrekkelijk laag niveau bevond, voor deze periode niet wel denkbaar is. Dit doet echter aan het feit niets af, dat ook in Rusland, waar men geen particuliere eigendom van kapitaal kent, de geboortenbeperking toegepast wordt.

Het kapitalistische stelsel, als zoodanig, is derhalve geen bruikbaar criterium voor de moderne wilsoriëntatie, welke op een ge-

1) Door de nevenstelling van het aantal huwelijksluitingen per 1000 inwoners willen wij althans trachten aan te toonen dat de verschuivingen in leeftijdsopbouw van niet al te groote invloed kunnen zijn.

2) Ook A. M. Carr Saunders stelt, in „World Population” pag. 124, vast, dat de „net reproduction rate” der bevolking — het aantal meisjes waardoor 1000 geboren vrouwen, zich op grond der bestaande vruchtbaarheid ver-vangen — „in the Ukraine ... is falling with rapidity.”

boortenbeperking aanstuurt. Dit wil nu nog niet zeggen, dat, onder medewerking van het kapitalistische productiestelsel, zich niet bepaalde veranderingen in de mentaliteit hebben kunnen voltrekken gunstig voor een geboortenbeperking. Ongetwijfeld is dit mogelijk geweest, ook onder een zeer weinig geprononceerd kapitalisme deden deze wijzigingen zich echter voor.

Men heeft getracht het probleem ruimer te formuleeren en niet zoozeer het productiestelsel als wel de wijze van produceeren aansprakelijk te stellen voor bepaalde invloeden op de menscheijke geestesgesteldheid, die dan weer in een gezinsbeperking zouden doorwerken. Het is niet noodzakelijk, dat wij nogmaals be- toogen dat slechts onbewijsbare persoonlijke indrukken hierom- trent kunnen gegeven worden, die in hun geheel voor rekening van de schrijvers moeten blijven. Zoo drukt b.v. Maria Monheim zich aldus uit: „Im wesentlichen sind steigende Bildung und zu- nehmender Wohlstand die Schrittmacher der durch das Maschi- nenzeitalter verschärften und modifiziert zutage tretenden Wil- lensrichtung der Einzelwesen.“ 1) Zij ziet een zekere beïnvloeding der nataliteit door de rationalisatie in het economische leven plaats vinden: een „modifizierte Willensrichtung“. Op een andere plaats legt zij op die „Willensrichtung“ de nadruk: „Der Verstand ist ganz auf ökonomische Überlegungen eingestellt, al- les gefühlsmässige wird geflissentlich zurückgedrängt sehr zum Schaden des Kindes und der Freude an ihm.“ 2) In deze geest schrijft ook F. Neumark, nadat hij uiteengezet heeft dat een weer stijgen der nataliteit niet te wachten is: „Zu einem solchen Skep- tizismus wird sich namentlich der veranlasst sehen der die letzten Ursachen des Geburtenrückganges in geistig seelischen Momen- ten, vor allem: Der Ausbreitung materialistischen kapitalistisch- rechenhafteren Gesinnung sucht.“ 3) Misschien zouden wij dezen laatsten schrijver nog wel tot hen, die enkel op het individualistische kapitalistische stelsel de nadruk leggen, kunnen rekenen, hoewel de scherpte van een Lenz of von Ungern Sternberg hem ontbreekt.

1) „Rationalisierung der Menschenvermehrung“ pag. 38.

2) ib. pag. 41.

3) „Betrachtungen zur gegenwärtigen Bevölkerungsliderung Deutschlands.“ Population. Nov. 1935 pag. 89.

Ook Julius Wolf is in dit verband te vermelden, hij schrijft t.a.p.: „So wenig wie das vorkapitalistische Handwerk rationalistisch orientiert war, so wenig was es das Sexuelleben von damals"..... In der Rationalisierung manifestiert sich die neue Sexualmoral." 1)

Men schrijft de geboortenbeperking speciaal toe aan de ontwikkeling van techniek en „Wirtschaft" in de periode van „hoogkapitalisme": quod est demonstrandum! Wanneer wij bij A. Löscher lezen: 2) „Und endlich zum tiefsten Grund der Kinderscheu, der auch dort wirkt wo sie nicht bewusst empfunden wird: Es ist kein Wunder, dass manch einer die Zerstörung des natürlichen Lebens durch die moderne Technik und Wirtschaft mit ihrem fremden rationalen Rhythmus und ihrem hastigen Wechsel körperlich und seelisch nicht mehr erträgt", dan vragen wij ons af of deze rhetorica en de verder ook voortdurende herhaalde wending „es ist kein Wunder" — waarmee de onaantoonbaarheid van deze relatie door een beroep op haar „vanzelfsprekendheid" gecamoufleerd wordt — niet moeten dienen als een volkomen ontoereikend substituuat voor het concrete bewijsmateriaal dat hier nu eenmaal ontbreken moet.

Afgezien van de onmogelijkheid de hierboven vermelde opvatting, die door vele schrijvers ongeveer op deze wijze voorgedragen wordt, exact te bewijzen, kan de waarschijnlijkheid van het nauwe verband dat tusschen „hoogkapitalisme" en daling der nataliteit zou bestaan ook nog van een andere zijde aangetast worden. Er zijn n.l. landen, die allerminst voor hoogkapitalistisch door kunnen gaan, niet sterk geïndustrialiseerd zijn, waar toch de gezinsbeperking zich op groote schaal doet gelden en die zelfs als de bakermat van de geboortendaling beschouwd kunnen worden. In het bijzonder denken wij hier aan Frankrijk.

In Frankrijk is de daling der geboortencijfers reeds van vroege datum, zij deed zich hier zelfs voor het eerst op uitgebreide schaal kennen; desondanks kunnen wij niet spreken van een typisch hoogkapitalistische staat. Ook in 1936 werd nog 56.3% van de grond voor land- en tuinbouw benut, was er 46.3% der bevolking in de landbouw werkzaam — in Engeland 7.8% — en produceerde het

1) „Die neue Sexualmoral". pag. 20.

2) „Was ist vom Geburtenrückgang zu halten". Heidenheim 1932. Dl. I.

land 80% van zijn eigen verbruik aan voedingsmiddelen; de bevolkingsdichtheid was er 76 per vierk. K.M. — in Nederland 245.5, Engeland 190.5, Duitschland 141 — en het aandeel der groote steden op de totale bevolking bedroeg slechts 15.7% — in Nederland 27.2%, Engeland 39.2%, Duitschland 30.2%. In menig opzicht is Frankrijk het minst geïndustrialiseerde land van West-Europa, het heeft zelfs een overwegend agrarisch karakter en van het „koortsachtige” hoogkapitalisme valt weinig te bespeuren. Toch was het Fransche geboortencijfer reeds buitengewoon laag toen de nataliteit in betrekkelijk vroeg geïndustrialiseerde landen nog hoog was. Van 1886—1895 bedroeg het aantal levend-geboorten per 1000 gehuwde vrouwen van 15—49 jaar in Engeland en Wales gemiddeld 228 en in Frankrijk 149, een onverklaarbaar feit, wanneer wij de gezinsbeperking bepaald aan hoogkapitalistische tendenzen wenschen toe te schrijven.

Ook Noorwegen zullen wij moeilijk als een typisch hoogkapitalistische staat kunnen aanmerken; landbouw en visscherij vormen de voornaamste bronnen van inkomen, de bevolkingsdichtheid is gering: 8.9 per vierk. K.M., groote steden komen vrijwel niet voor, de eenige stad met meer dan 100.000 inwoners is Oslo, de industrie beperkt zich voornamelijk tot houtzagerijen en papierfabricatie. Desniettemin was het geboortencijfer, met 17.04 per 1000 der bevolking, in 1930 nog lager dan in Frankrijk (18.1); in 1933 daalde het reeds tot 14.95 ‰. Dat hier geen sprake is van een leeftijdsopbouw met een sterke bezetting der oudere leeftijdsklassen, toont ons het ongeveer gelijkblijvende cijfer der huwelijksluitingen per 1000 der bevolking aan.

Met nog verschillende andere voorbeelden zouden wij de zeer betrekkelijke waarde, die aan het „hoogkapitalisme” voor de geboortendaling toekomt, kunnen demonstreeren.

Wel zullen wij tot de slotsom komen dat in „hoogkapitalistische” landen (b.v. Engeland, de Vereenigde Staten) zich een geboortenbeperking doet gevoelen, maar daartegenover staat dat in landen waar dit hoogkapitalisme zich in aanmerkelijk geringere mate doet kennen — of practisch niet bestaat — eveneens een zeer aanzienlijke daling in de nataliteit te constateeren valt.

Het veiligste is het om, bij een beschouwing der moderne ge-

boortendaling, het verband tusschen deze en de technisch-economische ontwikkeling daar te laten.

Immers rechtvaardigt onze uiteenzetting slechts de conclusie, dat in de eerste plaats de doorwerking van bepaalde invloeden, via de menschelijke geest op de wil in deze zin dat men het aantal geboorten sterk inperkt, onaantoonbaar is en verder zal blijken, wanneer wij dit verband als hypothese voorop stellen, dat deze veronderstelling zich niet laat bevestigen (Oekraïne, Frankrijk, Noorwegen).

Laten wij deze technisch-economische ontwikkeling buiten beschouwing, dan kunnen wij voor groote deelen van West Europa wèl vaststellen dat, sinds de aanvang der 19e eeuw, de mogelijkheden van „sozialen Aufstieg" zeer zijn toegenomen en hierin kan, afgezien van alle andere omstandigheden, een prikkel tot geboortenbeperking gelegen hebben. Deze verruiming van mogelijkheden heeft niet anders dan de „sociale opdrift", welke die mogelijkheden wil realiseeren, kunnen bevorderen en van haar kant deed de sociale opdrift, onder omstandigheden, het beperken van het gezin gewenscht voorkomen.

Deze laatste conclusie heeft weliswaar slechts beperkte waarde omdat wij er van uitgaan, dat in de loop der 19e eeuw verstandelijke factoren eenigszins het overwicht verkregen op gevoelselementen — zoo zullen wij toch meestal het beperken van het gezin om een hoogere sport der maatschappelijke ladder te bereiken moeten interpreteren — en dit een proces is dat zich geheel in de menschelijke geest afspeelt en derhalve niet voor directe bewijsvoering vatbaar is. Toch meenen wij aan deze sociale opdrift ¹⁾, evenals in volgende paragrafen aan welstand en godsdienst, een bespreking te moeten wijden, omdat zij een factor vormt, die, eenmaal aanwezig, de menschelijke geest in de richting van kinderbeperking kan beïnvloeden. Al moeten wij de laatste schakels tusschen deze drift en de daling der nataliteit ook hier aan persoon-

---

1) Omtrent het weinig gelukkige gebruik der term „drift" in dit verband, zie pag. 8, hiervoor.

lijke appreciatie overlaten, toch kunnen wij aan de lichtstraal, vóór het brandglas bereikt wordt, eenige aandacht schenken.

De „capillarité sociale” in de omvang zooals wij haar thans kennen is een typisch modern verschijnsel. Welke vader uit de ambachtsstand zou er in de 17e of 18e eeuw aan gedacht hebben zijn zoon een opleiding te doen geven hooger dan de stand waarin hij geboren was? Wij vestigen hier speciaal de aandacht op deze opleiding; dat de zoon meer bereikte dan de vader staat er buiten. Het gaat om het stelselmatig streven der ouders hun kinderen — afgezien van de al of niet begaaftheid — een hoogere trede der maatschappelijke ladder te doen bereiken.

Door de meeste schrijvers wordt aan deze „sociale opdrift” een groote invloed op de daling der nataliteit toegekend,¹⁾ slechts auteurs van een vorige generatie als L. Brentano²⁾ leggen op welstandsverhoudingen alle nadruk.³⁾

Hoe wij tegenover de begrenzing van de invloed der sociale opdrift op de nataliteit staan is hierboven reeds uiteengezet. Wij kunnen slechts vaststellen, dat, gegeven de sociale opdrift — die intusschen niet in alle westersche landen even sterk aanwezig is, of Frankrijk's geboortenbeperking ook maar eenigszins evenredig is aan de verbreiding der sociale opdrift, lijkt ons op zijn minst genomen dubieus — bepaalde overwegingen ten aanzien van het al dan niet stichten van een min of meer uitgebreid gezin zich zullen voordoen. In de eerste plaats zal men — en dit speciaal in de minder goed gesitueerde kringen — bedenken dat kinderen momenteel geen bron van inkomsten meer kunnen vormen. Vóór de wetgever de kinderarbeid regelde en beperkte, konden zij eenigszins als een kapitaalinvesteering beschouwd worden, waarvan

1) P. Mombert: „Bevölkerungslehre” pag. 315; R. v. Ungern Sternberg: „Ursachen des Geburtenrückganges” en „Biologie und Oekonomie” passim.

2) „Die Malthussche Lehre und die Bevölkerungsbewegung der letzten Decennien” München 1909.

3) Een goede indruk van de beteekenis der sociale opdrift krijgt men ook bij H. Cox: „The problem of population”, pag. 101, waar uit het rapport van de „First birthrate commission” (1917) geciteerd wordt.

men binnen niet al te lange tijd reeds rente — in de vorm van het af te dragen loon — kon trekken. Thans is deze overweging uitgesloten en misschien slechts op het platteland en dan nog op beperkte schaal mogelijk. Voor het persoonlijk willen bereiken van een hogere sport der maatschappelijke ladder zijn tegenwoordig kinderen slechts een last, hun opvoeding kost in menig opzicht meer dan vroeger (leerplicht; specialiseering; vakonderwijs!) en inkomsten kunnen zij pas verkrijgen op een aanzienlijk latere leeftijd. Dit laatste geldt voor arbeiderskringen, maar eveneens voor de meer welgestelden, al zal daar het „meeverdienen” van kinderen in het gezin niet veel voorkomen.

Afgezien van het persoonlijk willen bereiken van een zoo hoog mogelijke positie, kan men dit laatste ook voor zijn kinderen beoogen. Wanneer het gezin klein is, kan aan de opleiding van de één of twee kinderen die men heeft, meer gependeed worden. Indien men zijn inkomen aan de opvoeding van veel kinderen te besteden heeft, is het moeilijker om b.v. een academische opleiding te bekostigen dan wanneer slechts een klein gezin het inkomen verteert. Deze evidentie moet zich aan de menschelijke geest, die onder invloed van de sociale opdrift staat, opdringen; dat daaruit onder omstandigheden ook bepaalde consequenties ten aanzien van de gezinsvorming verbonden zullen worden, is wel zeer waarschijnlijk.

Hiernaast kan de sociale opdrift zich uiten in de wil om aan zijn kinderen een zoo groot mogelijk vermogen na te laten. Gaat men van deze wensch uit, dan zal men moeten bedenken: 1°. dat men om een groot vermogen te vormen uit zijn inkomen veel moet kapitaliseeren en weinig verteren, en dat voor dit laatste een klein gezin bevorderlijk is en 2° dat bij een gering aantal kinderen ook het vermogen in minder porties zal behoeven verdeeld te worden. Vooropgesteld de sociale opdrift, wordt ook onder deze omstandigheden gezinsbeperking aanvaardbaar en begrijpelijk.

Feitelijke omstandigheden van deze aard hebben hun invloed reeds vroeg, vóór de 19e eeuw, kunnen doen gelden. Wij denken hier in het bijzonder aan de adel, die, als bezitter van uitgestrekte perceelen grond, door zijn traditie genoopt zich van arbeid — zijn stand niet waardig — te onthouden, maar tevens in de noodzaak

verkeerend die stand op te houden, in de meeste landen tot een beperking van zijn nakomelingschap overging. Waarschijnlijk zal de overweging, dat men aldus de welstand en het aanzien, dat men zelf genoten had, ook zijn kinderen verzekerde, hier niet vreemd aan geweest zijn. In het bijzonder wordt door de Zweed Pontus Fahlbeck op de gezinsbeperking in en het uitsterven van deze oud-adellijke geslachten de aandacht gevestigd. Tusschen 1626 en 1859 zijn, in Zweden, van 3033 adellijke geslachten er 2316 of 76% in de mannelijke linie uitgestorven¹⁾. Lenz²⁾ citeert Kekulé von Stradonitz, volgens wie Duitschland omstreeks 1200 rond 20.000 adellijke geslachten kende; voor de wereldoorlog was dit aantal tot 800 geslonken. Ook bij Tellingen³⁾ lezen wij dat de geheele „landadel” in Holland, anno 1813, bijna uitgestorven was en zich tot zes geslachten beperkte. Wanneer wij nu weten, dat dit uitstervingsproces zich tijdens de Republiek, dus gedurende niet meer dan een goede twee honderd jaar, afspeelde, dan ligt het voor de hand in dit geval reeds aan een zekere mate van kinderbeperking te denken. Misschien mag men hiermee de toeneming van de welstand in verband brengen, welke de Republiek aan haar uitgebreide handel dankte en waardoor het starre der oud-adellijke vermogens — groot maar allermintst liquide, aan de grond gebonden en niet voor aanzienlijke uitbreiding vatbaar, tenzij men op dit gebied een bepaalde „huwelijkspolitiek” volgde — nog meer gevoeld werd. Ten aanzien van de Zeeuwsche boeren, die in een soortgelijke positie verkeerden (het bebouwde oppervlak laat zich in Zeeland niet verder uitbreiden) heeft L. van Vuuren⁴⁾ de beteekenis van dergelijke overwegingen voor de nataliteit uiteengezet.⁵⁾ Nadat eerst gewezen is op de geweldige teruggang der geboorten en het daartegenover stabiel blijven van het aantal huwelijksluitingen per jaar, waaruit tot een huwelijksuitstel wordt geconcludeerd, daar hij het

1) „Der Adel Schwedens”, Jena. 1905.

2) „Menschliche Auslese,” pag. 164.

3) „Wedergeboorte van Nederland,” 2e dr. pag. 125.

4) „De Zeeuwsche polder” Augustus 1930.

5) Ofschoon niet vergeten mag worden dat een aanzienlijk percentage der Zeeuwsche boeren pachtboeren zijn. *maakt dit niet verschil?*

gebruik van preventieve middelen niet wil veronderstellen, schrijft Prof. van Vuuren: „Hiertoe (n.l. tot dat huwelijksuitstel) kan ook hebben medegewerkt de tendens, die vooral in het landbouwbedrijf op den voorgrond treedt op de kleigronden — en hier in de Zeeuwsche groep in zeer sterke mate — om niet tot splitsing van de hofstede over te gaan, ook al zou dit economisch misschien wel te verdedigen zijn. Men blijft liever ongehuwd op den voorvaderlijken grond wonen dan te huwen en daardoor genoodzaakt te zijn, of te splitsen of voor te duur geld opnieuw in te spannen.”¹⁾

Het verschijnsel, waarop hier door Prof. van Vuuren de aandacht wordt gevestigd, zal zich tot eigen-boeren moeten beperken: overwegingen van deze aard kunnen bij de afhankelijke pachtboeren zeker niet van groote beteekenis zijn. Verder moeten wij er van uitgaan, willen wij Prof. van Vuuren blijven volgen, dat bij de boer in sterke mate schroom bestaat om zijn geboortegrond te verlaten en b.v. zandgronden te gaan ontginnen, in elk geval zich — blijvend binnen de kring van zijn eigen bedrijf — elders te vestigen, om van een emigratie naar de stad hier maar niet te spreken. Nu is de verleiding voor dit laatste ook weer niet groot, omdat een provincie als Zeeland een eccentriche ligging heeft en de „grootte stad” er voor menigeen nog de „onbekende”, dus „onbeminde” grootheid is.

In deze richting kan ook een verklaring liggen voor de scherpe geboortendaling in Frankrijk. Slechts als veronderstelling wijzen wij in dit verband op de vrij groote numerieke beteekenis die de eigen-boeren daar te lande hebben, het agrarische karakter van het land, de omstandigheid, dat het aantal groote steden — welke als industrie centra het landelijk bevolkingssurplus plegen te absorbeeren — gering is en ten slotte op de in Frankrijk, sinds de groote revolutie min of meer inheemsche, vrijheid van opvattingen, het los zijn van een traditie, die ten platten lande in andere Europeesche staten nog sterk gevoeld wordt.²⁾ Een stimulans, vanuit dit complex op de mentaliteit, leidend tot geboortenbeperking, is hier zeer wel denkbaar.

Toch moeten wij, hoe belangrijk de beduchtheid zijn grond on-

1) o.c. pag. 25.

2) Voor cijfermateriaal: zie pag. 129—130 hiervoor.

der veel kinderen te versnipperen ook mag zijn, niet vergeten, dat de agrarische structuur¹⁾ (klei, zand, ontginningen) eveneens van groot — ja van overwegend — belang kan zijn, en tenslotte kan er niet genoeg nadruk op gelegd worden, dat al naar mate een boer meer afhankelijk wordt van een grondeigenaar en al naar mate hij meer gehecht is aan zijn kerk, zijn leven voor het grootste deel mede laat bepalen door traditioneele factoren van een bepaald sentiment, zich deze overwegingen in minder sterke potentie zullen doen gelden. Hier betreden wij echter reeds het terrein der mentaliteit en trachten de vraag, in welke mate het brandglas bepaalde lichtstralen zal absorbeeren, te beantwoorden; dat een definitief uitsluitsel hierop niet te geven is, zetten wij hierboven reeds uiteen.

De sociale opdrift, hetzij dan dat zij zich beperkt tot het tot elke prijs willen handhaven van een bepaalde levensstandaard voor zichzelf en zijn kinderen, of dat zij meer is gericht op het bereiken van een hoogere maatschappelijke positie, moet voor de 19e en 20e eeuw als een de menschelijke geestesgesteldheid sterk beïnvloedende factor worden beschouwd. Dat ook in arbeiderskringen, gedurende de laatste jaren, van een sterke daling der nataliteit sprake is²⁾ wordt vrij algemeen aan het doordringen der sociale opdrift of daarmee verwante overwegingen van de beter gesitueerde arbeiders toegeschreven, echter zal men ook hier slechts van een — zij het ook zeer plausibele — „indruk” mogen spreken.

Van verscheiden kanten³⁾ wordt, en dit staat buiten de „sociale opdrift” al moet het wel een invloed zijn die zich op de geestesgesteldheid doet gelden, de aandacht gevestigd op een zekere afstomping, veroorzaakt door het rythme van het moderne leven. Men doelt hier dan meer speciaal op een invloed van de steeds

1) Zie ook § 3 hierachter.

2) cf. J. Sanders: „The declining birthrate in Rotterdam” 1931; K.A. Edin: „The fertility of social classes in Stockholm in the years 1919—'29”; K. A. Edin en E. P. Hutchinson: „Studies of differential fertility” 1935.

3) Alb: Schweitzer: „Kultur und Ethik” 1923. pag. 265. J. Huizinga: „In de schaduwen van morgen”, 1935. pag. 63 en passim.

meer gemechaniseerde fabrieksarbeid, het geestdoodende dat in het voortdurend herhalen van enkele eenvoudige handgrepen moet schuilen, en daarnaast het haastige en jachtende dat ons leven, beheerscht door de begrippen „time is money” en „efficiency”, zou kenmerken. Aan deze afstomping, deze „levensvervlakking” wordt, vooral door schrijvers die de huidige cultuurproblemen behandelen, aandacht gewijd, zij bestaat en is in breede kring aantoonbaar. Nu moet door ons echter aannemelijk gemaakt worden dat een directe samenhang bestaat tusschen de mechaniseering van de fabrieksarbeid, het verdere tempo van het moderne leven en de daling der nataliteit. Is het werkelijk „kein Wunder dass manch einer die Zerstörung des natürlichen Lebens” door de „moderne Technik und Wirtschaft, körperlich und seelisch nicht mehr erträgt” en maken werkelijk de korte enerveerende arbeid, de bepaalde spiergroepen die voortdurend in actie zijn en een vèrgaande arbeidsverdeeling en overinspanning, dat de arbeid voor de arbeider geen levensinhoud meer kan vormen, dat de „Arbeitsfreude” niet meer bestaat, zooals J. Müller schrijft? ¹⁾ Men begripe ons goed, wij willen niet ontkennen dat een gang van zaken als hierboven geschetst bestaanbaar is, wij wenschen er slechts de nadruk op gelegd te zien, dat het hier gaat om een „indruk”, meer of minder goed gefundeerd in de persoonlijke overtuiging van een schrijver, maar feitelijk onaantoonbaar.

Na deze eerste étappe, die voor ons het verband tusschen het „afgestompt” zijn en de technisch-economische productie niet tot bepaalde aantoonbare feiten heeft kunnen herleiden, komen wij tot de tweede, waarin tusschen deze „geestelijke afstomping” of „vervlakking” en de geboortenbeperking een rélatie gezocht moet worden; dat wij ook hier niet veel kunnen aantoonen, is uit het voorafgaande wel gebleken. Johannes Müller denkt aan de behoefte aan rust die zich bij de uitgeputte arbeider niet met „Kinderlärm” verdraagt. Had de arbeider van voorheen, met zijn zeer lange arbeidsdag in een weinig technisch geperfectionneerd bedrijf, dan géén behoefte aan rust? Hoe moeten wij ons deze speciale invloed der hedendaagsche „geestelijke afstomping” voorstel-

1) „Der Geburtenrückgang” pag. 61.

len? Zeer goed denkbaar is onder omstandigheden hier een verhooging der nataliteit. Zoo schrijft Julius Wolf ¹⁾, daarbij Brentano citeerend, over mijnwerkers, wier lichtloos bestaan des daags, leidt tot een ontspanning des nachts welke op haar beurt in een hooge nataliteit resulteert. Niet alleen kunnen wij hier niets aantoonen, maar mogelijk is zelfs dat deze „afstomping” zich zoolwel in een hooge als een lage nataliteit uitwerkt.

Aan het slot van deze paragraaf, die ons helaas tot, voor het grootste deel, negatieve conclusies moest voeren, willen wij nog de aandacht vestigen op de „Nachahmungstrieb”, die ook bij de gezinsgrootte een rol zal spelen, al moeten wij hier wederom ten aanzien van de invloed, hierdoor eventueel uitgeoefend, een „non liquet” uitspreken. P. Mombert schrijft t.a.p.: „.....es ist der Nachahmungstrieb, der Sitten und Gebräuche von den oberen auf die unteren Schichten überträgt ²⁾); M. Kacprzak laat zich aldus uit: „The most drastic feature of the situation is that families having a large number of children are treated with compassion, especially in the well-off class. Who knows, perhaps, this attitude is the most important feature in the problem of family limitation” ³⁾ en Maria Monheim schrijft: „Ferner lässt die Mode der geringen Kinderzahl oder gar Kinderlosigkeit.... junge Eheleute oft jahrelang mit der Kinderzeugung warten.” ⁴⁾ Oordeelen over het bestaan van deze overwegingen kunnen wij niet, een statistiek over haar frequentie is niet te geven, met Kacprzak kunnen wij ons slechts afvragen..... Wie weet?

§ 2. R. von Ungern Sternberg en J. Wolf. „Mentaliteitsveranderingen en geboortendaling”.

Nadat wij in de vorige paragraaf de grenzen afgebakend hebben, binnen welke zich een onderzoek naar de oorzaken der geboortendaling moet blijven bewegen, willen de resultaten niet op een al te speculatieve basis gebouwd worden, beschouwen wij

1) „Die neue Sexualmoral” pag. 18.

2) „Bevölkerungslehre”. pag. 332.

3) „Family limitation in Poland”. Population Nov. 1935. pag. 47.

4) „Rationalisierung der Menschenvermehrung” pag. 42.

thans eenigszins uitvoeriger en kritisch twee schrijvers die beiden, hoewel geheel anders georiënteerd, van deze mentaliteitsveranderingen uitgaan.

Wij stellen voorop dat beide schrijvers aannemen, dat de veranderingen in mentaliteit plaats vonden onder invloed van de moderne technisch-economische ontwikkeling, van het levenstempo van onze tijd en dat die veranderingen weer in een geboortenbeperking op groote schaal resulteerden. Na het voorafgaande kan het duidelijk zijn dat ons „quod est demonstrandum” hier van kracht blijft. Zeker mag men niet, in een overigens boeiend betoog, nalaten hierover nader bewijsmateriaal te verschaffen; zooals wij echter zagen, blijven zich dan altijd groote moeilijkheden voordoen.

Roderich von Ungern Sternberg's beschouwingen ¹⁾ die, wonderlijk genoeg, gepubliceerd zijn in „Veröffentlichungen aus dem Gebiete der Medizinalverwaltung”, zonder dat veel aandacht aan de medische zijde van het probleem wordt gewijd, zijn geheel doortrokken van de Marxistische ideologie ²⁾. Hij beroept zich op Marx op vele punten, waar wij moeizaam naar het verband tusschen de technisch-economische ontwikkeling, mentaliteitsveranderingen en geboortenbeperking tasten en vereenvoudigt — althans voor hem — de zaak aanzienlijk.

Ook meer fascistisch georiënteerde schrijvers nemen vaak, zonder nadere bewijsvoering, aan dat een speciaal kapitalistische mentaliteit verantwoordelijk moet gesteld worden voor de huidige daling der nataliteit. Het is echter moeilijk deze mentaliteit scherp te formuleeren en in vele gevallen blijft men in gebreke haar aan te toonen. Wij willen niet ontkennen, dat in een dergelijke gedachtengang een kern van waarheid kan schuilen, al heeft men buiten die kern — de „sociale oprift” — dan ook zeer weinig houvast; bezwaar hebben wij er echter tegen dat men bij voorbaat geneigd is zijn sociologische geloofsbelijdenis in de feiten steun te doen vinden en de interpretatie van die feiten zoo misschien eenigszins

1) „Die Ursachen des Geburtenrückganges im europäischen Kulturkreis”. Berlin 1932.

2) In nauwe aansluiting bij W. Sombart, die door Sternberg ook in zijn bekeering tot het nationaal socialisme gevolgd is. Zie b.v. zijn „Biologie und Oekonomie” — Berlin 1936.

zins kleurt. Hoe voorzichtig men moet zijn bij het leggen van een verband tusschen hoogkapitalisme en geboortenbeperking meenen wij in de voorgaande paragraaf te hebben aangetoond. Wanneer men er een radicale sociaal-politieke ideologie op na houdt, is het echter moeilijk om bij onderwerpen als deze de wetenschappelijke objectiviteit te bewaren.

Ook Sternberg stemt de lezer sceptisch door het vooropstellen van deze kapitalistische mentaliteit.

De oorzaken van de geboortendaling liggen volgens hem in het psychische, niet in het fysieke. ¹⁾ Hiermee worden door Sternberg alle mogelijkheden van degeneratie, alcoholmisbruik en geslachtsziekten uitgesloten. Terecht, want hoe zou een lichamelijke degeneratie, gedurende de laatste 60 jaar, een dergelijke geboortendaling veroorzaakt kunnen hebben, of hoe zou het mogelijk geweest zijn dat een teruggaan van alcoholmisbruik en geslachtsziekten gepaard ging met een toenemende daling der nataliteit? Ten volle zij von Ungern Sternberg toegegeven, dat het op de „Gesinnung” aankomt, al kunnen wij ons met de verklaring die hij daarvan geeft niet vereenigen, omdat daarvoor het Marxistische keurs ons te eng is. Kort en bondig stelt Sternberg dat de hoofdoorzaak van de geboortendaling ligt: „in der Ausbildung einer Gesinnung die man kurz als die streberische bezeichnen kann, und die als ein Derivat, als eine unvermeidliche Auswirkung des kapitalistischen Geistes zu betrachten ist.” ²⁾ Ook wij brachten de sociale opdrift als een oorzaak in de voorgaande paragraaf naar voren. Hoe weet Sternberg echter dat zij de hoofdoorzaak is en waarom is die sociale opdrift „eine unvermeidliche Auswirkung des kapitalischen Geistes”? Wat is deze „kapitalistische Geist” eigenlijk, de productiemiddelen zijn toch niet slechts sinds de laatste 100 jaar in de handen van particulieren, privaat eigendom is toch van vroeger datum? Voor al deze vragen heeft Sternberg aan de Marxistische ideologie een houvast, waarmee wij ons echter niet tevreden kunnen stellen. Sternberg's uitgangspunt is en blijft dat deze „Geistesverfassung” geheel en al door de maatschappe-

---

1) o.c. pag. 130.

2) o.c. pag. 156.

lijke omstandigheden bepaald wordt. Het kader van het historisch materialisme wordt niet verlaten.

Dat de sociale opdrift van groote beteekenis kan zijn, meenen wij in de voorgaande paragraaf voldoende betoogd te hebben. Hier willen wij er nog eens de nadruk op leggen dat deze „streberische Gesinnung”, volgens ons, èèn oorzaak te midden van andere vormt, welker invloed niet te meten is, en dat wij verder deze sociale opdrift eenvoudig als een feit, waar nu eenmaal mee te rekenen valt, aanvaarden, zonder dat wij de achter haar staande krachten nauwkeurig kunnen analyseeren. Wij meenen dat een exact aantonen van relaties hier vrijwel onmogelijk is. Een herleiding tot een „typisch verschijnsel van het hoogkapitalisme” loopt gevaar in te groote eenzijdigheid te vervallen, het leggen van verband tusschen hoogkapitalisme en daling der nataliteit, als gevolg daarvan, is op zijn minst genomen een zeer aanvechtbare stelling, zooals hiervoor bleek. ¹⁾

Bij Sternberg wordt de geboortendaling via de „Gesinnung”, onder Marx' invloed, aan de maatschappijvorm, aan de „Wirtschaft” verbonden. Uit het „historisch materialisme” is te verklaren, dat bij het nagaan der „geistesgeschichtliche Ereignisse” sinds de tweede helft der 19e eeuw op het „Primat der Wirtschaft” sterk de nadruk wordt gelegd en dat ook de kern van ons probleem in het kapitalisme en de productie om winst en niet om behoefte-bevrediging, als de typische eigenschap van het kapitalisme, gezocht wordt. Van Marx tot Sombart hebben alle socialistische schrijvers er naar gestreefd aan te toonen, dat wij met het kapitalisme een zeer bijzonder verschijnsel onder oogen hebben, dat bepaalde voorwaarden, zooals „grundlegende Wandlungen seelischer und geister Art”, noodig heeft om in te treden en, eenmaal ingeburgerd, „fortschreitende Veränderungen in der Psyche und im Ethos der vom kapitalistischen Geist Infizierten zur Folge, haben muss.” ²⁾ Onder deze laatsten behoort nu de „streberische Gesinnung” en de aan haar gekoppelde geboortenbeperking, aldus von Ungern Sternberg.

1) cf. pag. 129 vlg.

2) o.c. pag. 132.

Een critiek op het socialisme als zoodanig achten wij hier minder op haar plaats. De klassenstrijd kan Sternberg, daar immers de nataliteit bij welgestelden zoowel als bij arbeiders dalende is, moeilijk in ons probleem interpoleeren, al begint hij met een scheiding tusschen bourgeoisie en proletariaat te maken. Nagegaan worden n.l. de invloeden die zich op de bourgeoisie — de onafhankelijke, heerschende klasse — en op het proletariaat — de afhankelijke, beheerschte klasse — deden gelden: „Im Mittelpunkt seiner Lebensziele (n.l. van de bourgeois) steht der wirtschaftliche Erfolg, die gewinnbringende Verwertung einer Geldsumme, eines Sachvermögens.”¹⁾ Deze „Gesinnung” kenmerkt, volgens Sternberg, den bourgeois als een modern mensch.

Aangetoond moet hier nog worden (er zijn bij deze schrijver meer „vanzelfsprekendheden” die in onze oogen nader bewijs behoeven): 1e. dat de moderne mensch zóó bij uitstek op economisch succes georiënteerd is als de schrijver meent; 2e. dat de mensch van vorige eeuwen niet in die mate zijn doel op „wirtschaftlichen Erfolg” gesteld had. De verleiding blijft groot om hier met de socialisten te gaan polemiseeren.

Sternberg sluit zich bij Sombart aan en geeft beschouwingen over den bourgeois in de verschillende tijdperken, toen men nog niet „wirtschaftete”, om het „wirtschaften” zelf (sic!). Wanneer hij echter ook de geboortenbeperking onder het proletariaat gaat toeschrijven aan de ontwikkeling der „streberische Gesinnung”²⁾ en daarmee toegeeft dat bourgeoisie en proletariaat over gelijke wegen kunnen gaan naar een zelfde doel, dat ook voor de proletariërs niet onbereikbaar blijkt, geeft hij, onzes inziens, daarmee implicite te kennen, dat de arbeider een verbetering van zijn positie kan verkrijgen zonder haar op den uitzuigenden bourgeois te moeten veroveren: „Demnach gilt das, was wir hinsichtlich des Bourgeois bei Untersuchung seiner Einstellung zur Liebe

---

1) o.c. pag. 132.

2) o.c. pag. 176.

und ihren Folgen ermittelt haben, auch im wesentlichen von dem west-europäischen Proletariat." 1) De oorzaak der geboortenbeporing is dus bij bourgeois zoowel als bij proletariër de wil om het bereikte levenspeil onder alle omstandigheden te behouden, een diep wortelschieten, ook in de arbeidersklasse van die „streberische Gesinnung". Een onderscheid maken tusschen bourgeois en proletarier heeft derhalve in von Ungern Sternberg's betoog weinig zin.

Dat Marx' keurslijf ook Sternberg niet te best past blijkt, behalve uit het bovenstaande, nog uit de zeer juiste door hem gemaakte opmerking, dat de arbeider — gewend aan een lagere levensstandaard — vóór de oorlog op de wisselingen in conjunctuur, wat zijn kindertal betreft, vrijwel niet reageerde, maar thans, nu zijn levenseischen veel hooger liggen, betrekkelijk kleine schommelingen direct van invloed op zijn nataliteit doet zijn 2).

Een aanwijzing dat ook Sternberg de „Verelendungstheorie", ondanks de orthodox socialistische indruk die zijn studie prima facie maakt, niet meer au serieux neemt.

Resumeerend stellen wij ten aanzien van Sternberg's opvattingen vast, dat het wijzen op mentaliteitsveranderingen als oorzaak der geboortendaling, gelijk hij doet, ons alleszins gerechtvaardigd voorkomt. Wij verwerpen echter ten eenenmale zijn vastknoopen van deze veranderingen in de geestesgesteldheid aan het schema van Marx, waardoor de geboortendaling als inherent aan ons productiestelsel beschouwd wordt. Deze, in zekere zin — d.w.z. zonder Marx — ook bij uiterst rechts georiënteerde schrijvers naar voren tredende, opvatting dunkt ons voor het verschijnsel der dalende nataliteit te eng.

Tenslotte moet ook von Ungern Sternberg zich realiseeren dat het nagaan van de mate waarin veranderingen der mentaliteit de geboortenbeporing bewerkstelligen, onmogelijk is, al vormt deze laatste schakel misschien nog zoo zeer een vanzelfsprekendheid, die in zijn oogen geen nader bewijs behoeft. Op deze kant der zaak wordt echter niet ingegaan.

---

1) o.c. pag. 177.

2) o.c. pag. 194.

Julius Wolf heeft zich¹⁾ afgevraagd tot welke oorzaken de teruggang der geboorten te herleiden zijn en komt eveneens tot de conclusie dat in laatste instantie mentaliteitsveranderingen hier de doorslag geven. Daar hij echter, in tegenstelling tot von Ungern Sternberg, niet een vaste betrekking tusschen deze mentaliteitsveranderingen en het maatschappelijke productieproces wil aannemen, blijven zijn beschouwingen meer in de lucht zweven en maken zij op ons een minder overtuigende indruk dan die van Sternberg, ondanks de o.i. foutieve grondslag van deze laatste. Dit neemt niet weg dat Wolf, uitgaande van het destijds ter beschikking staande cijfermateriaal, zeer conscientieus naar oorzaken van de dalende nataliteit gepeild heeft, hij realiseert zich echter niet voldoende hoe weinig, in de grond der zaak, met al deze symptomen van een bepaalde mentaliteit aan te vangen is. Immers kan hier in geen enkel opzicht een concreet bewijs geleverd worden, alles hangt af van de zeer subjectieve waardeeringen van den schrijver. In de voorgaande paragraaf hebben wij ons dit duidelijk voor oogen gesteld en wij zijn ons onderzoek, bewust van deze moeilijkheden, aangevangen. Wolf toont echter éérst aan dat bepaalde omstandigheden de geboortendaling niet veroorzaakt kunnen hebben en stelt dan zijnerzijds symptomen van een bepaalde menschelijke geestgesteldheid er voor in de plaats, zonder zich te realiseeren dat deze oorzaken van geboortenbeperving niet met bewijsmateriaal te adstrueeren zijn. Een bepaald gebruik van de term „mentaliteitsveranderingen” wordt door Wolf trouwens niet gemaakt, gesproken wordt over de toeneming der cultuur, over „grössere Ordnungsliebe” en scherper intellect²⁾ als stimulansen voor een geboortenbeperving. Een grooter intellect zou in staat stellen een hooger inkomen te verkrijgen en tevens zouden voor een dergelijk intellect kinderen tot last zijn.

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk hebben ook wij ons van

1) „Der Geburtenrückgang, die Rationalisierung des Sexuallebens in unsrer Zeit,” Jena 1912. „Die neue Sexualmoral und das Geburtenproblem unserer Tage”, Jena 1928.

2) „Geb. rückg.” pag. 33 ff. 40, 42.

deze mentaliteitsveranderingen rekenschap gegeven en, hoewel zij als voorwaarden voor een geboortenbeperking onmisbaar zijn, ons tevens gerealiseerd dat in deze materie het leveren van een bewijs, in meer strikte zin, onmogelijk is. In de werken van Wolf ontbreken nu afdoende aanwijzingen waaruit blijkt dat de schrijver inziet met zijn palliatief voor de welstandstheorie niet meer dan bloote vermoedens te kunnen geven. Integendeel meestal worden bepaalde symptomen van de veranderde mentaliteit met groote zekerheid als oorzaken der geboortendaling aangewezen.

Hierbij komt nog dat uitdrukkingen als „Bildung” en „Ordnungssinn” een te ruime beteekenis hebben, dan dat zij zonder meer met het probleem der geboortendaling in verband gebracht mogen worden. Wolf's terminologie is in deze uitermate vraag.

Nimmer mag men uit het oog verliezen, dat het „brandglas” — in de vorige paragraaf vermeld — niet in zijn onderdeelen uit een te leggen is, hoe eenvoudig de constructie den oppervlakkigen beschouwer ook moge lijken. Steeds moet een vooropstellen der mentaliteit, als zijnde de spil van ons probleem, gepaard gaan met een zich rekenschap geven van de onmogelijkheid om ook maar eenigszins die mentaliteit en haar uitwerking op de nataliteit concreet te benaderen. Het vooropstellen der mentaliteit is echter anderzijds een vereischte, zonder hetwelk ons probleem onmogelijk in het juiste licht kan gezien worden; dat Wolf reeds voor vijf en twintig jaren hier de aandacht op vestigde blijft een groote verdienste.

Het meten van een bepaalde gezindheid blijft echter altijd een veel neteliger taak dan het rangschikken van een bevolking naar graden van welstand. Al is de welstandstheorie ¹⁾ gebrekkig en van een zeer relatieve waarde, onder omstandigheden kan ze ons toch meer feitelijk houvast geven dan de uiteraard speculatieve beschouwingen over de mentaliteit. Statistisch materiaal heeft ons voorgelicht omtrent haar houdbaarheid als hypothese ter verklaring der geboortendaling en de cijfers hebben ons gewaarschuwd

---

1) Volgens welke een negatieve correlatie tusschen graden van welstand en geboortenfrequentie bestaat, onder meer toe te schrijven aan de tweede wet van Gossen, daar men andere genietingen — bij grooter welvaart mogelijk — boven een eventueele gezinsuitbreiding prefereert.

al te veel waarde aan deze welvaart te hechten. Veranderingen in mentaliteit vormen een ruimer begrip en bestrijken een grooter gedeelte der bevolking dan de welstand, daarentegen moet enwij hier het buitengewoon belangrijke statistische materiaal als substraat voor onze hypothese missen. Dit gemis wordt door Wolf eenigszins over het hoofd gezien; een „Sparkassen” — statistiek is in dit opzicht slechts van een dubieuze waarde, mag zij misschien van een zekere „Ordnungsliebe” getuigen, de relatie tusschen een vermogens- en inkomstenstatistiek en heerschende welvaart is toch veel nauwer. Waarom moet bovendien „Ordnungsliebe” tot geboortenbeperking leiden? Ook zij kan — evenals de „welstand” —, al naar gelang tijd en plaats dit meebrengen, gunstig voor groote dan wel kleine gezinnen zijn. Een efficiënte landbouw maakte in China, welks bodem door de groote rivieren op natuurlijke wijze van de noodige zouten wordt voorzien, groote gezinnen wenschelijk. De „Ordnungsliebe” der Chineezers begunstigde derhalve eerder een hooge nataliteit.

Hoe wij overigens ook de algemeene gedachtengang van Wolf kunnen waardeeren, deze vaagheid waarvan hij zich zelf te weinig rekenschap geeft, maar die noodzakelijkerwijs met beschouwingen over de invloed van mentaliteitsveranderingen gepaard moet gaan, maakt zijn critiek op de welstandstheorie en zijn eigen betoog zwakker dan de schrijver zelf vermoedt.

§ 3. De religie.

Het leggen van verband tusschen religie en nataliteit moet ons wèl doen bedenken dat wij in de religie een bepaalde geestesgesteldheid aantreffen. Hier ligt het onderscheid met factoren als de welstandstoename, die slechts onder bepaalde omstandigheden *invloed* op de mentaliteit zullen uitoefenen: religieuze zin *vormt* een bepaalde mentaliteit. 1) In de beeldspraak van § 1 richten wij hier onze aandacht op een speciaal soort brandglazen die een anders ingesteld absorptievermogen bezitten. Te bedenken valt ech-

---

1) Evenals de „sociale opdrift” in zekere zin een onderdeel der mentaliteit uitmaakt.

ter dat er velerlei kerkgenootschappen en schakeeringen van religie zijn en dat ook de houding der kerkgenootschappen tegenover een beperking der geboorten onderling sterk wisselt. Religie is een te veel omspannend begrip dat daarom voor ons speciale onderzoek geen waarde kan hebben.

Wij moeten met grovere maatstaven meten en ons tot het lidmaatschap der kerkgenootschappen beperken, een van de weinige gegevens waaruit wij tenminste eenigszins de aanwezigheid van een bepaalde mentaliteit kunnen aflezen.

Het is bekend dat speciaal de R.K. kerk zich sterk kant tegen geboortenbeperking, hoewel het accent hier vooral op het toepassen der neo-malthusiaansche practijken moet vallen. In hoeverre hiervan een doorwerken in de nataliteit van R.K.-bevolkingen te bespeuren is, zal het hierachter volgende cijfermateriaal kunnen leeren.

Voor wij hiertoe overgaan, willen wij echter nog op de volgende punten de aandacht vestigen:

1° voor voover wij hier kunnen en willen nagaan, immers beschouwen wij slechts de demographische aspecten der religie, heeft de religieuze mensch in laatste instantie een niet rationeele grondslag voor zijn leven, de overwegingen die op de menschelijke geest in de zin van geboortenbeperking kunnen inwerken zijn meestal van zeer rationeele aard (capillarité social, welstand, emancipatie);

2° de beteekenis der religie voor het geboortenprobleem is ook hierom moeilijk na te gaan, omdat sterk religieuze streken meestal tevens conservatief en niet in die mate van het rationalisatieproces der moderne technisch-economische ontwikkeling doortrokken zijn; twee voorwaarden die, afgezien van de kerkelijkheid, ongunstig zijn voor het optreden van die veranderingen in de mentaliteit ¹⁾;

3° op het platteland is, naast de religie, de bodemgesteldheid (zand, klei) en de soort van bedrijven (ontginningen!) van een niet te onderschatten beteekenis; wij komen hier nog nader op terug.

De nadruk wenschen wij er echter nog eens op te leggen, alvo-

1) Zie ook R. van Genechten in „Het Kapitalisme in de Nederlanden”, Tijdschrift voor economie en sociologie, Mei-Dec. 1935, ten aanzien van Vlaanderen. Te denken valt ook aan een land als Beieren.

rens tot de feiten over te gaan, dat religieuze zin een bepaalde mentaliteit is, dat deze in de practijk niet anders dan aan het lidmaatschap van een kerkgenootschap gemeten kan worden en dat tenslotte van deze kerkgenootschappen sommige meer andere minder tegen geboortenbeperking gekant zijn.

Daar religie de inhoud aan een mentaliteit geeft, kan het thans duidelijk zijn dat emancipatie van de kerk, samen met de geboortendaling een gevolg van een verandering der mentaliteit kan uitmaken, dat er, met andere woorden, van een oorzakelijke band tusschen deze twee eersten geen sprake behoeft te zijn.

Het is verder onnoodig te zeggen dat een zelfde kerkgenootschap, al naar gelang het volkskarakter, schakeeringen kan vertoonen in haar opvattingen en dat het eene genootschap in deze soepeler is dan het andere.

Het bovenstaande — met concrete feiten niet te staven, daar deze verschijnselen grootendeels van psychische aard zijn — in overweging nemende, zegt ons de religieuze zin, R. Katholicisme of Protestantisme dus nog betrekkelijk weinig ten aanzien van de nataliteit: de huwelijksvruchtbaarheid per 1000 vrouwen van 15—49 jaar bedroeg in België, waar de bevolking, voorzoover kerkelijk, R.K. is (98%), 1908/13 ¹⁾ gemiddeld 168, in Ierland met een voor 92.6% R.K. bevolking 1909/'12 — 250; Oostenrijk (R.K.) 1908/'13 — 225 (n.b. het Oostenrijk van voor de oorlog en zonder Hongarijë). Wij zien dan van Frankrijk als R.K.-staat met een huwelijksvruchtbaarheid in 1910/'11 van 119 maar af, omdat dit land als irreligieus geldt. Iets wat wij in de min of meer apodictische vorm, waarin het meestal geuit wordt niet zonder meer kunnen aanvaarden.²⁾ Nederland had in de periode 1910/'14 per 1000 gehuwde vrouwen beneden 50 jaar een huwelijksvruchtbaarheid van 228.54 gemiddeld, hoewel het Protestantsche deel der bevolking sterker in aantal is dan het Rooms-Katholieke.

---

1) Om van al deze landen gegevens omtrent huwelijksvruchtbaarheid uit ongeveer dezelfde tijd te verkrijgen, moesten wij deze oudere gegevens, ontleend aan het „Annuaire International de Statistique” benutten. Zie hoofdstuk II—§ 1 passim.

2) J. Wolf plaatst in zijn „Geburtenrückgang” Frankrijk als irreligieuze staat tegenover andere landen.

Wat ons land betreft zijn wij in de gelegenheid ons onderzoek op kleinere schaal voort te zetten. Wij kunnen n.l. de Roomsche Katholieke tegenover de Protestantische provincies plaatsen en een en ander bovendien nog met de agrarische structuur in verband brengen.

Beginnen wij met een overzicht van de sterkte der voornaamste kerkelijke gezindten per 10000 inwoners van ieder geslacht in 1930: ¹⁾

Provinciën	Nederd. Herv.		Chr. Gereform.		Nederd. Gereform.		Evang. Luth.		Roomsche Kath.		Nederl. Israëli.		Geen kerkgenootschap	
	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.
N. Brabant	763	724	14	14	193	189	20	19	8826	8897	18	19	127	96
Gelderland	4747	4703	41	44	574	601	51	67	3639	3689	59	66	662	562
Z. Holland	4818	4852	88	92	924	945	90	120	2326	2428	112	115	1783	1514
N. Holland	2466	2669	52	58	530	553	200	263	2672	2764	418	437	3120	2594
Zeeland	4771	4878	77	78	1103	1172	33	36	2530	2487	8	8	705	545
Utrecht	4128	4179	94	99	859	898	91	131	3108	3101	40	40	1267	1055
Friesland	4112	4271	104	106	2114	2201	14	23	674	722	22	23	2515	2119
Overijssel	4466	4546	65	71	923	960	33	44	2827	2861	68	71	1268	1063
Groningen	4748	4863	92	97	1851	1928	64	73	530	558	110	112	2303	1995
Drenthe	6257	6392	80	85	1393	1472	19	24	627	589	70	78	1191	1062
Limburg	309	273	8	6	48	43	91	80	9304	9387	14	14	115	20

In de provincies waar hetzij de Nederd. Hervormden, hetzij de Roomsche Katholieken de grootste groep der bevolking vormen, is door ons het sterkste kerkgenootschap iets vetter gedrukt. In N. Holland weegt de Nederd. Herv. kerk ongeveer tegen de Roomsche Katholieke op, beide zijn daar vet gedrukt, ofschoon het Protestantisme, wanneer wij ook naar Gereformeerden en Luthersehen zien, ook hier nog overweegt.

Nu kunnen wij van deze provincies ook een tabel opmaken volgens de aard en bestemming die de grond er heeft. ²⁾

1) Uitkomsten der Volkstelling 1930. Deel IX. pag. 58 vlg.

2) Wij ontleenen dit overzicht aan Prof. L. van Vuuren: „Onze volkskracht in de landbouw” — de Zeeuwsche polder 15 Aug. 1930, pag. 24.

Indeeling in 1926 (in % der totale oppervl.)

Aard of bestemming van den grond.	Groningen	Friesland	Drenthe	Overijssel	Gelderland	Utrecht	N. Holland	Z. Holland	Zeeland	N. Brabant	Limburg	Nederland
1. Bouwland	56.25	11.54	24.71	18.51	23.52	7.59	16.73	19.24	60.97	32.28	43.07	27.29
2. Gras- weien hooiland	25.—	67.96	27.29	44.19	36.04	56.69	47.48	53.51	16.48	29.33	15.54	38.75
3. Tuingronden	3.20	0.83	0.59	1.05	3.61	4.30	5.85	6.46	2.79	2.07	6.17	3.07
4. Bosschen	0.35	1.98	5.13	6.17	16.21	14.03	2.48	2.13	0.60	12.25	15.10	7.62
5. Dijken en bermen	0.73	0.45	0.03	0.30	0.35	0.63	1.20	1.47	2.82	0.72	0.65	0.71
6. Woeste gronden	4.46	4.73	17.87	22.53	14.82	4.44	10.24	2.64	1.62	16.83	10.67	13.06
7. Riet en biezenland	0.04	0.65	0.01	0.78	—	0.21	0.48	0.90	0.42	0.41	0.03	0.38
8. Kwelders	3.31	0.70	—	0.07	0.08	0.01	0.53	0.91	3.54	0.42	—	0.72
9. Vergraven grond, moeras, strand en water	2.03	3.97	0.66	3.10	1.11	4.58	5.91	4.14	3.16	2.19	2.96	2.87
10. Veld en spoorwegen	1.06	0.79	1.36	1.30	1.41	2.07	0.97	1.16	1.12	1.18	1.38	1.22
11. Onbelastbare eigendommen	1.51	4.89	1.25	0.88	1.21	2.05	4.80	4.32	1.81	1.06	3.76	2.38
12. Erven van gebouwen en van lustplaatsen	2.06	1.51	1.10	1.12	1.56	3.40	3.33	3.22	1.67	1.26	1.27	1.83

Stellen wij hiernaast vervolgens de huwelijksvruchtbaarheid per 1000 gehuwde vrouwen beneden 50 jaar, gemiddeld in de jaren 1921—'30¹⁾, dan vinden wij het volgende:

N.-Brabant	268,28	Friesland	173.00
Gelderland	204.15	Overijssel	196.05
Z. Holland	165.71	Groningen	171.51
N. Holland	142.52	Drenthe	220.69
Zeeland	159.12	Limburg	252.18
Utrecht	183.55	Het Rijk	184.51

1) Uitkomsten der Volkstelling 1930. Deel IX. pag. 58.

Nu is het moeilijk om, uitgaande van deze gegevens, nauwkeurig te bepalen in hoeverre religie en (of) agrarische structuur de nataliteit in een bepaalde richting beïnvloeden. Immers is het een feit dat in steden bij alle gezindten de nataliteit lager ligt dan op het platte land en provincies als Noord en Zuid Holland zijn in zeer sterke mate geurbaniseerd. Ter verduidelijking van deze situatie diene de volgende tabel ¹⁾:

Nataliteit en kerkelijke gezindte der moeder.

Gezindte der moeder	Gezinnen met 0 kinderen per 100 gezinnen		Gemiddeld aantal levend- geboorten per gezin	
	steden	platteland	steden	platteland
1. Protestant	14.1	10.3	3.3	4.0
a. Gereformeerd	15.2	4.3	4.1	5.4
b. Ned. Hervormd	13.0	10.9	3.7	4.5
c. Andere Protestanten	14.1	10.2	3.3	3.9
2. Roomsche Katholiek	13.2	9.3	4.0	5.7
3. Joden	13.2	14.3	2.8	2.8
4. Anderen	13.5	14.7	3.1	4.0
5. Geen kerk. gezindte	13.0	10.5	3.2	3.4
Alle groepen	13.7	10.1	3.4	4.5

Wij constateeren dat bij alle gezindten behalve de Joden het aantal levendgeboorten per gezin op het platteland grooter is dan in de stad.

Eenigszins een indruk van de omvang der urbanisatie geeft ons de bevolkingsdichtheid der provincies, deze bedroeg (in 1930) voor Z. Holland 669.3; N. Holland 550.7; Utrecht 298.7; Limburg 251.4; Groningen 171; N. Brabant 180.7; Gelderland 165; Overijssel 154.6; Zeeland 138.6; Friesland 123.4; Drente 83.5 per K.M.². Duidelijk blijkt — vooral voor de Hollanden — het gewicht van deze factor.

Plaatsen wij thans de huwelijksvruchtbaarheid in de verschillende provincies naast de sterkte der diverse kerkgenootschappen dan constateeren wij, dat de Roomsche provincies N. Brabant en Lim-

1) Ontleend aan H. W. Methorst: „Differential fertility in the Netherlands”. Population. April 1935. pag. 36.

burg tevens de grootste huwelijksvruchtbaarheid hebben (268.28 en 252.18), maar dat direct daarachter Drenthe volgt, (220.69) dat door en door Protestantsch is en waar de Ned. Herv. kerk per 10.000 inwoners het grootst aantal leden heeft, terwijl bovendien — en dit dient vermeld te worden omdat de Geref. kerken meestal hooge geboortencijfers onder hun leden kennen — de Gereformeerde kerken niet zoo'n sterke positie bezitten als in Groningen of Friesland. Provincies als Zeeland en Overijsel loopen wat de samenstelling naar religie betreft niet al te veel uiteen; toch bestaat er tusschen hun huwelijksvruchtbaarheid (159.12 en 196.05) een aanzienlijk verschil. Bovendien blijft — wanneer wij aan de religie invloed van beteekenis willen toekennen — de groote huwelijksvruchtbaarheid van onze Roomsche provincies N. Brabant en Limburg onverklaarbaar tegenover de lage nataliteit van Vlaanderen¹⁾ dat toch eveneens Roomsch Katholiek is en waarvan het geboortencijfer nog onder het Nederlandsche ligt.

Wij moeten om de religie als factor tegen geboortenbeperking te kunnen behouden haar geheel afhankelijk maken van het al dan niet doordrongen zijn van de moderne rationeele mentaliteit en hoe speculatief beschouwingen op grondslag van deze rationeele mentaliteit zijn, meenen wij voldoende in de eerste § van dit hoofdstuk uiteengezet te hebben.

Daar komt nog iets bij, dat wij speciaal in onze provincies kunnen nagaan en dat eveneens een hoog of laag geboortencijfer kan bewerkstelligen. Zien wij naar de tabel waarin aard en bestemming van de grond in de verschillende provincies is aangegeven dan constateeren wij dat de landbouwprovincie Groningen voor 84.45% van haar oppervlakte door bouwland, grasland en tuingronden wordt ingenomen, de huwelijksvruchtbaarheid is daar 171.51. In Friesland staat op deze wijze 80.33% der oppervlakte tegenover een vruchtbaarheid van 173. In Zeeland 80.24% tegenover 159.12. Dit zijn alle drie vrijwel geheel landbouwprovincies met hun bedrijven op de klei. Hiertegenover staat dan Drenthe met 52.59% der

1) Zie „Het Kapitalisme in de Nederland”. Tijdschr. voor ec. en soc. Dec. 35, pag. 136 en 188, waar R. van Genechten zich afvraagt hoe het te verklaren is dat het geboortencijfer in de Vlaamsche provincies vrijwel voortdurend lager is geweest dan in Nederland.

oppervlakte en een huwelijksvruchtbaarheid van 220.69; Overijssel met 63.75% en 196.05; N. Brabant met 63.68% en 268.28; Limburg met 64.78% en 252.18. In deze provincies speelt de ontginning een grootere rol en hebben wij meer met zandgrond te maken. Bovendien zijn in de laatste drie ook sterk geïndustrialiseerde streken aanwezig (Twente, Eindhoven, Waalwijk, Zuid Limburg), wat onze rekening minder zuiver maakt. Woeste grond en bosschen beslaan echter in Groningen 4.81%, Friesland 6.71%, Zeeland 2.22%, Drenthe 4.3%, Overijssel 28.7%, N. Brabant 29.08% en Limburg 25.77% der oppervlakte, zoodat juist in de provincies met een hooge huwelijksvruchtbaarheid voor ontginning nog gelegenheid te over is. Overzien wij thans deze gegevens, dan blijft de, inderdaad zeer hooge, huwelijksvruchtbaarheid van N. Brabant en Limburg, althans voor een deel nog onverklaarbaar ¹⁾, tenzij wij er een conservatieve mentaliteit en de R.K. kerk voor aansprakelijk stellen, voor het grootste deel kunnen wij echter ter verklaring andere wegen inslaan.

Vóór wij hier echter mee aanvangen, moeten wij ons realiseeren dat ons uitgangspunt hier de landbouw blijft, dat de boeren van een opneming van hun kinderen in het industriele productieproces niets willen weten en bij het verwekken van nakroost slechts met mogelijkheden die hun grond hun en hun kinderen biedt rekening houden. Dit vooropgesteld kunnen wij uit het voorafgaand materiaal concludeeren dat in provincies als Groningen, Friesland en Zeeland de boeren hun gezinnen beperken, omdat ze voor hun kinderen anders een achteruitgang van het welvaartspeil vreezen, immers het land is volbezet, meer dan 80% wordt als bouw- en weiland benut, de boederijen zouden bij een erfgang te zeer versplinterd worden. In de overige provincies staat de zaak anders, het betreft hier veelal zandboeren voor wie juist veel kinderen als arbeidskrachten welkom zijn.

Door ontginningen laat zich daar het bebouwde oppervlak nog

---

1) Wij willen hier niet nalaten te wijzen op het artikel van A. C. de Vooys, verschenen in het Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardr. Genootschap. Maart 1936, waarin aangetoond wordt hoe zelfs in het overwegend Roomsche Katholieke N. Brabant van O. naar W. met toenemende radicale mentaliteit — blijkende uit de verkiezingen — de geboortenfrequentie afneemt.

voortdurend uitbreiden, hier vallen dus de motieven voor gezinsbeperking weg, verkeerden zelfs in hun tegendeel. Dit complex heeft zeker op de huwelijksvruchtbaarheid der verschillende provincies — zooals Prof. L. van Vuuren in „Onze volkskracht in de Landbouw” betoogt — invloed gehad. De vraag blijft echter: in hoeverre? Restloos verklaren doet ze het verschijnsel der verschillen in vruchtbaarheid niet. Men moet altijd denken aan de mogelijkheid van het opnemen van een landelijk bevolkings-surplus in de stad en in de industrie. Ons land verindustrialiseert meer en meer. Waarom beperken dan de Zeeuwsche, Friesche en Groningsche boeren, ondanks die mogelijkheid van spuien toch hun gezin? ¹⁾ Misschien speelt hier de excentrische ligging van deze provincies een rol.

Het voordeel van onze beschouwing echter is dat wij voorzichtig worden om het Roomsche Katholicisme zonder meer aan een hooge nataliteit te binden, ook de agrarische structuur kan in dit opzicht van groote beteekenis zijn en is dit in ons land inderdaad en toevallig zòò dat zij in de Roomsche provincies een hooge nataliteit begunstigt.

Dit moeten wij in het oog houden wanneer wij ons weer op internationaal terrein begeven en voor de Zwitsersche kantons in het jaar 1934 de correlatie tusschen religie en nataliteit nagaan. Hoe frappant deze ook is, evenals in Nederland kunnen ook in Zwitserland nog andere factoren werkzaam zijn die de nataliteit der Protestantsche kantons drukken.

Wij geven hieronder de kantons, gerangschikt naar de hoogte der huwelijksvruchtbaarheid per 1000 vrouwen van 15 tot 44 jaar, de bevolkingsdichtheid per vierk. K.M., die dichtheid per vierk. K.M. bebouwde oppervlakte en het % Protestanten en Roomsche Katholieken der bevolking.

Ook in Zwitserland hebben weliswaar de overwegend Roomsche Katholieke kantons de hoogste nataliteit, maar dit neemt niet weg dat de kantons met de laagste huwelijksvruchtbaarheid, Genève en Basel-Stadt, vrijwel geheel uit steden bestaan, terwijl ook ver-

1) Men zie in dit verband ook: A. P. van den Briel: „De nataliteit op het platte land”. Landbouwkundig Tijdschrift Aug.-Sept. 1935.

Kanton ¹⁾	Huwelijks vruchtbaarheid	Dichtheid der bevolking per K.M. ²	Dichtheid der bevolking per K.M. ² bebouwde oppervlakte	% Protestanten der bevolking	% R.K. der bevolking
Genève	75	624	1257	51.9	42.1
Basel-Stadt	86	4486	18444	63.0	31.5
Neuchâtel	100	150	345	83.5	14.6
Zürich	113	372	733	74.2	22.9
Vaud	118	105	275	82.0	16.1
Appenzell a/Rh.	129	198	369	87.4	12.2
Schaffhausen	133	174	385	77.5	21.3
Basel-Land	138	222	430	75	23.7
Glarus	146	51	486	67.9	31.9
Bern	148	101	295	86.0	13.1
Ticino	151	57	679	5.1	91.6
Thurgau	155	136	250	66.6	32.8
Solothurn	164	186	388	38.6	60.3
St. Gallen	169	142	400	39.9	59.3
Aargau	174	188	364	57.2	42.0
Graubünden	196	18	244	51.3	48.0
Zug	196	146	343	14.6	84.9
Luzern	217	131	247	12.6	86.5
Schwyz	219	69	297	5.5	94.4
Uri	242	21	411	5.4	94.4
Fribourg	250	86	172	13.4	86.3
Valais	258	22	275	3.4	95.9
Appenzell i/Rh.	258	81	209	4.4	95.5
Obwalden	263	41	278	3.9	96
Nidwalden	267	55	268	2.9	96.9

der min of meer een correlatie tusschen bevolkingsdichtheid per vierk. K.M. bebouwde oppervlakte en huwelijksvruchtbaarheid blijkt te bestaan. Van dertien kantons met een lage vruchtbaarheid bezitten tien een bevolkingsdichtheid boven en slechts drie een dichtheid beneden 300 inwoners per vierk. K.M. bebouwd oppervlak; onder twaalf kantons met een hooge vruchtbaarheidsindex bedroeg deze zelfde verhouding vier tegen acht.

Moge derhalve Rooms-Katholicisme samengaan met een grootere vruchtbaarheid, niet minder waar blijft dat deze laatste zich in de meeste gevallen slechts voordoet in kantons met een

1) Bewerkt naar het Statistisches Jahrbuch der Schweiz 1934, pag. 32, 54 en de Anbaustatistik der Schweiz 1934, pag. 2.

betrekkelijk geringe dichtheid der bevolking per vierk. K.M. bebouwde oppervlakte.

Appenzell a/Rh. heeft een huwelijksvruchtbaarheid van 129, de bevolking is voor slechts 12.2% Roomsch-Katholiek, de dichtheid der bevolking per vierk. K.M. bebouwd oppervlak is er 369. Appenzell i/Rh. heeft hier tegenover een vruchtbaarheid van 258, is voor niet minder dan 95.5% Roomsch-Katholiek, maar heeft een bevolkingsdichtheid van slechts 209. Waar ligt de oorzaak van het groote verschil in vruchtbaarheid tusschen deze twee aan elkaar grenzende kantons?

In dit opzicht is de situatie in Vaud en Valais misschien iets duidelijker. In Vaud een vruchtbaarheid van 118, dichtheid van 275 en een percentage van 16.1 Roomsch-Katholieken. In Valais een vruchtbaarheid van 258, dichtheid van 275 benevens een voor 95.9% Roomsch-Katholieke bevolking. Bij een gelijke bevolkingsdichtheid wint de indicatie van het godsdienstverschil als mogelijke oorzaak der uiteenloopende vruchtbaarheid aan waarschijnlijkheid.

In ieder geval manen deze omstandigheden ons echter aan ook in Zwitserland voorzichtig te zijn met het leggen van een nauw verband tusschen Roomsch-Katholicisme en hooge nataliteit, ook hier kunnen agrarische structuur en bevolkingsdichtheid een niet onbelangrijke rol spelen, al gaat grosso modo een groote vruchtbaarheid samen met een overwegend Roomsch Katholieke bevolking.

Voor Duitschland moeten wij ons met algemeene nataliteitscijfers vergenoegen. Een dergelijke staat als de Zwitsersche ziet er voor het Deutsche Rijk aldus uit, de gezindten in % der bevolking uitgedrukt: 1) (Zie tabel pag. 157.)

Ten aanzien van Duitschland staat de correlatie tusschen Roomsch-Katholicisme en hooge nataliteit minder vast dan in Zwitserland: van de vier staten met de hoogste nataliteit zijn er twee overwegend Protestantsch en twee Roomsch-Katholiek. Het Protestantsche en tevens agrarische Oldenburg staat bovenaan. Wij moeten echter bedenken, dat ook die hoogste nataliteit (17.7) zeer betrekkelijk is. De laagste geboortencijfers bezitten wèl staten

1) Cijfers voor 1933.

Land	Christenen			Joden	Anderen	Nat. per ‰ in- woners
	Pro- testanten	R. Kath.	Anderen			
Oldenburg	74.66	23.22	0.03	0.22	1.9	17.7
Beieren	28.68	69.92	0.05	0.55	0.8	16.6
Mecklenburg	94.98	3.95	0.01	0.13	0.93	16.3
Baden	39.10	58.37	0.24	0.86	1.43	15.1
Württemberg	67.19	31.14	0.02	0.37	1.28	15.0
Pruisen	63.57	31.48	0.05	0.91	3.99	14.9
Lippe	94.19	4.80	0.01	0.29	0.71	14.9
Anhalt	88.01	3.57	0.00	0.25	8.17	14.2
Hessen	65.32	30.72	0.06	1.25	2.65	14.1
Thüringen	89.52	2.71	0.01	0.17	7.59	13.7
Sch. Lippe	97.91	1.35	—	0.38	0.36	13.5
Bruuswijk	88.55	4.27	0.01	0.23	6.94	13.1
Bremen	85.37	6.49	0.01	0.39	7.74	12.1
Lübeck	91.53	3.30	0.04	0.36	4.77	11.8
Saksen	87.03	3.79	0.07	0.4	8.71	11.2

die overwegend Protestantsch zijn. maar meer dan de tegenstelling Roomsch-Katholicisme-Protestantisme frappeert hier een toeneming der categorie „Anderen”, waaronder grootendeels de tot geen kerkelijke gezindte behoorenden vallen.

In het algemeen kunnen wij, wat de tegenstelling Roomsch-Katholicisme-Protestantisme betreft uit de Deutsche tabel zeer weinig opmaken: zonder uitzondering is de nataliteit voor *alle* Deutsche staten buitengewoon laag.

Men kan niet voorzichtig genoeg zijn met het leggen van verband tusschen gezindte en nataliteit; juist omdat voor menigeen deze relatie zoo evident lijkt, worden andere eveneens gewichtige factoren over het hoofd gezien. De tegenstelling Noord- en Zuid-Europeesche landen, ¹⁾ de eersten Protestantsch en met lage geboortencijfers, de laatsten Roomsch-Katholiek en in het bezit van een hooge nataliteit veroorlooft ons in géén enkel opzicht tusschen religie en nataliteit hier een nauw verband te leggen. Juist in dit zeer algemeene voorbeeld is het duidelijk dat belangrijke andere factoren, als het al dan niet doorgedrongen zijn van de westersche rationalisatie, het intellectuele peil van een be-

1) Zie het cijfermateriaal in hoofdstuk II, § 1.

volking, enz., hier van grootere beteekenis kunnen zijn. Slechts wanneer wij ons af gaan vragen hoe speciaal N.W. Europa grootendeels Protestantsch is geworden en aldus trachten een bepaalde mentaliteit na te speuren en te ontleden, komen wij nader tot ons probleem, maar staan dan tevens voor de moeilijkheid deze „mentaliteitsachtergrond” exact aan te toonen.

Het behooren tot een bepaald kerkgenootschap kan ons echter zéér weinig zeggen. Hoe zouden wij b.v. binnen een land als het geheel Rooms-Katholieke Italië de verschillen in nataliteit, tusschen de provincies onderling, moeten verklaren?

In een artikel van A. C. de Vooy's ¹⁾ vonden wij de volgende cijfers:

Wettige geboorten per 1000 gehuwde vrouwen van aangegeven leeftijd in 1931:

	Noord-Italië	Centraal-Italië	Zuid-Italië	Eilanden	Rijk
Beneden 16 jaar	346	474	179	162	210
16—20 jaar	401	403	399	386	397
21—24 jaar	327	346	406	360	355
25—29 jaar	235	245	342	298	268
30—34 jaar	169	177	287	246	206
35—39 jaar	121	123	219	190	151
40—44 jaar	54	55	111	90	71
45—49 jaar	6	7	14	11	9

Er blijkt een sterk onderscheid tusschen Noord en Zuid Italië te bestaan, na de 20-jarige leeftijd valt in het Noorden de nataliteit snel, in het Zuiden blijft de huwelijksvruchtbaarheid tot aan het veertigste jaar aanzienlijk boven 200. De algemeene nataliteit, het sterftecijfer en het geboortenoverschot waren in 1934 voor:

Piémont	14.6	12.8	1.8
Ligurië	13.8	11.3	2.5
Lucanie	35.0	17.7	17.4
Puglie	31.2	15.6	15.6
Het Rijk	23.4	13.3	10.1

Wanneer wij de bovenvermelde gegevens bezien, ontkomen wij niet aan de indruk dat (zie de lage nataliteit van Piémont en Li-

¹⁾ „Het bevolkingsvraagstuk in Italië”. De soc. gids April 1936, pag. 269.

gurië) de Duce Italië niet ongestraft heeft kunnen moderniseeren.¹⁾

Wat nu meer speciaal de houding van de R.K. kerk in dit opzich betreft, haar opvattingen omtrent het christelijk huwelijk staan in geen geval het gebruik van anti-conceptioneele middelen in het huwelijk toe ²⁾, het neo-malthusianisme is altijd ten strengste door de R. K.-kerk veroordeeld: „Daar nu de huwelijksdaad uiteraard gericht is op de voortbrenging van het kind, handelen dus zij, die bij het stellen ervan deze met opzet van haar natuurlijke kracht berooven, tegennatuurlijk en bedrijven zij iets, dat schandelijk en in zich onzedelijk is.” ³⁾ Aan de andere kant heeft de R.K. kerk wel oog er voor gehad dat bepaalde omstandigheden een kinderbeperking gewenscht en dan ook zedelijk geoorloofd zouden kunnen maken. Voorop moet hier echter staan, dat de redenen van zeer gewichtige aard zijn en dat die beperking niet op door de neo-malthusianisten gepropageerde wijze wordt tot stand gebracht. L. Buys C. s. s. R. schrijft in dit verband: „Ernstige redenen van medischen, eugenetischen of socialen aard kunnen het raadzaam maken en de medische soms zelfs plicht, op eerbare wijze (door onthouding, algeheele of periodieke) den kinderzegen voor korteren of langeren tijd te vermijden”, en verder over die eezame algeheele of periodieke onthouding: „Dat zulke kinderbeperking soms heel wettig en christelijk kan zijn, stelt de paus in zijn Encycliek over het Christelijk Huwelijk uitdrukkelijk vast, alvorens hij tot de veroordeeling van het neo-malthusianisme overgaat”. ⁴⁾ In de bewuste encycliek vinden wij dan nog de volgende passage: „Ook mag men niet zeggen, dat die echtgenooten handelen tegen de orde der natuur, die op rechtmatige en natuurlijke wijze gebruik maken van hun recht, al kan daaruit om natuurlijke redenen van tijd, of door een of andere onregelmatigheid, geen nieuw leven

1) Zie ook pag. 41 hiervoor.

2) Men zie in dit verband ook het scherpe debat bij de bespreking van het praeadvies van J. H. F. Kohlbrugge en L. A. Ries: „Welke invloed zal de ec. ontwikkeling der laatste jaren uitoefenen op het bevolkingscijfer, i.h.b. van Nederland”, voor de Ver. voor Staath. en Stat. in 1922.

3) Encycliek „Casti Connubii”, vertaling J. Rood s.j. 1931, pag. 26.

4) „Priester, dokter en leek over periodieke onthouding in het huwelijk”. Nijmegen. Utrecht 1935, pag. 40 en 43.

ontstaan." 1). Onder bepaalde zwaarwegende omstandigheden heeft de R.K. kerk geen bezwaar tegen het beperken van het geslachtelijk verkeer tusschen de echtgenooten tot een periode waarin geen bevruchting kan volgen, het z.g. systeem der periodieke onthouding; dit is de conclusie die wij uit het voorafgaande kunnen trekken. Wij mogen niet spreken van een *tot iedere prijs* doen vormen van een groot gezin door de R.K. kerk beoogd, Buys schrijft t.a.p.: „Is de toeleg om nieuw leven het aanzijn te geven, en dat tot het groote gezin toe nu ook een plicht voor de gehuwden; een plicht n.l. in dien zin, dat opzettelijk ontgaan van den kinderzegen, hoe dat dan ook geschiede, een wetsovertreding zou zijn door dat feit alleen? Daar kan geen sprake van zijn. Zulk een wet die een afzonderlijk persoon zou verplichten zich aan de voortplanting van het leven te wijden, bestaat niet”, en verder: „..... immers is het groote gezin een christelijk ideaal, dat zal toch slechts op redelijke en verstandige wijze moeten worden nagestreefd; m.a.w. daar is ook een kinderbeperking die ten goede en uit God is.” 2) Van een principieele onbuigzaamheid der R.K.-kerk op dit punt mogen wij derhalve niet spreken, aan het waarom en op welke wijze worden bij het toepassen der kinderbeperking slechts strenge maatstaven aangelegd.

Dat de R.K. kerk tegenover de moderne in breede kring doordringende geboortenbeperking scherp in verzet komt, laat zich na het hier voorafgaande begrijpen, niettemin zullen wij haar toch ook op dit punt eenige soepelheid niet kunnen ontzeggen: „Want èn in het huwelijk zelf èn in het gebruik van het recht, dat het huwelijk geeft, *bestaan er bovendien ondergeschikte doeleinden*, zooals wederzijdsche hulp, het bevorderen der onderlinge liefde en het tot rust brengen van de begeerlijkheid, die de echtgenooten zonder eenigen twijfel mogen nastreven, *wanneer maar steeds het wezen van die daad in takt blijve* en dus ook haar verplichte ordening tot het hoofddoel.” 3) Geen neo-malthusiaansche practijken, hierop valt bij de R.K. kerk de volle nadruk.

Wij concludeeren derhalve dat het buitengewoon gevaarlijk is

1) o.c. pag. 26 vlg.

2) o.c. pag. 36 en 38.

3) Enc. „Casti Connubii” in Ned. vert. pag. 26, cursiveering door ons.

om het onderscheid tusschen landen met een hooge en die met een lage nataliteit in de godsdienst, Protestantsch of Roomsch Katholiek, op zichzelf te zoeken. De mogelijkheid bestaat dat omstandigheden, geheel buiten de gezindte om, een hooge of lage nataliteit begunstigen. Doordat deze omstandigheden, in een bepaalde streek kunnen samengaan met Roomsch Katholicisme of Protestantisme, zou men met het op voorgrond plaatsen van de religie — dit is immers ook het element dat zich het eerst aan het oog opdringt en waar het meest over gesproken wordt — in een, althans gedeeltelijk, verkeerd spoor kunnen geraken. Min of meer is dit in ons land het geval.

§ 4. De emancipatie der vrouw.

Het onderzoek in deze paragraaf betreft een veelbesproken verschijnsel, dat speciaal in tijden van economische neergang de pennen in beweging brengt, doordat men er van uitgaat dat de geëmancipeerde, in het beroep werkzame, vrouw in sterke mate het aanstellen van mannen in deze beroepen remt en aldus de werkloosheid onder de andere sexe bevordert. Deze kwestie ligt buiten ons terrein, wij hebben hier na te gaan of de stralen — gevormd door emancipatie en beroepsarbeid der vrouw — van een voldoende sterkte zijn om op ons brandglas — de mentaliteit — zoo in te werken dat wij de geboortenbeperking er eenigszins mee kunnen verklaren. Ook in dit geval zal de laatste schakel tusschen de verandering der mentaliteit en de daling der nataliteit een kwestie van persoonlijke appreciatie moeten blijven.

Dat er geen sprake is van een vermindering van het aantal gehuwde vrouwen, hetzij doordat de in het beroep werkzame vrouw minder trouwlustig is, of doordat omgekeerd juist de huwelijkskans verminderde, waardoor de vrouw gedwongen werd een beroep te kiezen, kan uit de volgende cijfers blijken:

In 1879 was van een totaal van 2.029.529 ¹⁾ vrouwen in Nederland 40.5% gehuwd of gehuwd geweest; in 1909 bedroeg dit percentage van 2.959.050 vrouwen 40.1, in 1930 43.9% van 3.992.889 vrouwen.

1) Uitkomsten der Volkstelling 1930. Deel IX. pag. 67.

Nu kunnen deze cijfers ons nog niet al te veel zeggen, omdat in deze zelfde periode een aanzienlijke leeftijdsverlenging heeft plaats gevonden ¹⁾ en juist de oudere vrouwen eerder gehuwd of gehuwd geweest zullen zijn; ook de weduwen ressorteeren onder onze percentages. Wij constateeren echter een toeneming van het aantal gehuwde vrouwen, welke ook uit de volgende cijfers die wèl met die wijzigingen in leeftijdsopbouw rekening houden, blijkt:

Vrouwen in de leeftijdsklasse van 20—50 jaar ²⁾:

Jaren	gehuwd	ongehuwd	gehuwd	ongehuwd
1879	477.648	276.826	100	58
1920	822.303	496.567	100	56
1930	1.073.792	575.639	100	53

Constant daalt in het tijdperk, waarin de teruggang der geboorten zich doet gelden, het verhoudingscijfer voor de ongehuwde vrouwen.

In de ons omringende landen zijn de schommelingen in dit verhoudingscijfer niet van groote omvang; slechts voor Frankrijk is het sterk teruggelopen; in dit land met zijn berucht lage nataliteit zijn naar verhouding buitengewoon weinig vrouwen tusschen 20—50 jaar ongehuwd.

Vrouwen van 20—50 jaar (voor Engeland in 1881 20—45 jaar.) ³⁾

Duitschland			Frankrijk			Engeland		
Jaar	gehuwd	ongeh.	Jaar	gehuwd	ongeh.	Jaar	gehuwd	ongeh.
1885	100	50	1881	100	45	1881	100	56
1925	100	51	1921 ⁴⁾	100	39	1921	100	56
1933	100	51	1931	100	32	1931	100	55

1) Zie § 8b. hierachter.

2) „Waarom wij werken”. Sleutelbosbrochure II. 's Gravenhage 1934.

3) Berekend naar de Uitkomsten der Volkstellingen en de statistische jaarboeken der diverse landen.

4) Het verhoudingscijfer blijft voor Frankrijk gelijk met en zonder Elzas-Lotharingen.

De periode, waarin de sterkste teruggang der geboortenfrequentie plaats vond, wordt niet gekenmerkt door een relatieve vermindering van het aantal gehuwde vrouwen tusschen 20 en 50 jaar. Frankrijk en Nederland vertoonen zelfs een dalend verhoudingscijfer voor de ongehuwden, waartegenover de Duitsche stijging uiterst gering is. Bedenken wij dat het Engelsche cijfer voor 1881 vrouwen tusschen 20 en 45 jaar betreft, dan is een stijging van het percentage ongehuwden van 20—50 jaar tot 1921 onmiskenbaar, echter vond van '21 op '31 reeds weer eenige teruggang plaats. Bezien wij de toestand omstreeks het jaar 1930, dan blijkt dat Nederland, met de hoogste nataliteit, tevens onder de landen behoort waar, naar verhouding, het geringste aantal vrouwen tusschen 20 en 50 jaar gehuwd is.

Dat de emancipatie der vrouw een rem voor het huwelijk geweest is, valt derhalve uit bovenstaande tabellen niet te concluderen en een oorzaak voor de geboortendaling, die hier kon schuilten, zullen wij elders moeten zoeken.

Een toeneming van het aantal vrouwen, die een gesalarieerde dagtaak vervullen, valt in de periode 1889—1920 te constateeren. „Waar de vrouwelijke bevolking in Nederland tusschen 1889 en '99 aangroeide met 13.2%, in het volgend decennium met 14.5% en in het daaropvolgend met 16.8%, daar namen degenen onder hen die een gesalarieerde dagtaak vervullen in die drie tijdvakken toe met respectievelijk 22.8%, 24.8% en 16.8%. Bleek dus vroeger het aantal (bezoldigd) werkenden veel sterker te stijgen dan het aantal levenden (9 à 10% meer), later hield daarentegen de groei van de vrouwelijke bevolking met de groei van de (bezoldigd) werkende vrouwelijke bevolking volkomen gelijken tred”. 1)

De slotsom, door Anna Polak uit haar onderzoek getrokken, is dan 2) dat: „terwijl de vrouwenarbeid zich in de industrie in haar geheel genomen tusschen 1899 en 1920 met 3.6% uitbreidde, hij in de „vrije” en daarmee overeenkomende beroepen nog belangrijker toenam, n.l. relatief met 4.2% (van 2.3% tot 6.5%).

1) A. Polak: „Een voortdurend veranderend beeld van den Nederlandschen vrouwenarbeid”. De Economist, April 1929.

2) ib. pag. 6.

Hoofdarbeid lokt de vrouw uit onze dagen blijkbaar meer aan dan handenarbeid."

In 1930 blijkt vervolgens dat in Nederland het aantal in een bezoldigd beroep werkende mannen ten opzichte van 1920 met 15.7% en het aantal eveneens in bezoldigd beroep werkende vrouwen met 21.5% gestegen is tegenover een stijging in diezelfde periode, van zoowel de mannelijke als de vrouwelijke bevolking, met 15.6%. 1) Hier is dus de toeneming der vrouwen in beroep of bedrijf werkzaam, weer sterker dan de toeneming der totale vrouwelijke bevolking.

Vast staat derhalve een vermindering van het percentage der ongehuwde vrouwen tegenover een stijging van het percentage der in beroep werkzame vrouwen. Op grond van deze feiten zou men tot de veronderstelling neigen dat de gehuwde vrouw zich meer in beroep of bedrijf is gaan bewegen, ware het niet dat in 1930 slechts 19.2% der totale vrouwelijke bevolking in een bezoldigd beroep werkzaam was; in 1920 bedroeg dit percentage 18.3 2). Daartegenover was in 1930 56.1 en in 1920 58.1% der vrouwelijke bevolking ongehuwd.

Kort samengevat zijn de conclusies waartoe deze gegevens ons brengen: meer getrouwde vrouwen, minder ongetrouwde en van deze laatsten een grooter aantal in beroep of bedrijf werkzaam.

Dat van een toeneming der beroepuitoefenende gehuwde vrouwen geen sprake is kan ons de volgende tabel veraanschouwelijken: 3)

---

1) Maandbulletin van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid 15 October 1933.

2) Voor Duitsland bedraagt dit % in 1907—30.4 en in 1925—35.6; van de vrouwen tusschen 20 en 50 jaar waren in 1933 47.6% in beroep of bedrijf werkzaam. Frankrijk heeft in 1911—38.7% en in '25—43% van zijn vrouwen in beroep of bedrijf werkzaam; van de vrouwen tusschen 20 en 50 jaar bedraagt dit % in 1931—51 : 45.3% der gehuwde en 66.1% der ongehuwde vrouwen van deze leeftijdsgroep zijn aldus werkzaam. In Engeland en Wales zijn — 1931 — van het totaal aantal vrouwen van 21—44 jaar 37.2%, van het totaal aantal ongehuwde 80.2% en van het totaal aantal gehuwde vrouwen in diezelfde leeftijdsgroep 12.8% in beroep of bedrijf werkzaam.

3) Uitkomsten der Volkstelling. 1930. Deel VIII, pag. 7.

Vrouwen. Verhoudingscijfers (gehuwden en ongehuwden tezamen voor elk jaar in elke leeftijdsklasse = 100)

Leeftijdsklassen	Gehuwd									
	1889		1899		1909		1920		1930	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Beneden 14 jaar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14 t/m 17 jaar	0.12	0.02	0.13	0.01	0.08	0.004	0.15	0.01	0.26	0.02
18 t/m 50 jaar	53.90	4.54	53.21	4.34	53.54	5.31	56	3.75	57.72	4.76
51 jaar en ouder	76.02	11.40	76	11.39	75.36	11.87	77.98	8.42	78.69	7.31
Totaal	35.89	3.88	35.78	3.78	35.88	4.27	36.68	3.15	40.34	3.64

Leeftijdsklassen	Ongehuwd									
	1889		1899		1909		1920		1930	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Beneden 14 jaar	99.02	0.98	98.79	1.20	99.03	0.97	99.20	0.80	99.93	0.07
14 t/m 17 jaar	72.46	27.40	67.89	31.97	64.23	35.68	60.28	39.56	56.11	43.61
18 t/m 50 jaar	21.55	20.01	20.67	21.78	18.02	23.13	16.09	24.16	13.79	23.72
51 jaar en ouder	8.92	3.67	8.65	3.95	8.44	4.33	8.09	5.52	8.74	5.26
Totaal	48.65	11.58	47.45	12.99	45.84	14.01	43.04	15.14	40.44	15.59

a = beroepsloozen; b = personen die een beroep uitoefenen.

In de uitkomsten der volkstelling wordt ook een dergelijke staat, de mannen betreffend, afgedrukt en uit het een met het ander als volgt geconcludeerd: „De vrouwen met beroepen, die, gelijk hiervoor werd opgemerkt, in totaal sterker zijn toegenomen dan de mannen, hebben die toeneming, wat de gehuwde vrouwen betreft, in de leeftijdsklassen beneden 51 jaar gehad en wat de ongehuwde vrouwen aangaat in de leeftijdsklasse van 14 t.m. 17 jaar, hetgeen wat het laatste betreft, te verwachten was in verband met het streven naar het in dienst nemen van goedkoope jonge krachten. Vanzelfsprekend zien wij met het meer deelnemen der vrouwen aan den arbeid, de cijfers der beroepsloozen dalen in de leeftijden waarin men tot arbeiden nog geschikt is.”¹⁾

1) Uitkomsten der Volkstelling, 1930. Deel VIII. pag. 7.

Ook hier derhalve een bevestiging van het tevoren gesignaleerde feit dat de beroepmatige arbeid der vrouw toegenomen is. Beschouwen wij echter meer in het bijzonder de gehuwde vrouwen op onze tabel, en hier komt het speciaal op aan, dan kunnen wij vaststellen dat het verhoudingscijfer der in een beroep werkzamen voor de 14—17 jarigen gelijk bleef, voor de 18—50 jarigen iets steeg, terwijl de klasse der 51 jaar en ouderen aanzienlijk terugliep, zoodat het totaalcijfer voor alle gehuwde in beroep werkzame vrouwen ook nog daalde. Per 100 gehuwde vrouwen waren in 1889—9.76, in 1899—9.56, 1909—10.64, 1920—7.53 en 1930—8.3 in een beroep werkzaam.

In het maandbulletin van het „Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid” ¹⁾ wordt op de toeneming tusschen 1920 en 1930 ingegaan en vastgesteld dat in 1920 van de in beroep werkzame vrouwen 17.2% tot de gehuwden en gehuwd geweest zijnden behoorden en op 31 Dec. 1930—18.9%, dus 1.7% meer. Nu is eenige voorzichtigheid ten aanzien van dit materiaal geboden: immers uitgaande van de absolute cijfers der gehuwde in beroep werkzame vrouwen, respectievelijk op 31 Dec. 1920 en 31 Dec. 1930: 108.786 en 145.212, vinden wij dat daarvan in 1920 12.170 en in 1930 48.800 werkzaam zijn als hoofd van een onderneming op landbouwgebied. Een vervierdubbeling derhalve van het aantal vrouwen die aldus werkzaam zijn. Deze stijging is te groot dan dat ze niet eenige achterdocht zou wekken en een nadere verklaring zou eischen. Deel VIII der Volkstelling van 1930 ²⁾ geeft een aanwijzing: „Evenals in 1920, is in 1930 de medewerkende echtgenoot van een voor eigen rekening werkend bedrijfshoofd als bedrijfshoofd voor eigen rekening vermeld. De daaromtrent gegeven voorschriften zijn ditmaal beter opgevolgd dan in 1920, vooral in den landbouw.” Misschien is het daarom, ter verkrijging van een juister beeld, beter wanneer wij het aantal vrouwelijke bedrijfshoofden in de landbouw voor 1920 en 1930 op onze totale cijfers in mindering brengen; in dit geval komen wij voor 1920 tot 96.616 en voor 1930 tot 95.412 gehuwde en in be-

1) 15 Maart 1935.

2) Uitkomsten der Beroepstelling. pag. 14.

roep werkzame vrouwen. Een lichte teruggang derhalve, trouwens ten opzichte van 1889 vertoont ook het percentage 8.3 voor 1930 nog een flinke daling.

Uit de zuiver feitelijke en algemeen gehouden beschouwing die wij hier vooraf lieten gaan, valt dus te concluderen, dat in Nederland gedurende de laatste 50 à 60 jaar:

1° Het percentage der gehuwden op de *totale* vrouwelijke becentage *in de leeftijdsklasse van 20—49 jaar*, gestegen is.

2° Een stijging der in beroep werkzame vrouwen te constateeren valt, ook relatief.

3° Het percentage der in beroep werkzame vrouwen ook in 1930 nog slechts $\frac{1}{3}$ van het percentage der ongehuwde vrouwen vormt. Beide percentages op de totale vrouwelijke bevolking.

4° De verhoudingscijfers van in beroep werkzame gehuwde vrouwen eenigszins dalen, van ongehuwde vrouwen stijgen.

Samengevat: meer gehuwden, die minder in beroepen werkzaam zijn; minder ongehuwden, die echter in sterkere mate een gesalarieerde dagtaak vervullen.

Volledigheidshalve willen wij aan deze algemeene uiteenzetting nog een korte beschouwing over de meisjesstudie vastknoopen. Volledigheidshalve, want de gestudeerde vrouwen vormen nog steeds van de totale vrouwelijke bevolking een zeer geringe fractie: in Nederland bedroeg het totaal der vrouwelijke ingeschreven studenten in 1932/33—2382, 1933/34—2340 en 1934/35—2153, een aantal dat op de totale vrouwelijke bevolking van geen beteekenis is. Wat het kinderaantal van vrouwelijke afgestudeerden betreft, de „statistiek der vrouwelijke gegradueerden” geeft ons hierover geen uitsluitsel, wel kunnen wij nagaan in welke mate de vrouwenstudie gedurende de laatste 50 à 60 jaar, in ons land is toegenomen. Onderstaande tabel 1) geeft door de verschillende leeftijdsklassen een dynamisch beeld van de ontwikkeling sinds $\pm$ 1870, terwijl de eerste kolom de gang van zaken bij de mannelijke bevolking veranschouwt. (zie pag. 168).

Bij deze tabel valt op te merken, dat de leeftijdsklasse van 20—29 jaar zwak bezet is, omdat de studie eerst in de loop van deze

1) Uitkomsten der Volkstelling 1930. Deel IX. pag. 165.

tijd pleegt beëindigd te worden, verder gaan vele jonge (mannelijke) afgestudeerden naar Indië, die later gepensionneerd terugkomen, vandaar de sterke bezetting der leeftijdsklassen boven 40 jaar.

Leeftijdsklasse	Gegradueerde mannen per 100.000 mannen	Gegradueerde vrouwen per 100.000 vrouwen
20 - 29 j.	606.2	89.3
30 - 39 j.	1094.4	127.3
40 - 49 j.	1145.5	96.0
50 - 59 j.	1146.4	24.8
60 - 69 j.	938.4	4.6
70 - 79 j.	673.5	1.7
80 j. en ouder	490.5	—
Totaal	929.2	76.1

Duidelijk blijkt uit het verloop van deze cijfers 1°) de toeneming der meisjesstudie en 2°) het geringe percentage dat de vrouwelijke gegradueerden op de totale vrouwelijke bevolking vormen, de cijfers zijn immers per 100.000 vrouwen van elke leeftijdsgroep.

De „statistiek der vrouwelijke gegradueerden” geeft ons eenige verdere inlichtingen omtrent het al dan niet gehuwd en in een bezoldigd beroep werkzaam zijn van academisch gevormde vrouwen.

De tot en met 1933 academisch gegradueerde vrouwen naar studierichting, burgerlijke staat en bezoldigde beroepsarbeid, volgens de toestand op 31 December 1934, gesplitst geeft onderstaande tabel weer.

Alle studierichtingen	Totaal aantal			van wie in de jaren 1929-'33 haar studie beëindigden					Jaar 1934 voorlopige cijfers						
	ongehuwd	gehuwd	o+g	1929		1930		1931		1932		1933			
				o	g	o	g	o	g	o	g	o	g		
totaal	t	b													
	1696	1362	3058	108	62	117	36	119	50	169	43	202	43	214	26
	1251	465	1716	81	17	89	16	71	20	108	10	92	11	38	9

o = ongehuwd   g = gehuwd

t = totaal aantal   b = bezoldigde beroepsarbeid.

Wij zien nogmaals de geringe absolute aantallen, waar het hier om gaat, en verder dat van de ongehuwden $\pm 3/4$ en van de gehuwden ongeveer $1/3$ een bezoldigd beroep uitoefent. Ook hier vormen de ongehuwden het grootste contingent van de in een bezoldigd beroep werkzame vrouwen. Wat de gehuwden betreft teekent een bijlage van de „Mededeelingen der Nederlandsche vereeniging van vrouwen met academische opleiding” ¹⁾ aan: „De arbeid der gehuwden vindt men bijna uitsluitend in de vrije beroepen, als arts, tandarts, apotheker, advocaat. Vaak wordt slechts gedeeltelijk practijk uitgeoefend of in samenwerking met een echtgenoot, die in hetzelfde vak werkzaam is. Van de ongehuwden is verreweg het grootste % bij het onderwijs werkzaam, volgens deze zelfde bijlagen ongeveer 36% van het totaal aantal ongehuwden.

Omtrent het kindertal van deze gegradueerde vrouwen is — tot onze spijt — geen materiaal aanwezig. Al zouden wij er ter verklaring van de geboortendaling weinig mee kunnen aanvangen, wanneer bleek dat de nataliteit bij de academisch gevormden sterk daalde — het betreft immers een te kleine groep der bevolking — voor het kwalitatieve bevolkingsprobleem zou het verschijnsel van groote beteekenis zijn. De vrouwenstudie blijkt echter vooralsnog van zoo ondergeschikt belang te zijn, dat ook iemand als K. A. Edin in zijn minutieus onderzoek naar de vruchtbaarheid van Stockholmsche families schrijft: „In classifying the Stockholm family material, however, only education of husband was used, preliminary examination having shown that the wives had seldom reported an advanced education.” ²⁾ Ten aanzien van het aantal kinderen van gestudeerde vrouwen verschaft Lenz ³⁾ ons eenige gegevens: in 1920 waren van 729 voormalige vrouwelijke studenten in Duitschland, in de leeftijdsklasse van 30—35 jaar nog 46.7% ongehuwd. ⁴⁾ De gehuwden hadden na 8 jarige huwelijksduur in doorsnee 1.8 kinderen. In Amerika, waar speciale vrouwenhooge-

1) Januari 1935.

2) K. A. Edin and E. P. Hutchinson: „Studies of differential fertility”, 1935. pag. 73.

3) „Menschliche Auslese und Rassenhygiene” 1932. pag. 208-209.

4) Ook het staatje voor Nederland op pag. 168 toont ons een aanzienlijk aantal ongehuwde vrouwelijke afgestudeerden (1696 tegenover 1362 gehuwd).

scholen zijn heeft men aan deze questie meer aandacht gewijd: „Eine dieser Frauenhochschulen, das Mount Holyoke College, erhielt kurz vor dem Kriege Auskunft über 2827 von seinen 5000 ehemaligen Studentinnen. Von den Studentinnen der Jahre 1890—'99 waren 58% ehelos geblieben, von denen der Jahre 1900—'09 76%. Von den verheirateten waren 39% kinderlos, von allen Studentinnen also mindestens 80%. In den fruchtbaren Ehen betrug die Kinderzahl der Jahrgänge 1900—'09 1.5. Insgesamt kamen auf eine ehemalige Studentin sicher noch nicht 0.5 Kinder, also noch nicht ein Sechstel des Erhaltungsminimums.”

Of deze geweldig lage vruchtbaarheid zich overal bij gestudeerde vrouwen in die mate voordoet, wagen wij te betwijfelen. Het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid schreef ons ten aanzien van Nederland, in dit verband: „Voor zoover wij kunnen nagaan (wij kennen uit den aard van ons werk een vrij groot aantal „afgestudeerde” vrouwen) is het kindertal van deze vrouwen niet afwijkend van het kindertal dat men in soortgelijke welstandsklassen pleegt te hebben.” Deze meening kan echter voor het geheele land niet aan de feiten gestaafd worden.

Resumeerende stellen wij vast: 1°) dat vergeleken met ongeveer 50 jaar geleden, meer vrouwen (ook in de vruchtbare leeftijdsklassen) gehuwd zijn; 2°) dat onder de ongehuwden het aantal in beroep werkzamen vrij sterk is toegenomen; 3°) dat de meisjesstudie op de geheele vrouwelijke bevolking van vrijwel geen beteekenis is; 4°) dat deze studie wel toenam; 5°) dat van afgestudeerde vrouwen 3/4 der ongehuwden en 1/3 der gehuwden in een bezoldigd beroep werkzaam is; 6°) dat er aanwijzingen zijn dat òn het huwelijkspercentage òn de nataliteit van afgestudeerde vrouwen bijzonder laag is.

Tegen een belangrijke invloed der vrouwenemancipatie pleiten derhalve: 1°) het feit dat het % der getrouwde vrouwen toenam; 2°) de omstandigheid dat de meisjesstudie van nog zeer gering quantitatief belang is. Er vóór: 1°) het feit dat het % der ongehuwde vrouwen, in bezoldigd beroep werkzaam, steeg; bij het huwelijk zullen meer vrouwen gewend zijn economisch op eigen beenen te staan; 2°) de omstandigheid dat de meisjesstudie in omvang toenam.

Na het voorafgaande valt het ons moeilijk aan de emancipatie der vrouw een belangrijke plaats in te ruimen bij het beïnvloeden der mentaliteit. Een factor van groote beteekenis kan zij — gezien het door ons uitgewerkte materiaal en de sterke verbreiding der gezinsbeperking — nimmer zijn geweest.

§ 5. De Welstand.

Het medium van de menschelijke wil, van de geestesgesteldheid, maakt dat wij op een oorzakelijk verband tusschen welstand en geboortenbeperking niet al te veel nadruk mogen leggen. Wij zouden niet gaarne voor het heden Mombert's opvatting, uit 1907, onderschrijven:

„Nicht nur bei verschiedenen Ständen und nicht nur bei grösseren Unterschieden in Wohlstand und sozialer Stellung, sondern auch bereits bei geringeren Verschiedenheiten in dieser Hinsicht lässt sich der genannte Zusammenhang nachweisen. Es zeigt sich deutlich, dass auch z.B. innerhalb der unbemittelteren Klassen bessere wirtschaftliche und soziale Verhältnisse geburtenvermindernd wirken.“¹⁾ Het is mogelijk, dat onder omstandigheden, grootere welvaart een invloed op de menschelijke geest uitoefent die haar kinderbeperking gewenscht doet voorkomen. Men kan hier een welstandstheorie op bouwen, van een „Konkurrenz der Genüsse“ (L. Brentano) spreken en er de tweede wet van Gossen mee in verband brengen, maar vergeten mag men nooit, dat Gossen's wet wèl zegt, dat de mensch dàar met de voortzetting van een behoeftebevrediging ophoudt, waar het beginnen met de bevrediging van een andere behoefte hem meer voldoening schenkt, dat echter het behoefteschema van mensch tot mensch en verder naar tijd en plaats buitengewoon sterk verschilt. De plaats waar in dit behoefteschema het verlangen naar kinderen paraisseert, is allermintst duidelijk en moet evenzeer varieren. Vandaar dat wij aan de welstandstheorie met haar nauw verband tusschen welstand en lage nataliteit slechts een zeer relatieve waarde kunnen toekennen. Een omgekeerde relatie laat zich in de laatste jaren niet zelden

1) „Studien zur Bevölkerungsbewegung in Deutschland“. Karlsruhe 1907. pag. 161.

vaststellen. In Stockholm toonde K. A. Edin ¹⁾ aan, dat juist de meest welvarende klassen de hoogste nataliteit bezitten.

Overzien wij het ons ter beschikking staande materiaal, dan treffen wij de correlatie welvaart (sc. hoogere inkomensklasse) — lage nataliteit nog wel in de meeste gevallen aan, maar er zijn teekenen van een kentering. Een, enkel op grond van het samengaan van grootere welstand en lage nataliteit, concludeeren tot het afbreken van het verwekken van meer kinderen ter wille van andere genietingen is niet geoorloofd, daar juist dit oorzakelijk verband nog aangetoond moet worden en wij derhalve hier tot een petitio principii naderen.

Ons tot de feiten bepalend, geven wij eerst een tabel door H.W. Methorst ²⁾ samengesteld, waarin voor Nederland het onderscheid in vruchtbaarheid der verschillende welvaartsklassen tot

De nataliteit der verschillende welstandsklassen in de steden en op het platteland (in procenten)										
	Welstandsklassen.	Aantal levendgeboorten							Totaal	Aantal gezinnen
		0	1	2	3	4	5	6 en meer		
Steden	I laagste	12.0	8.8	12.5	11.3	9.3	8.9	37.2	100	2 778
	II —	15.7	12.9	18.0	15.8	11.5	10.5	15.7	100	4.567
	III —	11.6	12.6	19.7	16.4	12.9	8.7	18.2	100	3.417
	IV —	14.5	15.7	24.3	15.9	10.9	6.8	11.9	100	1.197
	V —	15.9	14.9	26.2	17.1	9.6	7.2	9.1	100	696
	Alle aantal gezinnen	13.7	12.3	18.3	15.0	11.2	9.1	20.4	100	—
			1.732	1.553	2.313	1.904	1.420	1.153	2.580	
Platte land	I laagste	11.4	5.5	10.0	11.6	9.3	10.1	42.1	100	2 218
	II —	9.3	7.2	13.3	14.1	13.1	10.4	32.6	100	4.330
	III —	11.1	10.0	17.0	11.0	12.1	9.3	29.5	100	1.203
	IV —	7.4	7.6	14.7	15.8	11.6	11.7	31.2	100	631
	V —	13.0	8.9	16.7	18.5	13.0	7.8	22.2	100	270
	Alle aantal gezinnen	10.1	7.3	13.2	13.3	11.9	10.2	34.2	100	—
			871	628	1.140	1.147	1.028	880	2.958	

1) „The fertility of the social classes in Stockholm in the years 1919—1929.” Problems of population, London 1932. „Studies of differential fertility in Sweden” London 1935.

2) „Differential fertility in the Netherlands”. Population, April 1935, pag, 8, 68 en 69.

uiting komt. De bevolking wordt in vijf inkomensklassen verdeeld: I. een inkomen beneden f 1000; II. f 1000—f 2000; III. f 2000—f 3000; IV. f 3000—f 5000; V. f 5000 en daarboven; ook tusschen stad en platteland wordt nog onderscheiden.

Prof. Methorst leidt hier dan de volgende conclusies uit af: „There are more childless marriages in the towns (13.7%) than in the rural districts (10.1%) and most of all in the highest prosperity class (towns 15.9%; rural districts 13%); least of all however in the lowest prosperity class (towns 12%; rural districts 11.4%).

„The investigations concerning matrimonial fertility which took place in the Netherlands at the time of the census of the population on December 31—1930, also proved that there is still a lower degree of matrimonial fertility among those that are better off than among the poorer people.”

Hoewel, wat de uitersten betreft, van een samengaan van grootere welstand met lagere nataliteit gesproken mag worden, valt het in Prof. Methorst's tabel toch direct op, dat in de tusschenliggende inkomensklassen vrij veel afwijkingen op deze regel blijken voor te komen.

Nemen wij het extreme geval der kinderlooze huwlijken dan stellen wij vast dat het percentage, in de steden, voor inkomensklasse II vrijwel gelijk is aan dat voor inkomensklasse V (15.7% en 15.9%) en voor het platteland kunnen wij constateeren dat dit percentage voor inkomensklasse I (11.4%) hooger ligt dan voor inkomensklassen II, III en IV (9.3%; 11.1%; 7.4%). Min of meer kunnen wij deze onregelmatigheid door de geheele tabel vaststellen, iets wat ons ten aanzien van Momberts', aan het begin van deze paragraaf weergegeven, meening: „... bereits bei geringeren Verschiedenheiten in dieser Hinsicht lässt sich der genannte Zusammenhang nachweisen”, wel zeer sceptisch moet stemmen. Er blijken hier verschuivingen plaats te vinden, die langzaam, maar zeker de correlatie tusschen groote welstand en lage nataliteit omkeeren. Ook Mombert en Brentano hadden in 1907 en 1909 feitenmateriaal ter beschikking waaruit hun conclusies getrokken konden worden, dit mogen wij, wanneer wij hen critiseeren, niet vergeten. In Nederland blijkt de oude correlatie thans nog slechts

ten aanzien van de hoogste inkomensklasse tegenover de laagste ongeschokte gelding te bezitten.

Een tendereen naar het tweekinderstelsel bij de inkomensklassen II—V, in de steden, valt eveneens uit onze tabel op te maken. Tenslotte willen wij er nog de aandacht op vestigen dat het aantal families, waartoe het onderzoek zich beperkt, voor geheel Nederland vrij gering is.

Richten wij thans onze aandacht op de twee groote Nederlandsche steden Rotterdam en Amsterdam. J. Sanders komt in zijn studie over „The birthrate in Rotterdam” ¹⁾ tot de conclusie dat: „the big difference registered 50 years ago in the number of offspring in the various professional groups (die bij hem zoo geordend zijn dat zij een progressieve schaal van welstand weergeven) has gradually decreased; there has been a process of equalization”; een conclusie die ook overeenkomt met de feiten door J. Wolf in „die neue Sexualmoral” (1928) vermeld.

Periode 1908/'11		Periode 1930/'31		Vermindering van 1908/'11 tot 1930/'31	
K w a r t i e r	Geb. cijfers	Kwar- tier	Geb. cijfers	Kwar- tier	Geb. cijfers
XIII Benoorden 't IJ	28.0	VI	25.4	XIII	41%
VI Oostelijke eilanden	31.7	III	18.9	VI	20 "
II Westelijke "	26.3	VIII	17.8	II	28 "
III Jordaan	30.5	II	18.9	III	38 "
VIII Tusschen IJ en H. de Gr. gracht	29.1	XIII	16.7	VIII	39 "
V Jodenbuurt	24.1	XII	17.8	V	36 ^{1/2} "
I Centrum	19.6	V	15.3	I	33 "
XI Tusschen Boerenw. en Amstel	21.0	I	13.2	XI	28 "
XII Tusschen Amstel en IJ	24.7	IX	14.9	XII	28 "
IX Tusschen H. de Gr. gracht en Vondelp	24.0	IV	11.9	IX	38 "
IV Grachtengordel	16.9	XI	15.2	IV	30 "
X Tusschen Vondelp. en Boerenw.	16.4	X ²⁾	12.6	X ²⁾	23 "

Zien wij naar cijfers voor Amsterdam dan vinden wij de vol-

1) den Haag 1931, pag. 119.

2) Altijd valt er rekening mee te houden dat in welgestelde buurten ook de oudere leeftijdsklassen relatief sterker bezet zijn, wat de nataliteit extra drukt.

gende geboortencijfers ¹⁾ der verschillende kwartieren, deze laatsten gerangschikt volgens de welstand, respectievelijk in 1908/11 en 1930/31: (Zie tabel pag. 174).

„In beide periodes ziet men de hoogste geboortencijfers bij den minsten en de laagste bij den grootsten welstand, maar een regelmatige afneming met het toenemen van den welstand is er niet en evenmin is een dergelijke regelmaat te constateeren bij de vermindering van de geboortencijfers in de laatste 20 jaar, want wel is er een sterke afneming in sommige kwartieren met een hooge geboorte, maar die is er ook bij andere en opvallend is het, dat de geringste afneming te constateeren valt zoowel in het kwartier met den grootsten als in dat met den minsten welstand. De sterke afneming ten noorden van het IJ is ongetwijfeld het gevolg van het feit, dat er zich een nieuwe stad met een geheel anders gearde bevolking heeft gevormd.” Ten aanzien van de vruchtbaarheid, waarvan de gegevens niet zoo ver kunnen teruggrijpen, wordt geconstateerd, dat ook de vermindering van deze in de laatste 10 jaar niet parallel loopt met de welstand. ²⁾ Een zelfde verschijnsel als wij reeds aanduiden bij de tabel van Prof. Methorst valt ook hier te bespeuren: slechts wat de uitersten betreft kan men spreken van een samengaan van hoogere welstand met lagere nataliteit, in de tusschenliggende inkomensklassen blijkt ook voor Amsterdam het parallellisme van een hooger inkomen en een lagere nataliteit meer dan eens onderbroken te worden. In de 20 jaar tusschen 1908/11 en 1930/31 kunnen wij voor Amsterdam niet constateeren dat de hoogste en laagste inkomensklassen in hun nataliteit merkbaar dichter bij elkaar gekomen of uit elkaar gegaan zijn, zoodat noch voor de conclusie van Sanders (hoewel deze 50 jar omspant) ³⁾, noch voor die van Prof. Methorst: „with regard to both areas (towns and rural districts) the differences between the birthrates for the lower and the higher prosperity groups are greater according to the 1927 investigation than was the case in 1897,” plaats is. Toch dunkt

1) „Statistische mededeelingen van het bureau van statistiek der gemeente Amsterdam”. No. 103 A'dam 1936 pag. 67 vlg.

2) o.c. pag. 70.

3) Zie pag. 174 hiervoor.

ons het samengaan van lage geboortecijfers met een hooger inkomen niet van dien aard te zijn dat wij ook in Nederland van een oorzakelijke band zouden kunnen spreken, daarvoor beperken de aanknoopingspunten zich te veel tot de uiterste tegenstellingen der welstandsgroepen.

Trouwens aantonen kan men een dergelijk oorzakelijk verband toch niet, het gaat slechts om het beredeneeren van een waarschijnlijkheid en deze laatste kan, gezien de onregelmatigheden die wij hierboven signaleerden, ook in Nederland niet groot zijn.

Ieder mensch zal op een welvaartstoename anders reageeren en verder spelen ook tijd en plaats een zeer voorname rol, zooals wij hierboven reeds hebben uiteengezet.

Met betrekking tot Br. Indië citeeren wij: „Het contact met de westersche cultuur hief in Britsch-Indië geleidelijk de remmende invloeden op de bevolkingsgroei, die daar vroeger werkten, op. Onder invloed van het bestuur verbeterden de levensomstandigheden, interne oorlogen bleven achterwege en vernielende hongersnooden kwamen minder voor; bovendien raakten vele sociale en religieuze gewoonten, die tot geboortenbeperking leidden in onbruik. Het gevolg was een ontstellende bevolkingstoename, Britsch-Indië leidt aan het dubbele kwaad van een hoog geboortecijfer gecombineerd met een hoog sterftecijfer.”¹⁾ Een welvaartstoename verwekte hier derhalve juist een tegenovergestelde reactie als op grond van Europeesche verhoudingen verwacht kon worden.

Verder is het in deze oostersche landen, die onder westersche leiding eonomisch ontsloten werden, duidelijker dan in het westen zelf, dat de enorme bevolkingsgroei een *gevolg* is geweest van de technisch-economische ontwikkeling. Deze laatste toch is als iets vreemds geïmporteerd en als het ware aan de bevolking opgedrongen.

Daar de technisch-economische ontwikkeling in Europa zelf zich het eerst voordeed, is hier veel moeilijker na te gaan of en in welke mate de bevolkingsgroei oorzaak of gevolg van deze ont-

1) Z. Regelink Jr. „Bijdrage tot de kennis van het Bevolkingsvraagstuk op Java en Madoera”. Enschedé. 1931. pag. 31.

wikkeling geweest is, wij verwijzen hier naar hoofdstuk I § 5. Ook over de vraag of de huidige bevolkingsgroei remmend op de welstandstoename werkt, laat zich geen uitsluitsel geven (zie hiervoor onze beschouwingen over het „optimum” in hoofdstuk III§2b.)

Het is echter ook binnen Europa zelf dat de inverse correlatie tusschen welstand en nataliteit in haar tegendeel werd omgezet, dat derhalve grootere welstand met hoogere nataliteit gepaard ging. K. A. Edin geeft voor Stockholm (jaren 1919—'22), met standaardiseering der cijfers voor duur van het huwelijk en leeftijd der ouders, de volgende tabel:

Inkomen	Levendgeborenen p.1000 j. van gehuwde samenleving 1919—1922
— 4000 Kronen	110
4000— 6000 „	112
6000—10.000 —	125
10.000 Kronen of hooger	159

en komt op grond van een en ander tot de conclusie dat: „from the evidence presented, the general conclusion to be drawn was that for the period covered, the highest intramarital fertility in Stockholm was that of the upper classes, regardless of whether these were defined in terms of occupational, economic, or educational status. In view of the reliability of the original information and the unanimity of the statistical evidence, the fact of a reversal in Stockholm of the usual social class differentials in intramarital fertility may be considered established.” 1)

Edin's onderzoek is zeer grondig en consciëntieus geweest en hij was misschien de eerste die op deze omkeer in de tot nu toe bestaande verhoudingen de aandacht vestigde. Toch mogen wij niet vergeten dat Zweden een van de allerlaagste geboortencijfers vertoont en de verschillen in nataliteit zich derhalve op een zeer kleine schaal voordoen. In absolute zin beschouwd is ook die „hooge” nataliteit der inkomensklassen boven 4000 Kronen nog

1) „Studies of differential fertility in Sweden” pag. 53 en 89.

zeer gering. Indien wij b.v. de geboortencijfers der stad Bremen, gesplitst naar arbeiders-, middenstands-, en welgestelde buurten, beschouwen, kunnen wij ons een voorstelling van deze „Umwertung der Werte" vormen.

	1901	1925	Vershil
Arbeidersbuurten ¹⁾			
algemeene nat.	43.7	19.5	55% minder
Middenstandsbuurten			
algemeene nat.	28.9	14.2	51% „
Welgestelde buurten			
algemeene nat.	12.7	14.7	16% meer

Een tot elkaar naderen der uitersten is hier, duidelijker dan in Amsterdam, onderkenbaar; tegenover een daling in arbeidersbuurten met 55%, steeg de nataliteit in de buurten der welgestelden met 16%.

Overzien wij thans het verband tusschen welstandsklassen en geboorten in ruimer kader, dan kunnen wij niet anders dan vaststellen, dat — voorzoover het West-Europa betreft — in het algemeen gesproken kan worden van een inverse correlatie tusschen geboortencijfers en welstandsklassen. Deze correlatie is echter thans nog slechts *in groote lijnen* aanwezig en vertoont teekenen van overgang naar een parallele correlatie. De daling der geboorten is in het laatste kwart der vorige eeuw begonnen bij de meer welgestelde groepen der West-Europeesche bevolking. In de latere jaren bleken echter de arbeidersklassen de achterstand van een vorige periode in te halen en daalde hun geboortencijfer vaak sterker dan dat der welgestelden (waarvan de nataliteit soms, als in Bremen, zelfs iets steeg). Er vond een zekere egalisatie plaats in de nataliteit der verschillende welstandsgroepen: de parallele correlatie is thans reeds in een stad als Stockholm aanwezig, waar een totale ommekeer in de oude verhouding tusschen welstand en nataliteit plaats vond. Over het algemeen krijgt men in deze materie de indruk dat de nataliteit naar een

1) „100 Jahre Geburtenstatistik." Mitt. des Stat. Landesamts. 1926, pag. 36.

bodem tendeert waar de onderlinge groepsverschillen van weinig beteekenis meer zijn.

Daar de correlatie tusschen de hoogte der nataliteit en de verschillende inkomens- (sc. welstands-) groepen zich voortdurend wijzigt, bieden de feiten ons te weinig houvast om van de welstand als een oorzaak der huidige geboortendaling te spreken. Dit neemt echter niet weg dat deze hypothese in het verleden voldaan kan hebben en op de feitelijke omstandigheden, zooals deze zich omstreeks het jaar 1909 voordeden, paste, al moeten wij wel bedenken, dat zij ook toen niet de eenigste factor kan gevormd hebben. Een algemeene gelding kunnen wij echter, onder deze omstandigheden, met de beste wil aan de z.g. welstandstheorie niet toekennen.

Een en ander moeten wij in het oog houden, wanneer wij de controverse tusschen J. Wolf en L. Brentano ¹⁾ nader bezien.

Brentano ontwikkelde in 1909 de theorie volgens welke de daling der geboorten als een gevolg der welstandstoename gezien moet worden. Aannemelijk maakte hij zijn hypothese door ook op het hebben van kinderen de reeds hiervoor besproken tweede wet van Gossen van toepassing te verklaren. Volgens Brentano nemen kinderen, evenals de andere menselijke behoeften, op het behoefteschema een plaats in. „De voortzetting van een behoeftebevrediging wordt daar afgebroken waar het een aanvang maken met de bevrediging van een andere behoefte hooger gewaardeerd wordt”, zegt Gossen en onder omstandigheden zal derhalve ook een verdere uitbreiding van het gezin achterwege blijven. ²⁾ Nu maakt een verhoogde welvaart meer genietingen mogelijk en dit is, volgens Brentano, de reden waarom bij het nagaan der oorzaken van de dalende nataliteit voor alles op welvaartsverhoudingen gelet moet worden. Men wil niet in zijn genietingen gestoord worden, of niet onderbroken worden in het verschaffen van middelen die tot bevrediging van andere behoef-

1) J. Wolf: „Der Geburtenrückgang” — 1912; „Die neue Sexualmoral” — 1928. L. Brentano: „Die Malthussche Lehre und die Bevölkerungsbewegung der letzten Dezennien”. München 1909. Abh. d. Kön. Bayr. Ak. d. Wissenschaften.

2) o.c. pag. 595 en 602.

3) o.c. pag. 600.

ten dienen ¹⁾, daarom beperkt men zijn gezin.

Zooals wij zagen, vindt deze theorie heden in de feiten niet meer zooveel steun als zij die in 1909 vond en zonder te willen ontkennen dat een vermeerdering der welvaart de keus der behoeftenbevredigingen verruimt en dat ook het verwekken van kinderen binnen het behoeftenschema van den mensch valt, meenen wij toch dat Brentano's nadruk wat te eenzijdig op welvaartsverhoudingen valt. Op het primaire van mentaliteitsveranderingen had hier zeker meer nadruk gelegd moeten worden. Wij laten dan momenteel in het midden, onder welke invloeden deze mentaliteitsveranderingen plaats vonden, al is het zeker dat ze niet slechts een gevolg der welvaartstoening geweest zijn. Brentano ziet de zaak in dit opzicht misschien wel wat te ongecompliceerd.

Wanneer dan J. Wolf in „Die neue Sexualmoral“ scherp op Brentano reageert en met cijfers — van na de oorlog — aantoot dat bij de arbeiders de nataliteit nog sterker daalde dan bij de meer welgestelden vergeet hij misschien al te zeer de eisch „de juger les écrivains d'après leur date.“ Momenten, als door Brentano naar voren gebracht, mogen dan voor het heden niet meer zoo veel gewicht in de schaal leggen, de feiten mogen thans voor een groot deel zijn theorie logenstraffen, dit neemt niet weg, dat misschien voor het verleden aan de welstand een grootere invloed toe te kennen is. Dit verliest Wolf uit het oog wanneer hij in zijn scherpe critiek het accent — ongetwijfeld terecht — naar een andere zijde verlegt. ²⁾

Reeds in „Der Geburtenrückgang“ ³⁾ bleek dat Wolf aan de welstand slechts eenige invloed wilde toekennen bij de eigen-boeren, die hun land niet onder te veel kinderen willen verdeelen, maar dat hij de klasse der bezitters te klein achtte om de geheele daling der nataliteit te verklaren.

Waarom hij — na implicite bij de eigen-boeren de werking der tweede Gossensche wet op dit terrein te hebben toe-

1) o.c. pag. 595.

2) Zie § 2 van dit hoofdstuk.

3) 1912. pag. 164.

gegeven — tegen het van toepassing verklaren van deze wet door Brentano zulke ernstige bezwaren heeft, is ons niet recht duidelijk. Volgens Wolf zal men bij grootere welstand meer genieten, doordat men betere objecten gaat gebruiken. Daarom zal bij toenemende welvaart aan geen enkel genot afbreuk gedaan worden¹⁾. Dit is in zekere zin juist: bij toenemende welvaart zal men niet meer, maar beter gaan eten. Een voorbeeld van deze kwaliteitsverbetering is echter ook, dat men zijn zomerreisje niet tot een paar dagen in Zandvoort zal beperken, maar eerder geneigd is een reis om de wereld te maken. Op een dergelijke reis zijn geboorten ondenkbaar en kinderen een last. Dit slechts ter zijde om aan te toonen dat, wanneer wij binnen Wolfs gedachtengang blijven en de welvaartstijging enkel door een verbruik van betere objecten laten volgen, een geboortenbeperking toch ook gewenscht kan zijn.

Wij achten echter de wijze, waarop Wolf de zaak hier stelt, niet juist. Tot zijn behoeftenbevrediging heeft de mensch slechts beperkte mogelijkheden, dit zij toegegeven en voorop gesteld; wat zich echter bij een welvaartstoening voordoet is een verruiming der keus. Hoe zouden wij ons een stijging van de welstand zonder deze keusverruiming moeten voorstellen? Het begrip welvaartstoening zelf zou in het gedrang komen. Immers na bepaalde kwaliteitsverbeteringen — die toch niet tot in het oneindige kunnen doorgaan — zou aan het behoeftenschema van den mensch een grens zijn gesteld. Tegenover de beperkte bevredigingsmiddelen zou niet meer een eindeloosheid der begeerten staan, waarmee wij in de economie altijd rekenen. Deze keusverruiming is een vereischte zonder welk de toeneming der welvaart het grootste deel van haar beteekenis zou inboeten. Bij onontbeerlijke behoeftenbevredigingen zal zij er toe leiden dat men zijn behoefte met een dekkingsmiddel van betere kwaliteit zal bevredigen, ten aanzien van minder dringende behoeften zal men misschien, daar de mensch slechts beperkte opnemingsmogelijkheden heeft, aan genietingen van een andere soort de voorkeur geven.

1) „Die neue Sexualmoral“. 1928 — pag. 36.

Vóór alles is hier echter het rangnummer, dat het verlangen naar kinderen in het behoefschema van den mensch inneemt, van belang. Hebben zich soms verschuivingen voorgedaan; is de intensiteit van deze behoefte verminderd?

Nu is het een feit dat in onze tegenwoordige maatschappij het verlangen naar kinderen niet meer de vooraanstaande plaats van vroeger inneemt; ook Brentano maakt echter niet duidelijk waarom. Het beantwoorden van deze vraag scheidt buitengewoon groote moeilijkheden. Wij herinneren hier aan de eerste paragraaf van dit hoofdstuk. Wel kunnen wij zeggen dat slechts dank zij deze verschuiving in het behoefschema ¹⁾ de welstand in staat geweest is oorzaak van een daling der nataliteit te zijn.

In deze geest kunnen wij ons met Wolf vereenigen, wanneer hij schrijft ²⁾ dat de mentaliteit in haar invloed hoog boven eventuele welstandsverhoudingen te schatten is en kunnen wij de passage, waarin wordt vastgesteld dat welvaart op zichzelf (sic!) bevorderlijk is voor het verwekken van kinderen, desnoods vergeten. Totaal onverklaarbaar blijft voor ons slechts, hoe Wolf — de meening uitend dat bij toenemende rijkdom kinderen voor het voeren van een zekere staat een bezwaar zijn, omdat ze aan het genieten tijd en geld onttrekken, en er daarom „verantwoordingsbewust gezeugt” wordt — zijn critiek op Brentano en diens interpoleeren der tweede Gossensche wet in ons probleem nog kan handhaven.

§ 6. De urbanisatie.

Men neemt, op grond van de waarneming dat de gezinnen op het platteland kinderrijker zijn dan die in de steden, wel aan dat het landleven en speciaal de arbeid in het landbouwbedrijf het vormen van groote gezinnen begunstigt, terwijl het leven in de groote stad juist een invloed in tegengestelde richting uitoefent.

Voor vele West-Europeesche staten laat zich nu een toeneming

1) De mentaliteitsverandering!

2) „Die neue Sexualmoral” 1928 — pag. 38-39.

in het aandeel der totale bevolking, dat in de steden gevestigd is constateeren. Deze twee verschijnselen: de lage nataliteit der steden, gepaard aan de toenemende urbanisatie der bevolking, zijn in staat tezamen voor een niet onbelangrijk deel, de geboortendaling te verklaren. Men moet hierbij echter wel bedenken in feite slechts een verschuiving der moeilijkheden, waarvoor dit onderzoek ons stelt, bewerkstelligd te hebben. Immers dringt de vraag zich op, waarom in deze groote steden de nataliteit zoo laag ligt en waarom de personen, welke van het land naar de stad trekken, zich zoo snel aan de stedelijke nataliteit aanpassen.

De beantwoording van deze vragen voert ons onvermijdelijk tot beschouwingen over de in de steden heerschende mentaliteit, beschouwingen die uiteraard zeer moeilijk met exact bewijsmateriaal nader te adstrueeren zijn en waarin derhalve het persoonlijke accent weer sterk naar voren zal komen. Om deze reden meenen wij ons hier zooveel mogelijk te moeten beperken en geven wij slechts in algemeene trekken een schets van de invloeden die zich op de mentaliteit in de steden kunnen doen gelden.

Indien men de teruggang der geboorten in West Europa aan de verstedelijking toeschrijft, mag men deze laatste niet scheiden van de industrialisatie, waardoor de sterke groei der steden mogelijk werd. ¹⁾

Mogelijkheden voor een persoonlijk maatschappelijk succes zijn in de steden in veel sterker mate dan elders aanwezig, een omstandigheid, welke voor de „sociale opdrift” een gunstige voedingsbodem vormt. Het is dan ook waarschijnlijk dat deze opdrift in de steden meer dan op het platteland van beteekenis is. Reeds bij de trek van het platteland naar de stad heeft er in zekere zin een selectie naar de sociale opdrift plaats, daar immers juist de personen, die hooger op willen, hun agrarisch bestaan voor een stedelijke betrekking in industrie of handel, waar hun meer mogelijkheden geboden worden, verwisselen. Het verband tusschen deze opdrift en een geboortenbeperking werd door ons reeds in § 1 van dit hoofdstuk besproken.

---

1) In deze geest ook: J. Müller: „Der Geburtenrückgang” — 1924, pag. 128.

Onder de factoren die eveneens tot de lage nataliteit der steden kunnen meewerken rekenen wij verder: de mogelijkheid tot verstrooiingen, die in de stad grooter is dan op het platteland, waardoor — via de zoozeer gewraakte „Konkurrenz der Genüsse” — misschien toch wel een invloed, leidend tot geboortenbeperking, uitgeoefend wordt en vervolgens verschillende hierna te behandelen secundaire oorzaken, welke zich in de steden sterker dan op het platteland kunnen doen gelden, zooals de moeilijkheid om, met veel kinderen, een passende woning te vinden, de intensieve verspreiding van preventieve middelen en de geslachtsziekten.

Slechts de leeftijdsopbouw der stedelijke bevolkingen, die door een sterke bezetting der jonge, vruchtbare, leeftijdsklassen gekenmerkt wordt (zie de typische uivormige bevolkingspyramiden der steden met haar smalle voet: de jonge kinderen), is een omstandigheid, welke een hogere nataliteit zou doen verwachten.

Wenden wij ons thans tot de feiten, zooals wij die in West-Europa kunnen stellen.

Het aandeel der steden in de totale bevolking der verschillende landen nam toe; voor Nederland bedroeg het percentage der gemeenten met meer dan 100.000 en van 50001—100.000 inwoners in de totale rijksbevolking ¹⁾:

	31 Dec. 1879	31 Dec. 1889	31 Dec. 1899	31 Dec. 1909	31 Dec. 1920	31 Dec. 1930
Gemeenten met meer dan 100.000 inw.	19.29	22.21	25.28	26.59	27.41	27.24
Gemeenten met 50001 tot 100.000 inw.	7.17	7.69	8.23	8.77	9.21	10.01

In Frankrijk, een staat met een — ook thans nog — in hoofdzaak agrarische bevolking ²⁾, woonde in 1871—31.1%, in 1901—40.8% en in 1921—46.2% der bevolking in de steden. De landbe-

1) Uitkomsten der Volkstelling 1930. Deel IX. pag. 4.

2) cf. pag. 128—129 hierboven.

volking nam zelfs, absoluut, in aantal af: in 1871 bedroeg zij 24.8 en in 1911 slechts 22.1 millioen.

Buitengewoon sterk is de verstedelijking in Duitschland geweest, waar in 1880—7.2% en in 1933—30.2% der bevolking in steden met meer dan 100.000 inwoners woonde. In Engeland en Wales bedroeg dit percentage voor steden van dezelfde grootte in 1933 niet minder dan 44.5.

Een indruk van de geringe nataliteit die de meeste van onze West-Europeesche steden kenmerkt, vermag de volgende tabel te geven:

	Nataliteit ‰ der bevolking						
	1925	1926	1927	1928	1929	1933	1934
Londen	17.9	17.1	16.1	16.2			
Liverpool	23.2	23.3	22.2				
Parijs	16.4	16.1	15.6	15.0			13.8
Brussel	12.5	12.2	11.2	11.5			
Berlijn	11.7	11.0	10.3			8.7	
Hamburg	15.0	13.6	13.2	13.7	13.5	10.7	
München	14.8	14.4	13.6				
Weenen	13.9	12.3	11.1				
Rome	25.0	24.8	24.4				

	Mortaliteit ‰ der bevolking						
	1925	1926	1927	1928	1929	1933	1934
Londen	11.8	11.6	12.1	12.1			
Liverpool	13.6	13.2	13.4				
Parijs	14.8	15.2	13.5	13.7			13.2
Brussel	11.7	13.2	12.2	12.0			
Berlijn	11.0	10.7	11.4			12.1	
Hamburg	10.7	10.2	10.9	10.6	11.3	10.9	
München	11.9	11.2	11.5				
Weenen	12.2	12.8	13.2				
Rome	12.8	11.7	11.4				

	Geboortenoverschot						
	1925	1926	1927	1928	1929	1933	1934
Londen	6.1	5.5	4.0	4.1			
Liverpool	9.6	10.1	8.8				
Parijs	1.6	0.9	2.1	1.3			0.6
Brussel	0.8	-1.0	-1.0	0.5			
Berlijn	0.7	0.3	-1.1			-3.4	
Hamburg	4.3	3.4	2.3	3.1	2.2	-0.2	
München	2.9	3.2	2.1				
Weenen	1.7	-0.5	-2.2				
Rome	12.2	13.1	13.0				

Het geboortencijfer ligt in vele gevallen zóó laag, dat wij een achterblijven der nataliteit bij de mortaliteit kunnen constateeren en een sterfteoverschot blijkt te bestaan. Slechts de migratie van het land naar de stad kan, onder deze omstandigheden, verhinderen dat de stedelijke bevolking absoluut in aantal afneemt.

De gebreken welke aan deze cijfers ¹⁾ per 1000 der bevolking kleven, hebben wij tevoren reeds uiteengezet. Geen ander materiaal stond echter te onzer beschikking, de „statistique internationale des grandes villes” loopt zelfs niet verder dan tot 1931.

Voor Zwitserland en de Vereenigde Staten kwam R. Mausche ²⁾ reeds in 1916 tot de conclusie, dat de bevolking der steden zich zelfs onder de gunstigste omstandigheden niet zonder immigratie in stand zou kunnen houden.

Naast de zeer geringe nataliteit der groote steden moeten wij nu bovendien het nog voortdurend dalen der geboortencijfers vaststellen.

Gegeven de tendens tot urbanisatie, welke wij allerwege in West-Europa aantreffen, is het thans denkbaar, dat enkel het verschil in nataliteit tusschen stad en platteland de daling der geboortencijfers voor het geheele land zou verklaren. In feite ligt de zaak echter in zooverre anders, als zich zoowel in de stad als op het platteland een teruggang der geboorten doet gevoelen, zoodat de

1) „Statistique Internationale des grandes villes,” den Haag-1931 pag. 82 vlg. aangevuld voor Duitschland met „Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich” 1935 pag. 37 en voor Frankrijk met „Annuaire Stat. de la France” 1934 pag. 20.

2) „Zeitschrift für Soz. Wissenschaft”, 1916. pag. 100.

urbanisatie slechts de geboortendaling voor het geheele land scherper accentueert.

De mate waarin ten onzent de huwelijksvruchtbaarheid, in de voornaamste steden en op het platteland, sinds de zeventiger jaren der vorige eeuw, is teruggedaan, kunnen wij uit de volgende tabel 1) aflezen. De provincies werden gerangschikt naar hun bevolkingsdichtheid per K. M.² in 1930, dit om eenigszins een indruk van de graad der urbanisatie te geven.

	Bevolkingsdichth. per K.M. ²		Huw. vruchtbaarh. per 1000 vr. — 50 j.		Dalings % der huw. vruchtbaarheid
	1879	1930	1875/79	1926/30	
Drenthe	44.6	83.5	282.67	201.43	28.7% 2
Friesland	99.3	123.4	278.85	165.14	40.7% 6
Zeeland	105.7	138.6	330.97	146.50	55.7% 11
Overijssel	81.7	154.6	290.83	185.28	36.2% 4
Gelderland	91.9	165.0	301.82	191.88	36.4% 4
Groningen	110.2	171.0	294.15	156.55	46.7% 5
Noord-Brabant	91.0	180.7	336.06	254.14	24.3% 2
Limburg	108.6	251.4	330.68	235.09	28.9% 3
Utrecht	138.5	298.7	322.71	169.16	47.5% 3
Noord-Holland	245.6	550.7	295.17	133.12	54.9% 10
Zuid-Holland	265.9	669.3	330.14	152.54	53.7% 9
Amsterdam	—	—	280.89	116.45	58.5%
Rotterdam	—	—	303.35	132.29	56.3%
's Gravenhage	—	—	311.82	122.86	60.5%

Weliswaar blijkt de daling der nataliteit in de groote steden het sterkst te zijn 2), maar tevens is niet te miskennen dat zij zich in alle provincies doet gelden, waarbij opvalt dat de daling in een landelijke provincie als Zeeland — zie de beschouwingen in § 3 hiervoor — die der groote steden evenaart; ook Groningen en Friesland vertoonen een sterke teruggang der huwelijksvruchtbaarheid, ondanks het feit dat de verstedelijking er gering is.

De geprononceerd lage huwelijksvruchtbaarheid der steden blijkt zich in de laatste vijftig jaar te hebben geaccentueerd. In 1875/79 is zij vergeleken met de huwelijksvruchtbaarheid der provincies

1) Gegevens ontleend en bewerkt naar Deel IX der Volkstelling van 1930 pag. 14, 15, 23.

2) Zie ook de tabel op pag. 172 hiervoor en Prof. Methorst's conclusie op pag. 173.

nog niet opvallend gering. Omdat juist in Noord- en Zuid-Holland een groot deel der bevolking in steden gevestigd is, doet men beter, bij vergelijking der vruchtbaarheid op het platteland met die in de stad, deze twee provincies buiten beschouwing te laten.

Ook buiten Nederland is de nataliteit op het platteland sterk dalende, hetgeen de volgende cijfers ¹⁾ voor eenige, speciaal agrarische, gebieden in Duitschland laten zien. Het bezwaar dat de nataliteit per 1000 der bevolking wordt gegeven geldt ook voor dit

Jaren	Nataliteit ‰ der bevolking			Mortaliteit ‰ der bevolking			Geboortenoverschot		
	1925	1929	1933	1925	1929	1933	1925	1929	1933
Sleeswijk-Holstein	19.1	16.9	14.7	10.7	11.8	10.9	8.4	5.1	3.8
Pommeren	23.4	19.2	17.3	12.7	12.6	11.6	10.7	6.6	5.7
Oost-Pruisen	25.6	22.4	20.2	13.0	13.3	12.0	12.6	9.1	8.2
Mecklenburg	22.4	18.2	16.3	13.7	13.6	12.3	8.7	4.6	4.0
Oldenburg	24.3	20.8	17.7	10.1	11.3	10.4	14.2	9.6	7.4
Berlijn	11.7	—	8.7	11.0	—	12.1	0.7	—	-3.4
Hamburg	15.0	—	10.7	10.7	—	10.9	4.3	—	-0.2

overzicht, terwijl de gegevens bovendien slechts op de laatste jaren betrekking hebben.

Een nadere beschouwing van deze cijfers moet ons doen conclu-

Jaren	Dichtheid bev.: p. K.M. ²	Nataliteit ‰ der bevolking			Mortaliteit ‰ der bevolking			Geboortenoverschot		
		1925	1928	1934	1925	1928	1934	1925	1928	1934
Alpes (Basses)	12.6	15.9	15.3	11.8	18.6	17.8	16.1	-2.7	-2.5	-4.3
Alpes (Hautes)	15.5	19.3	17.9	16.8	17.5	16.6	15.8	1.8	1.3	1.0
Lozère	19.7	18.5	16.9	16.3	16.4	15.9	14.0	2.1	1.0	2.3
Landes	27.5	16.3	16.2	13.8	16.0	15.5	15.0	0.3	0.7	-1.2
Marne (Haute)	30.3	19.2	18.9	17.9	19.4	18.4	17.3	-0.2	0.5	0.6
Gers	30.7	14.9	14.5	13.8	20.6	19.1	17.6	-5.7	-4.6	-3.8
Lot	31.9	14.9	14.6	13.0	20.2	20.8	19.5	-5.3	-6.2	-6.5
Ariège	32.9	14.3	14.0	11.8	18.4	17.5	16.5	-4.1	-3.5	-4.7
Cantal	33.5	18.5	18.6	17.3	16.8	17.2	15.6	1.7	1.4	1.7
Corse	34.1	16.0	14.3	11.9	13.5	13.0	10.2	2.5	1.3	1.7
Meuse	34.6	23.6	20.6	18.2	19.6	16.7	16.2	4.0	3.9	2.0

1) „Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich“ 1927, pag. 26; 1931, pag. 26; 1935, pag. 37.

deeren dat — evenals in Nederland — de nataliteit der steden beneden die van het platteland ligt, dat echter ook op het platteland de geboortencijfers in zeer sterke mate dalen.

Voor Frankrijk bepaalden wij ons tot de departementen met de geringste bevolkingsdichtheid en stelden daar de volgende daling der nataliteit vast.¹⁾ (Zie tabel 2 pag. 188).

De dun bevolkte Fransche departementen bezitten een zeer laag geboortencijfer, terwijl bovendien de mortaliteit er vrij hoog is. Een en ander heeft tot gevolg dat ook op het platteland in vele gevallen het geboortenoverschot reeds in zijn tegendeel is verkeerd.

Een markant onderscheid in vruchtbaarheid kunnen wij tusschen het Fransche platteland en de stad niet vaststellen. De meeste der dun bevolkte Fransche departementen bevinden zich op een zelfde niveau als Parijs en zoowel in de hoofdstad als op het platteland is de nataliteit tusschen 1925 en '34 gedaald. Parijs heeft zelfs in 1934 nog een klein geboortenoverschot (0.6%), wat in vijf der dunst bevolkte departementen geheel ontbreekt. Om deze uitzonderlijk lage geboortencijfers voor het platteland (departementen als Lot en Garonne zijn in dit opzicht zelfs berucht) is Frankrijk trouwens bekend en deze omstandigheden maken dat Frankrijk temidden van de omringende staten een geheel eigen positie inneemt.

Inderdaad vormt de urbanisatie een belangrijk element in de ontwikkeling van West-Europa sinds de 19e eeuw en tevens is niet te ontkennen dat, algemeen gesproken (n.b. Frankrijk!), de nataliteit der steden aanzienlijk beneden die van het platteland ligt. Een verklaring van deze lage stedelijke nataliteit moet ons echter weer tot beschouwingen over de mentaliteit voeren, die uiteraard zeer moeilijk te concretiseeren zijn en verder valt te bedenken, dat ook op het platteland de nataliteit zeer sterk daalde, de beteekenis der urbanisatie derhalve niet overschat mag worden.

---

1) *Annuaire Statistique d.l. France* 1925, pag. 9—10; 1928 pag. 7—8; 1934 pag. 19—20.

§ 7. Langer productief blijven der oudere generatie.

Deze oorzaak van geboortenbeperking knoopt men meestal vast aan de aanzienlijke verlenging van de gemiddelde levensduur voor de verschillende leeftijdsgroepen. Men meent dat de levensverlenging bewerkstelligt dat een grooter aantal ouderen in het productieproces ingeschakeld blijven, waardoor de jongere generatie verhinderd wordt reeds vroeg een gezin te stichten. Economisch zou men pas veel later op eigen beenen kunnen staan.

In het algemeen kunnen wij tegen deze beschouwing inbrengen, dat onze maatschappij niet statisch is, maar zich dynamisch ontwikkelt. In deze dynamische ontwikkeling is het niet wel denkbaar dat de jongeren in belangrijke mate geremd worden door het langer productief blijven van een oudere generatie. Immers vindt de levensverlenging, die dit productief blijven mogelijk maakt, zeer geleidelijk plaats en verder ligt in het dynamische karakter der maatschappij opgesloten dat voor eenige elasticiteit ruimte is.

Ons beperkend tot de feiten kunnen wij voor Duitschland ¹⁾ de volgende verlenging van de levensduur vaststellen.

Het aantal nog te doorleven jaren bedroeg er naar de sterfgetafels voor de jaren 1871/72—1880/'81 en 1924—1926:

Leeftijd	1871/72—1880/81		1924—1926	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
40 jaar	24.46	26.32	30.05	31.37
45 "	21.16	22.84	25.09	27.20
50 "	17.98	19.29	21.89	23.12
55 "	14.96	15.88	18.09	19.20
60 "	12.11	12.71	14.60	15.51
65 "	9.55	9.96	11.46	12.17
70 "	7.34	7.60	8.74	9.27

Een zeer aanzienlijke verlenging die, met het gedaalde mortaliteitscijfer wijst op de vooruitgang der medische wetenschap, in het bijzonder der hygiene.

1) P. Mombert: „Bevölkerungslehre” — 1929, pag. 293.

In Nederland bedroeg de levensverwachting voor de verschillende leeftijden ¹⁾:

Leeftijd	Mannen		Vrouwen	
	1870/79	1921/30	1870/79	1921/30
40 jaar	26.5	32.1	27.9	32.5
45 "	23.0	27.8	24.5	28.3
50 "	19.6	23.5	21.0	24.1
55 "	16.4	19.6	17.4	20.1
60 "	13.3	15.9	14.1	16.4
65 "	10.6	12.5	11.0	13.0
70 "	8.2	9.6	8.4	10.0
75 "	6.1	7.1	6.3	7.5
80 "	4.6	5.2	5.7	5.5
85 "	3.3	3.7	3.4	4.0

Ook in ons land nemen wij een zeer belangrijke levensverlenging waar.

Nu kan echter deze levensverlenging opzichzelf ons nog weinig zeggen omtrent het langer productief blijven der oudere generatie. Alvorens dit laatste nader te beschouwen als mogelijke oorzaak van geboortenbeperking, willen wij allereerst — ons daarbij tot Nederland bepalend — nagaan in welke mate het aandeel der

Jaren ¹⁾	% 50 jarigen en ouder van de totale bevolking	% 50-59 jarigen van de totale mannel. bevolking	% 60-64 jarigen van de totale mannel. bevolking	% 50-59 jarigen van de totale vrouwel. bevolking	% 60-64 jarigen van de totale vrouwel. bevolking
1879	17.26	8.51	3.08	8.70	3.30
1889	17.52	8.18	3.11	8.38	3.31
1899	17.02	7.69	3.15	7.85	3.33
1909	16.55	7.50	2.78	7.61	2.94
1920	16.14	8.03	2.85	8.25	2.97
1930	18.12	8.58	3.18	8.80	3.30

1) Uitkomsten der Volkstelling 1930. Deel IX, pag. 78.

2) Cijfers berekend uit verschillende gegevens in Deel IX der Volkstelling 1930, aanwezig.

hoogere leeftijdsklassen (boven 50 jaar) in de totale bevolking is toegenomen; daarna onderzoeken wij of het percentage der in beroep of bedrijf werkzamen, van het totaal aantal mannen en vrouwen in deze leeftijdsklassen, is gestegen.

Op deze wijze kunnen wij ons — althans voor Nederland — een oordeel over de beteekenis van dit „langer productief blijven der oudere generatie” vormen. (Zie tabel 2 pag. 11).

Deze tabel overziende moeten wij vaststellen, dat het aandeel der personen ouder dan 50 jaar in de totale rijksbevolking tusschen 1879 en 1930 met 4.98% steeg, dat het % der 50—59 jarige mannen van het totaal der mannelijke bevolking met 0.82% toenam, de stijging bij de 60—64 jarige mannen en de 50—59 jarige vrouwen 3.25% en 1.15% bedroeg, terwijl het percentage der 60—64 jarige vrouwen gelijk bleef.

Van een belangrijk grooter worden van het aandeel der oudere leeftijdsgroepen in de totale bevolking valt, tusschen 1879 en 1930, derhalve nog niet te spreken. De toeneming blijft beneden vijf procent, dit ondanks de leeftijdsverlenging en de daling van het geboortencijfer over diezelfde periode.

Enkel door een stijging van het aandeel der oudere generatie in de totale bevolking kan dus moeilijk een belangrijk hooger percentage der personen boven 50 jaar, van het totaal der in beroep of bedrijf werkzamen, veroorzaakt worden.

Is het mogelijk dat zich verschuivingen hebben voorgedaan in het totaal aantal personen tusschen 51 en 60 jaar en tusschen 61 en 65 jaar, in beroep of bedrijf werkzaam, veroorzaakt door het feit dat het aantal der aldus werkzamen in het totaal aantal personen van die leeftijd toenam?

In dit laatste geval zouden wij nog tot een toegenomen beteekenis der personen, op hoogere leeftijd in het economische productieproces ingeschakeld, kunnen concludeeren; een daling zou onze gedachten kunnen voeren naar vroegere pensionneeringen en, in verband met de moderne productiewijze en het jachtige leven van deze tijd, naar een slijtage van den mensch welke thans eerder plaats zou vinden.

Vóór 1889 werden nog beroepstellingen gehouden in 1849 en 1859, die echter voor ons doel niet bruikbaar zijn.

Jaren ¹⁾	% van het totaal aantal mannel.: pers. van 51 t/m 60 jaar in beroep werkzaam	% van het totaal aantal mannel.: pers. van 61 t/m 65 jaar in beroep werkzaam	% van het totaal aantal vrouwel.: pers. van 51 t/m 60 jaar in beroep werkzaam	% van het totaal aantal vrouwel.: pers. van 61 t/m 65 jaar in beroep werkzaam
1889	93.4	88.6	16.5	16.6
1899	91.5	85.0	17.1	16.5
1909	91.4	82.1	18.6	18.0

Jaren	% van het totaal aantal mannel.: pers. van 50 t/m 59 jaar in beroep werkzaam	% van het totaal aantal mannel.: pers. van 60 t/m 64 jaar in beroep werkzaam	% van het totaal aantal vrouwel.: pers. van 50 t/m 59 jaar in beroep werkzaam	% van het totaal aantal vrouwel.: pers. van 60 t/m 64 jaar in beroep werkzaam
1920	93.6	84.8	16.6	15.7
1930	91.8	79.0	18.5	13.5

Ook aan dit staatje kleeft het bezwaar dat de beroepstelling van 1920 een andere leeftijdsindeeling bracht, waardoor wij slechts 1889 met 1909 en 1920 met 1930 kunnen vergelijken. Een algemeene tendens over de periode 1889—1930 laat zich echter nog wel afleiden.

Tusschen 1889 en 1909 daalde het percentage der in beroep werkzame mannen tusschen 51 en 60 jaar, van het totaal aantal mannen van die leeftijd, met 2.1%; de daling bedroeg bij de 50—59-jarige mannen van 1920 tot 1930 1.9%. In sterkere mate nog dalen de percentages der in beroep werkzame mannen tusschen 61 en 65, respectievelijk 60 en 64 jaar: de periode 1889—1909 levert een daling met 7.3%, die van 1920—1930 een teruggang met 6.8% op. Wat de vrouwen betreft, stijgt de groep der 51—60, resp. 50—59-jarigen, met 12.7% en 11.4%, de 61—65-jarigen stijgen met 8.4%, waartegenover de 60—64-jarigen tusschen 1920 en '30 met 14% teruggaan.

Wij willen in verband met deze stijging der in beroep werk-

1) Percentages berekend naar de uitkomsten der laatste vijf beroepstellingen, die voor 1920 en 1930 zijn afgedrukt in het deel „Inleiding en beroepsindeeling” van elk dezer beide tellingen (resp. pag. 36 en 144—145.)

zame vrouwen slechts verwijzen naar § 4 van dit hoofdstuk. De toeneming, die wij hier aantreffen, is te verklaren uit het in het algemeen over deze periode toenemen van de vrouwenarbeid, de leeftijdsquestie komt hier pas in de tweede plaats. Nadat wij echter hebben vastgesteld dat het aandeel der 50—59-jarigen in de totale rijksbevolking tusschen 1879 en 1930 slechts met 0.82% en dat der 60—64-jarigen met 3.25% toenam, zal het duidelijk zijn dat van een langer productief blijven der mannen in Nederland moeilijk te spreken valt. Hun aandeel in de totale bevolking nam tot dusver slechts weinig toe, en het percentage van personen die in die leeftijden nog in beroep werkzaam waren, nam af. Onder verwijzing naar pag. 192 kunnen wij dit eerste verschijnsel ook voor de vrouwen vaststellen.

Bij een voortgang der geboortendaling zal echter het aandeel van deze oudere leeftijdsklassen, gegeven de nog steeds verbeterende levensverwachting, in de totale bevolking vóórtdurend toenemen. Deze sterkere bezetting der hoogere leeftijdsgroepen en het misschien percentsgewijze grooter wordende aandeel der ouderen in het productieproces moeten wij dan echter als een gevolg en niet als één of de oorzaak der geboortendaling beschouwen.

Zooals de zaken nu staan is van een langer in het economisch productieproces ingeschakeld blijven der oudere generatie niet te spreken. Integendeel, zooals onze cijfers aantonen, trekt men zich eerder uit het beroep terug.

Ook in deze richting kan een oorzaak der geboortendaling liggen, al spitst zich hier een suppositie op een speciaal geval — waarin velen echter een oplossing voor de huidige werkloosheid meenen te zien — toe en vindt de teruggang der in een beroep werkzamen, voor een eventueel van toepassing zijn van deze suppositie, in een te hooge leeftijdsklasse plaats. Wij denken namelijk aan de vervroegde pensionneering.

Nemen wij het volstrekt niet denkbeeldige geval dat men, in plaats van op 65-jarige, op 55-jarige leeftijd gaat pensionneeren. Onder deze omstandigheden zal een vader, die op 40-jarige leeftijd een zoon van drie jaar heeft, moeten bedenken dat op hetzelfde tijdstip, waarop hij gepensionneerd zal worden, deze zoon de leeftijd zal hebben bereikt, waarop eventueel een universitaire

studie zal beginnen. Tegenover een daling van het vaderlijk inkomen door de pensionneering, staan de studiekosten van den zoon, welke als extra uitgaven het vaderlijk budget komen belasten. Dat hierin een prikkel tot geboortenbeperking ligt, is duidelijk.

Om twee redenen kan deze casuspositie ons ten aanzien van de hiervoor vermelde teruggang der beroepmatig werkzamen boven 50 jaar weinig zeggen. In de eerste plaats vond de teruggang voornamelijk in de klasse der 60 jarigen en ouderen plaats en liggen onze leeftijdsgrenzen daarom iets te hoog en in de tweede plaats kunnen wij niet nagaan of dit buiten beroep geraken der personen boven 60 jaar gepaard gaat met een aanzienlijke teruggang van het inkomen.

Zien wij naar de economische ontwikkeling der laatste 40 à 50 jaar en de enorme welstandstoename, dan meenen wij eerder deze teruggang der in een beroep werkzamen te moeten herleiden tot de stijging der welvaart, welke grootendeels het eerder zich uit zaken terugtrekken verklaart en rechtvaardigt. Dat onder deze omstandigheden geen sprake kan zijn van een geboortenbeperking uit hoofde van een daling in het inkomen, welke men verwacht tegen de tijd dat een zoon rijp voor de studie is, valt te begrijpen.

Een tweede mogelijke oorzaak van deze daling der beroepmatig werkzamen, zou kunnen liggen in een grootere „slijtage”, die het, bij onze moderne gerationaliseerde productiewijze, den mensch onmogelijk maakt, op een leeftijd boven 60 jaar, nog in een beroep werkzaam te blijven. Uitgesloten is deze oorzaak niet, al kunnen wij haar niet exact aantonen. De groote teruggang die wij, reeds bij de vorige volkstellingen, in deze percentages kunnen constateeren, maakt ons slechts huiverig om aan deze menschelijke slijtage enkel of in hoofdzaak de aanzienlijke daling toe te schrijven.

Tegenover de mogelijke invloed in de richting van een vroegtijdiger doen dalen van het inkomen per beroepmatig werkzame, staat in elk geval de over deze periode (1889—1930) enorm toegenomen welstand.

Resumeerende stellen wij vast, dat in Nederland van een langer productief blijven der oudere generatie geen sprake is en dat deze

oudere generatie bovendien sinds 1879 slechts in geringe mate haar aandeel in de totale bevolking heeft kunnen vergroeten. Hier-tegenover staat dat bij de huidige ontwikkeling (dalende nataliteit en mortaliteit) dit aandeel in onze bevolking steeds grooter moet worden. Denkbaar is, dat het verminderen der in een beroep werkzamen boven een zekere leeftijd — in verband met een eventuele daling der inkomsten daarmee gepaard gaande — een prikkel tot de geboortenbeperking vormt.

Gegeven de omstandigheden waaronder dit verschijnsel zich in Nederland voordoet, is dit laatste echter zeer onwaarschijnlijk.

§ 8 Secundaire oorzaken.

a. Voorbeschouwing.

Secundair noemen wij de oorzaken in deze paragraaf omdat ze alle van minder groote beteekenis zijn, terwijl zij in karakter onderling ook mogen verschillen. Achtereenvolgens bespreken wij: wijzigingen in leeftijdsopbouw, huwelijksleeftijd en -frequentie, woningnood, verminderde zuigelingensterfte, geslachtsziekten, alcoholmisbruik en vermindering der natuurlijke vruchtbaarheid.

Gezinsbeperking in het huwelijk gaat buiten de eerste drie oorzaken om: wijzigingen in leeftijdsopbouw sluiten als oorzaak van geboortendaling in het geheel geen wilselement in zich, dit laatste heeft zich bij verschuivingen in huwelijksleeftijd- en -frequentie reeds voor het huwelijk moeten doen gelden.

Hierbij sluiten zich de pathologische oorzaken aan. Ook geslachtsziekten en alcoholmisbruik zouden enkel door hun toeneming een vermindering der nataliteit kunnen veroorzaken, zonder dat een beperking van het kindertal gewenscht wordt.

Daling der nataliteit veroorzaakt door een factor van een van deze twee complexen kan gemakkelijk aangetoond worden, daar toeneming der geslachtsziekten en wijziging in de leeftijdsopbouw goed controleerbaar zijn. Het wilsmoment, de mentaliteit, blijft hierbuiten en daarmee worden ons vele moeilijkheden bespaard.

Bij woningnood en verminderde zuigelingensterfte treffen wij dezelfde moeilijkheden als in onze voorgaande paragrafen aan.

In deze gevallen is n.l. de betreffende invloed welke tot het dalen der nataliteit kan leiden, slechts als middellijk te beschouwen en blijft de mentaliteit en daarmee het wilsmoment primair.

Voorop zij gesteld dat wij woningnood, of liever gezegd het bestaan van bepaalde woontoestanden, van geringe invloed op de nataliteit achten. Voor zoover een luxueuze woning meestal door een gezin met weinig kinderen bewoond wordt behoort de behandeling van deze kwestie in een andere paragraaf (welstand, mentaliteit). Vele schrijvers vestigen echter de aandacht op deze „woonproblemen”, daarom willen ook wij niet deze voorbijgaan ¹⁾ — zij het dan dat wij deze „housing question” onder de secundaire oorzaken rangschikken.

De verminderde zuigelingensterfte zou tot geboortendaling leiden, via de dan verzwakte wil om overleden kinderen te vervangen; een gevaarlijke conclusie, omdat wij de redeneering gevoelig om kunnen draaien: minder kinderen, daarom minder sterfte. Dit neemt niet weg dat deze vervangingsgedachte niet zonder meer te verwerpen is.

In elk geval treffen wij in § 8 een conglomeraat van zeer heterogene bestanddeelen aan, die slechts gemeen hebben dat ze in zwakkere mate het dalende geboortencijfer zouden kunnen beïnvloeden. Voorzoover op medisch terrein gelegen, beperken wij ons tot citaten van terzake deskundigen.

b. Wijzigingen in leeftijdsopbouw.

Doordat de algemeene nataliteit, het geboortencijfer per 1000 der bevolking, geen rekening houdt met verschuivingen in de leeftijdsopbouw, kan deze algemeene nataliteit dalen zonder dat, in de vruchtbare leeftijdsklassen, het aantal geboorten afneemt. Een mogelijke dichtere bezetting der hoogere leeftijdsgroepen kan de oorzaak van dit verschijnsel zijn.

Een verwijzing naar het materiaal van hoofdstuk II § 1 is echter voldoende om te doen inzien dat deze verschuiving in leef-

¹⁾ Vooral onder de indruk van het uitgebreide rapport der Engelsche „National Birthrate Committee” uit 1917.

tijdsopbouw ten nadeele der vruchtbare leeftijdsklassen zeer groot geweest moet zijn om de enorme daling der algemeene nataliteit te kunnen verklaren. In Nederland daalde deze tusschen 1880/90 en 1933 van 34.2 op 20.8, in Engeland, 1880/90 — 1930, van 32.5 op 16.3, in Frankrijk van 23.9 op 18.1 en in Duitschland van 38.2 op 17.9

Tegenover deze geweldige neerwaartsche tendens geeft het volgende staatje, Duitschland betreffend, eenigszins een indruk in hoeverre hier van een belangrijke verschuiving in leeftijdsopbouw gesproken kan worden, de vruchtbare leeftijdsklasse der 15—40 jarigen, waar het hier vooral op aankomt, is door ons vetgedrukt. ¹⁾

Leeftijdsklassen	Verhoudingscijfers per 1000 der bevolking						
	1871	1880	1890	1900	1910	1919	1925
-15 jaar	345	356	381	348	340	285	258
15-40 jaar	389	382	387	395	400	416	430
40-60 jaar	190	183	182	179	181	209	220
60 jaar en ouder	76	79	80	78	79	90	92

Van een zwakkere bezetting der vruchtbare leeftijdsklassen is geen sprake. ²⁾ Integendeel de klasse der 15—40 jarigen gaat sinds 1880 een voortdurend grooter deel der bevolking uitmaken. Wanneer wij dit in het oog houden, is het duidelijk dat de val der algemeene nataliteitscijfers de toestand nog te rooskleurig voorstelt. Het dalend geboortencijfer per 1000 inwoners geeft — wel verre van een gevolg te zijn van de gewijzigde leeftijdsopbouw — eigenlijk nog in onvoldoende mate de teruggang der geboorten weer, daar de vruchtbare leeftijdsklasse, in hetzelfde tijdperk dat de geboorten terugliepen, een grooter deel van de bevolking is gaan vormen. Dat echter aan deze ontwikkeling een eind gaat

1) Samengesteld uit: P. Mombert. „Bevölkerungslehre“ — 1929. pag. 299 en J. Wolf. „Der Geburtenrückgang — 1912. pag. 9.

2) Men zie ook R. Kuczynski: „The balance of births and deaths“ 1928. pag. 106—110, waar voor verschillende Europeesche landen een relatieve toeneming der vrouwen in de vruchtbare leeftijdsklassen geconstateerd wordt.

komen, kunnen wij uit de klasse der tot 15-jarigen aflezen, waaruit straks de 15—40 jarigen gerecruteerd moeten worden, en die sinds 1890 regelmatig teruggaat. Ook in de vruchtbare leeftijdsklasse is derhalve een teruggang te wachten die de algemeene nataliteit, welke tot nu toe iets geflatteerd is, extra zal drukken.

Van eventueele verschuivingen in de leeftijdsopbouw in Frankrijk kan de volgende tabel, al beperkt zij zich tot de jaren 1901 en 1926, een indruk geven; de bezetting der verschillende leeftijdsklassen wordt gegeven in percentages der totale mannelijke, respectievelijk vrouwelijke, bevolking: ¹⁾

Leeftijdsklassen	1901	1926	1901	1926
	Mannen		Vrouwen	
0—10 jaar	18	15.5	17.5	14
10—20 "	17.5	17	16.5	15.5
20—30 "	16.5	17	16	16
30—40 "	14.5	13.5	14	14.5
40—50 "	12.5	13	12	14
50—60 "	10	11.5	10.5	11.5
60—70 "	7.5	8	7.5	8.5
70—80 "	3.5	3.5	4	4.5
80—90 "	1	1	1.5	1.5

Frankrijk toont ons nu het beeld van een land waar de toename in de vruchtbare leeftijdsklassen tot staan is gekomen: de mannelijke 20—40 jarigen gaan tusschen 1901 en 1926 met 1.6% terug, het percentage der vrouwen van diezelfde leeftijd stijgt met 1.7. Wel moeten wij niet vergeten dat tot de klasse der 30—40 jarige mannen de meeste der in de oorlog gesneuvelden behooren. Zonder de wereldoorlog had deze leeftijdsgroep waarschijnlijk nog wel een — zij het geringe — toeneming gekend. In elk geval is de bij Duitschland geschetste ontwikkeling hier reeds verder voortgeschreden. Het aandeel der leeftijdsgroepen tot 20 jaar is teruggaande, de relatieve beteekenis der oudere leeftijdsgroepen neemt

1) Berekend naar de Fransche bevolkingspyramide op pag. 20 van Ir. P. Bakker Schut's: „De bevolkingsbeweging in Nederland en in het bijzonder te 'sGravenhage” — 1933, afgerond tot de helft van één procent.

sterk toe. Dat de daling der algemeene nataliteit mede aan een wijziging in de leeftijdsopbouw moet geweten worden, kunnen wij echter uit deze tabel niet opmaken.

De uitkomsten der volkstelling van 1930 verschaffen ons de volgende gegevens over de Nederlandsche leeftijdsopbouw ¹⁾. De bevolking van het Rijk naar leeftijdsgroepen en geslachten bij de verschillende volkstellingen in procenten der totale bevolking van ieder geslacht beliep:

Leeftijdsklassen	1879		1909		1930	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
0-4 j.	13.93	13.44	12.85	12.33	10.82	10.25
5-9 j.	11.37	11.09	11.65	11.18	10.83	10.33
10-14 j.	10.35	10.05	10.73	10.33	9.75	9.32
15-19 j.	9.32	8.99	9.64	9.35	9.49	9.27
20-24 j.	7.84	7.75	4.48	8.48	8.89	8.99
25-29 j.	7.29	7.35	7.47	7.64	8.12	8.30
30-34 j.	6.24	6.35	6.95	7.13	7.17	7.38
35-39 j.	6.81	6.30	6.05	6.22	6.40	6.59
40-44 j.	5.83	5.82	5.39	5.50	5.68	5.80
45-49 j.	4.94	4.96	4.77	4.80	5.14	5.24
50-54 j.	4.47	4.54	3.95	3.98	4.66	4.76
55-59 j.	4.04	4.16	3.55	3.63	3.92	4.04
60-64 j.	3.08	3.13	2.78	2.94	3.18	3.30
65-69 j.	2.21	2.54	2.40	2.58	2.53	2.66
70-74 j.	1.41	1.63	1.73	1.93	1.67	1.77
75-79 j.	0.86	1.06	0.97	1.14	1.04	1.16

Ter verduidelijking hebben wij de leeftijdsklassen, voor ons hier van beteekenis vet gedrukt.

In de vijftigjarige periode van 1879—1930 valt een sterke toename in deze groepen te constateeren, zoodat onze beschouwingen aan het begin van deze paragraaf ten volle op Nederland van toepassing zijn: de dalende algemeene nataliteit moet ook in ons land onvoldoende de bestaande situatie weergeven. Tot aan het vijftiende jaar doet de geboortendaling zich bemerkten door een daling van het aandeel der betreffende leeftijdsgroepen in de totale mannelijke, respectievelijk vrouwelijke, bevolking. Binnen afzienbare tijd zal ook in Nederland, zoo laat de toestand zich ten min-

1) Deel IX pag. 76.

ste thans aanzien, de toeneming in de vruchtbare leeftijdsklassen min of meer gaan stagneeren.

Engeland geeft ons het volgende beeld: ¹⁾

Leeftijdsklassen	1901	1921	1901	1921
	Mannen		Vrouwen	
0—10 jaar	23	19	21.5	17
10—20 "	20.5	19.5	19.5	18.5
20—30 "	17.5	15.5	18.5	16.5
30—40 "	14	14.5	14	15.5
40—50 "	10.5	13.5	10.5	13
50—60 "	7.5	9.5	7.5	9.5
60—70 "	4.5	6	4.5	6
70—80 "	2	2.5	2.5	3
80—90 "	0.5	0.5	0.5	0.5

De leeftijdsopbouw is ook hier weer uitgedrukt in procenten der geheele bevolking van elk geslacht.

De nabijheid der oorlogsjaren heeft in onze tabel het verhoudingscijfer der 20—40 jarigen gedrukt, maar toch onderkennen wij ook bij de vrouwen een teruggang (1.5% tegenover een daling bij de mannen met 4.8%). Voldoende ter verklaring der geboortendaling is deze teruggang echter zeker niet, terwijl wij bovendien hier nog de uitzonderlijke positie der directe na-oorlogsjaren in het oog moeten houden. Voor later tijd kan een tabel van von Ungern Sternberg ons nog iets zeggen, hoewel daar de leeftijdsklasse van 20-59 jarigen niet geheel als vruchtbaar aangemerkt kan worden.²⁾

In Engeland en Wales telde men per 1000 inwoners:

Leeftijdsklasse	1901		1921		1927
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen en Vrouwen
—19 j.	211	213	185	184	345.6
20—59 j.	239	263	250	286	549.8
60 j. en ouder	33	41	42	53	104.6

1) Naar de bevolkingspyramide van Bakker Schut, o.c. pag. 21.

2) „Die Ursachen des Geburtenrückganges” — 1932. pag. 25.

In dit overzicht moeten wij voor de klasse der 20—59 jarigen — welke toch voor een groot deel tot de vruchtbare leeftijdsgroep behoort — een toeneming vaststellen.

Onze resultaten samenvattend kunnen wij niet anders dan tot een uiterst geringe — inde practijk te verwaarloozen — invloed van wijzigingen in leeftijdsopbouw op de daling der algemeene nataliteit concludeeren. Het valt echter niet te ontkennen dat, bij een aanhouden van de teruggang der geboorten en het daardoor op den duur relatief zwakker bezet geraken der voor de procreatie belangrijke leeftijdsklasse, ongetwijfeld dit gevolg der dalende nataliteit op haar beurt als oorzaak zal gaan functioneeren en de daling versterken.

Een bewijs van de geringe beteekenis, *tot nu toe* aan wijzigingen in leeftijdsopbouw toe te kennen, kan ons een tegenover elkaar stellen van de daling der algemeene nataliteit en die der huwelijksvruchtbaarheid per 1000 vrouwen van 15—45 jaar geven. Verschillen van groote beteekenis blijken hier nog niet te bestaan.

c. Huwelijksleeftijd en -frequentie.

Slechts een stijging der huwelijksleeftijd kan „*ipso facto*” het geboortencijfer drukken. Ter verklaring der sinds 1875 dalende nataliteit zou derhalve een, vanaf dat tijdstip, geleidelijk zich naar boven verschuiven van de huwelijksleeftijd noodzakelijk zijn.

Gelijk wij uit onderstaande staat kunnen opmaken vond deze verschuiving niet plaats, waartegenover echter wel een constante daling der huwelijksvruchtbaarheid over hetzelfde tijdvak te constateeren valt. 1) Wij beperken ons hier tot de drie groote West Europeesche mogendheden en Nederland.

1) cf. hoofdstuk II § 1 hiervoor.

Gemiddelde huwelijksleeftijd van alle huwendes in: 1)

Jaren	Duitschland		Frankrijk		Engeland		Nederland	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen ^b	mannen	vrouwen
1876/85			30.16	25.2	—	—	30.5	27.9
1886/95			29.8	25.3	28.3	26.1	30.0	27.3
1896/05	28.9*	25.8*	29.7	25.1	28.5	26.3	29.4	26.4
1906/10	29.0	25.7	29.7	25.3	28.8	26.6	29.1	26.8
1925	29.8	26.6	28.7	26.0	29.1	26.7	1915-28.95	26.51
1926	29.7	26.6	28.7	25.9	29.1	26.6	1917-29.10	26.62
1927	29.6	26.5	—	—	29.1	26.7	1919-29.41	26.86
	* voor 1901/50							

Wanneer wij deze tabel onder oogen zien en daarbij bedenken dat, tusschen 1876/85 en 1925, in Duitschland de huwelijksvruchtbaarheid per 1000 vrouwen van 15—49 jaar daalde van 279 tot 146.3, in Frankrijk, tusschen 1877/86 en 1910/11, van 173 tot 119, in Engeland, tusschen 1880/82 en 1930/32, van 292.5 tot 122.4 en in Nederland, 1875/84—1915/20, van 304.84 tot 205.72, dan is het zonder meer duidelijk dat deze geweldige teruggang in hoegenaamd geen verband kan staan met de vrijwel aan zichzelf gelijk blijvende (iets dalende of stijgende) huwelijksleeftijd.

Ons betoog wordt nog ten zeerste versterkt door het feit dat in Nederland het % der gehuwde vrouwen beneden 25 jaar ²⁾, op het totaal aantal gehuwde vrouwen onder 50 jaar, van 7.42% in 1879 tot 8.66% in 1930 steeg, dat der 25—34 jarigen over diezelfde periode van 36.87% tot 39.70% toenam en het aandeel der 35—49 jarigen daalde van 55.71% tot 51.64%.

Hiernaast stellen wij dan als eventueele oorzaak der lage nataliteit het afnemen van de huwelijksfrequentie.

Is het aantal huwelijksluitingen verminderd en moeten wij hierin een directe oorzaak van de daling der geboortencijfers zoeken?

1) Ann. Intern. de Stat. den Haag 1917; Aperçu d.l. démogr. des divers pays de monde, den Haag 1929; Statistiek van den loop der bevolking 1930; Het materiaal voor Nederland is slechts tot 1919 bewerkt.

2) cf. de Uitkomsten der Volkstelling 1930. Deel IX. pag. 14—15.

Van een vermindering der huwelijkssluitingen laat zich eveneens weinig bespeuren. Ook hier zal het feitenmateriaal van onderstaande tabel ons omtrent de mogelijkheid van een vermindering der huwelijksfrequentie, als oorzaak der dalende nataliteit, kunnen inlichten. De hoogere cijfers voor de jaren 1920, '21 en '22 vinden hun grond in het huwelijksuitstel, dat in vele gevallen tijdens de oorlog plaats vond, en zijn derhalve als abnormaal te beschouwen.

Huwelijkssluitingen per 1000 der bevolking. 1)

Jaren	Duitschland	Frankrijk	Engeland	Nederland
1881/90	7.5 *	7.40	7.50	7.10
1891/00	8.0 **	7.50	7.80	7.30
1901/04	8.0	7.60	7.80	7.50
1907	8.1	8.00	7.95	7.60
1910	7.7	7.80	7.50	7.24
1913	7.7	7.55	7.85	7.83
1920	14.5	15.95	10.10	9.62
1921	11.8	11.60	8.45	9.20
1922	11.1	9.75	7.85	8.70
1923	9.4	8.90	7.60	8.00
1924	7.1	8.80	7.65	7.80
1925	7.7	8.70	7.60	7.40
1926	7.7	8.45	7.15	7.40
1927	8.5	8.25	7.85	7.50
1928	9.2	8.25	7.70	7.70
1929	9.2	8.10	7.90	7.90
1930	8.7	8.30	7.90	7.90
1931	8.0	7.80	—	7.50
	* '81/'85			
	** '91/'95			

Wij stellen een schommeling in het aantal huwelijkssluitingen vast waardoor het verhoudingscijfer voor 1931 fractioneel boven dat van de tachtiger jaren komt te liggen. Over het algemeen zijn echter deze schommelingen, de na-oorlogsjaren uitgezonderd, van zeer ondergeschikte beteekenis.

Vergelijkingen met de huwelijksvruchtbaarheid kunnen wij hier

1) Ontleend aan P. Mombert: „Studien zur Bevölkerungsbewegung in Deutschland” 1907, pag. 46; Joh. Müller: „Der Geburtenrückgang” 1924, pag. 42; P. Bakker Schut: „De bevolkingsbeweging in Nederland” 1933 pag. 103, 105, 106, 108.

niet treffen, daar in dit geval reeds van gesloten huwelijken uitgegaan wordt; indien wij echter bedenken dat tusschen 1880/90 en 1931 de algemeene nataliteit in Duitschland van 38.2 tot 16.0, in Frankrijk van 23.9 tot 17.4 in Engeland, 1880/90—1930, van 32.5 tot 16.5 en in Nederland, 1880/90—1931, van 34.2 tot 22.2 per duizend der bevolking terugging, is ook hier duidelijk dat de huwelijksfrequentie niet mede deze daling veroorzaakt kan hebben.

Bij een nadere beschouwing der nuptialiteit in de verschillende jaren wagen wij de suppositie dat de schommelingen in dit cijfer, nauwer dan dit met de nataliteit het geval is, samenhangen met veranderingen in het economisch bestel. De dalende nataliteit kunnen wij niet met de economische conjunctuur verklaren, daarvoor is de dalende tendens te algemeen en te constant in economisch betere en slechtere tijden; in de algemeene daling is een verscherping der tendens tijdens een neergaande conjunctuur moeilijk te onderkennen. De schommelingen in huwelijksfrequentie lijken ons meer aanknoopingspunten voor een dergelijke „conjunctuurtheorie” te bieden.

d. Woningnood.

Er schijnt weinig reden om een tekort aan woonruimte, al is het slechts zeer gedeeltelijk, voor de dalende nataliteit aansprakelijk te stellen. Vooral ten aanzien van de laatste jaren, waarin eerder van een woningovervloed gesproken mag worden, doet deze veronderstelling vreemd aan. Wij moeten echter, waar het de teruggang der geboorten betreft, verder teruggrijpen en voor de jaren die nu al weer geruime tijd achter ons liggen, wordt dit tekort aan woonruimte als stimulans voor een geboortenbeperking minder onwaarschijnlijk.

Wij baseeren deze meening op een Engelsche publicatie¹⁾, waarin materiaal verschaft wordt van de „London County Council, the Duchy of Cornwall and the Guinness Trust”, en die er de nadruk op legt dat de resultaten „may be regarded as typical of

1) „The declining birthrate its causes and effects.” Report of the National Birthrate Commission. London 1917.

the conditions existing in large urban districts".¹⁾ Er volgen hier eenige conclusies waartoe de ingestelde enquête leidde: „It seems therefore fair to say that, taken as a whole, property owners object to families with children, especially young children, purely on business grounds.“¹⁾ „The great mass of the poor and even betteroff artisans still live in privately-owned houses where families with young children are not wanted and where families with many children find it very difficult to secure accomodation.“ „It cannot be doubted that the father and mother of a growing family who may be quite willing to have more children are brought face to face with the prospect of being turned out of their rooms if another birth occurs, thus there is a silent yet steady pressure upon them not to run the risk of eviction, especially in tenements and the central areas of large towns“²⁾; en de slotsom: „It does not however seem prudent for the Commission to go beyond putting on record its deliberate opinion that the housing question, both in town and country makes the rearing of large families by the working classes a matter of great difficulty and also affects the birth-rate.“³⁾

Dit conscientieuze onderzoek rechtvaardigt de conclusie dat — althans in Engeland — gebrek aan woonruimte wel degelijk voor de dalende nataliteit een factor van beteekenis⁴⁾ geweest moet zijn. Wij mogen echter niet vergeten dat de anders ingestelde geesteshouding altijd als de bij uitstek geschikte geleider tusschen beide beschouwd moet worden: verstandelijke overwegingen moeten eerst op gevoelsargumenten een overwicht gekregen hebben, willen „housing conditions“ de nataliteit kunnen drukken en juist in de laagste klassen dringen rationeele overwegingen eerst laat door. Ondanks alles zijn zelfs nu nog de groote gezinnen in de stegen en sloppen der groote steden in rui-

1) o.c. pag. 48.

2) o.c. pag. 53.

3) o.c. pag. 56.

4) M. Kacprzak — „Family limitation in Poland“. Pop. Nov. 1935 — schrijft omtrent de motieven die bij medici tot geboortenbeperving leiden: „Amongst the material conditions the first place is taken by housing conditions.“

mer mate aanwezig dan onder de beter gesitueerde klassen, al neemt het onderscheid, zooals Wolf en Edin aantoonen, af. Sanders vond in Rotterdam echter nog steeds de grootste gezinnen onder de dokwerkers¹⁾.

Het doet vreemd aan om te lezen dat men in Zweden van een betere volkshuisvesting (geweldige wooncomplexen, met ingebouwd bad, centrale verwarming en alle verdere comfort) eerlang een stijging der nataliteit verwacht en het lage geboortencijfer toeschrijft aan de te bekrompen woontoestanden, waarin de arbeiders met hun geëmancipeerde mentaliteit zich moeten schikken. Zoo eenvoudig als de heer de Miranda de zaak, in het weekblad „Wij” stelt ligt ze nu eenmaal niet. Aan de geestesgesteldheid, welke zich door rationeele overwegingen ten aanzien van de nataliteit laat leiden, is ook het streven naar de bouw van moderne wooncomplexen niet vreemd. Geëmancipeerde arbeidersvrouwen in „krotwoningen” zijn moeilijk denkbaar. Eenige materieele welstand blijft altijd de voorwaarde waardoor de emancipatie (lees: het overhand nemen van rationeele overwegingen) mogelijk wordt gemaakt. Tijd en gelegenheid om deze eigenschappen te ontwikkelen moet men immers tot zijn beschikking hebben. In verband met het rapport van de boven geciteerde Engelsche commissie verwerpen wij de onderstelling, dat lage nataliteit met woontoestanden samenhangt, niet geheel, slechts zouden wij een emancipatie hier buiten beschouwing willen laten, tenzij de term krotwoningen niet „au sérieux” te nemen is. Dat echter van comfortabele woontoestanden een stijging der nataliteit te verwachten zou zijn, lijkt ons totaal onjuist. Immers krijgt onder deze omstandigheden de emancipatie juist een buitengewoon gunstige gelegenheid om zich te ontplooien. Alle elementen die wij, als bevorderaars der geboortenbeperking, tevoren reeds aanmerkten: welstand, sociale opdrift, veranderingen in de mentaliteit, kunnen hier beter tot ontwikkeling komen en zich doen gelden.

Om eenigszins na te gaan in hoeverre woontoestanden op de nataliteit invloed gehad zouden kunnen hebben, drukken wij hier

1) J. Sanders: „The declining birthrate in Rotterdam” — 1931. pag. 12.

eenig materiaal, voor ons land ontleend aan de Volkstellingen van 1909¹⁾ en 1930 af.²⁾

Aantal bewoonde woningen met:

Jaren	1 bewoond vertrek	aantal bewoners	2 bewoonde vertrekken	aantal bewoners	3 bewoonde vertrekken	aantal bewoners
1909	237295	859231	370011	1583785	253725	1196540
1930	139387	338442	273235	939908	308166	1207283

Jaren	4 of 5 bewoonde vertrekken	aantal bewoners	6 of 7 bewoonde vertrekken	aantal bewoners	8 of meer bewoonde vertrekken	aantal bewoners
1909	270.130	1.327.292	76.886	388.041	59.208	313.411
1930	687.804	2.928.615	343.478	1.608.792	133.497	665.863

Wij kunnen hieruit, evenals uit het volgende overzichtje³⁾ slechts opmaken dat de woontoestanden in Nederland, onder voortdurende daling der nataliteit, verbeterden.

Bewoners van woningen met:

1 vertrek		2 vertrekken		3 vertrekken		4 of 5 vertrekken		6 of meer vertrekken	
in pct. van het totaal in het Rijk.									
1909	1930	1909	1930	1909	1930	1909	1930	1909	1930
15.2	4.4	27.9	12.2	21.1	15.7	23.4	38.1	12.4	29.6

Wij zien hier geweldige verschuivingen die ons het argument der bekrompen woonruimte als medeveroorzaker van de daling der nataliteit, althans voor Nederland, terzijde doen leggen.⁴⁾

1) Woningstatistiek pag. 67.

2) Woningstatistiek pag. 4-5; 8-9; 10-11.

3) Uitkomsten der Volkstelling 1930. Deel IX pag. 107.

4) R. van Genechten (in „Waar gaan wij heen“? — 1934, pag. 52) stelt vast dat per 100 gezinnen in 1860 — 81 woningen beschikbaar waren, in 1910 was dit aantal tot 86½ gestegen; dit correspondeert met 17½ woning per 100 inwoners; in 1930 was dit gestegen tot 22½.

Samenvattend zouden wij dus willen vaststellen dat beperkte woonruimte misschien in de eerste decenniën der geboortendaling eenigszins de nataliteit drukte, omdat de huiseigenaren min of meer de gezinnen noodzaakten zich niet uit te breiden (Report of the Nat. Birth-rate Commission). Toen later de gerationaliseerde mentaliteit ook tot de lagere strata der bevolking doordrong, waren in menig opzicht de woontoestanden al verbeterd, maar werden aan de woning hoogere eischen gesteld, zoodat men zich met veel kinderen in zijn woning toch niet behagelijk voelde en het gezin beperkte. Hier mogen wij reeds niet meer van een woningnood spreken. Tenslotte verzezen dan de wooncomplexen zooals ze — onder geavanceerde gemeentebesturen — in verschillende groote steden werden gebouwd: de daar plaats vindende geboortebeperking heeft met de gelegenheid der woning slechts in zoverre iets te maken, als deze laatste een factor in het complex van de welstand is, die samen met de veranderde mentaliteit geboortebeperking stimuleert.

e. Verminderde zuigelingensterfte.

In de zuigelingensterfte, als factor bij de daling der nataliteit, doet zich aan ons een oorzaak voor, die wij evenzeer als een gevolg der geboortendaling kunnen interpreteren. Is de verminderde zuigelingensterfte een oorzaak der gedaalde nataliteit, in deze zin dat het vervangen van een overleden kind overbodig is geworden, of is wegens de daling der nataliteit ook de zuigelingensterfte teruggegaan? Zoowel het een als het ander zal in meer of mindere mate het geval kunnen zijn.

Er volgen thans eenige tabellen die de daling der zuigelingensterfte in de voornaamste Europeesche landen weergeven. De eerste is ontleend aan P. Mombert. 1) Het aantal sterfgevallen van kinderen beneden het jaar in procenten der totale sterfte bedroeg:

1) „Bevölkerungslehre“ 1929, pag. 294.

Landen	1913	1923	Landen	1913	1923
Zweden	11.8	9.2	Denemarken	19.2	16.3
Noorwegen	12.1	9.7	Duitschland	27.6	20.0
Frankrijk	11.9	11.0	Oostenrijk	—	20.6
Engeland	18.9	11.8	Italië	23.4	22.6
Nederland	20.9	14.9	Hongarije	29.6	27.4

Dezelfde landen toonen voor 1925/30 het volgend aantal sterfgevallen in het eerste levensjaar in $\frac{0}{00}$ der levend geboren. ¹⁾

Jaar	Zweden		Noorwegen		Frankrijk		Engel. en Wales	
	Zuig. sterfte	Nat.	Zuig. sterfte	Nat.	Zuig. sterfte	Nat.	Zuig. sterfte	Nat.
1925	55	17.5	50	20.0	89	19.1	75	18.3
1926	57	16.88	48	19.7	97	18.8	70	17.8
1927	62	16.09	51	18.8	83	18.2	70	16.6
1928	62	16.05	49	18.0	91	18.2	65	16.7
1929	60	15.19	—	17.5	94	17.7	79	16.3
1930	—	15.36	—	17.3	79	18.1	61	16.3

Jaar	Nederland		Denemarken		Duitschland		
	Zuig. sterfte	Nat.	Zuig. sterfte	Nat.	Zuig. sterfte	Nat.	Huw. v.b.
1925	58	24.1	80	21.1	105	20.6	146.3
1926	61	23.8	84	20.5	102	19.5	136.7
1927	59	23.1	83	19.6	97	18.3	128.2
1928	53	23.3	81	19.6	89	18.6	127.9
1929	59	22.8	83	18.6	96	17.9	122.2
1930	51	23.1	84	18.7	84	17.9	118.3

Jaar	Oostenrijk		Italië		Hongarije		
	Zuig. sterfte	Nat.	Zuig. sterfte	Nat.	Huw. v.b.	Zuig. sterfte	Nat.
1920/22	—	—	—	—	273.1	—	—
1925	119	20.6	119	27.5	—	168	28.3
1926	123	19.2	127	27.2	—	168	26.7
1927	125	17.8	120	26.4	—	185	25.7
1928	120	17.5	120	26.0	—	180	25.6
1929	113	16.7	—	25.1	—	182	24.2
1930	—	16.8	—	26.0	—	154	24.7
1930/32	—	—	—	—	208.0	—	—

1) Cijfers voor zoo ver zuigelingensterfte uit: R. von Ungern Sternberg: „Die Ursachen des Geburtenrückganges“ 1932. pag. 58.

Wij hebben hieraan de nataliteit per 1000 inwoners en de huwelijksvruchtbaarheid per 1000 vrouwen van 15—45 jaar, voor zoover beschikbaar, toegevoegd. Hoewel niet gelijkwaardig kunnen wij toch de richting waarin de reeksen gaan met elkaar vergelijken.

Nu betreft de eerste, aan Mombert ontleende, tabel slechts de jaren 1913 en 1923, onmiddellijk voor en kort na de wereldoorlog. Er blijkt een daling in de zuigelingensterfte plaats gehad te hebben, maar doordat tusschenliggende gegevens ontbreken en ook de wereldoorlog zelf een storende factor in de ontwikkeling der nataliteit en huwelijksvruchtbaarheid geweest is, valt moeilijk uit te maken of en hoè deze laatsten met de zuigelingensterfte samenhangen. Wij durven echter de conclusie uit het hierboven staande materiaal te trekken, dat zoowel zuigelingensterfte als algemeene nataliteit en huwelijksvruchtbaarheid een tendens tot dalen vertoonen, dat echter, tegenover een regelmatige beweging der nataliteit en huwelijksvruchtbaarheid, de beweging der eerste onregelmatiger is. Hierin worden wij door Mombert, in zijn monographie over de „Bevölkerungsbewegung in Deutschland (1907)”, ondersteund. Hij veraanschouwelijkt t.a.p dat de bewegingen der huwelijksvruchtbaarheid met die van de zuigelingensterfte van 1875/80—1900/1901, in verschillende Pruisische districten, zeer vaak in het geheel niet congruent waren,¹⁾ ja dat zelfs dikwijls tegenover een stijging der huwelijksvruchtbaarheid een daling der zuigelingensterfte, of omgekeerd, tegenover een daling der huwelijksvruchtbaarheid een stijging der zuigelingensterfte, stond.

Zien wij nu naar onze tweede tabel, dan valt het moeilijk het verband tusschen zuigelingensterfte en nataliteit met al te veel nadruk te betoogen. Wel wekken de cijfers bij ons de indruk, dat de veranderde moderne mentaliteit met haar gezinsbeperking dieper is doorgedrongen dan de medische wetenschap er in slaagde de zuigelingensterfte te drukken. Tegenover een in alle landen regelmatig dalende nataliteit, met tegen 1930 een flauwe tendens tot stijgen, is de beweging der zuigelingensterfte veel grilliger.

Nu mogen wij, uitgaande van de vervangingsgedachte,

1) o.c. pag. 23, tabel 11 en 13.

niet uit het oog verliezen dat deze slechts in geringe mate, het geboortencijfer op een hooger niveau kan houden. De zuigelingensterfte vormt immers slechts een geringe fractie der nataliteit. De relatie tusschen beider ontwikkeling kan daarom niet groot zijn. Ons grondmateriaal is bovendien vrij grof.

Met fijnere instrumenten werkt J. Sanders, ¹⁾ die voor Rotterdam 2 groepen families nagaat: „A — the families who have not lost a child in or after the year in which the last but one and before the year in which the last child were born; B — the families in which a child has died in or after the year in which the last child but one and before the year in which the last child were born”, en op grond hiervan de volgende tabel samenstelt:

		Birth interval						Total
		less than 1 year	1 year	2 years	3 years	4 years	5 years more	
1 st—2 nd child	A.	1.19	31.20	35.52	15.27	7.61	9.21	100
	B.	0.14	42.73	35.72	11.00	3.53	6.77	100
2 nd—3 rd child	A.	1.56	24.92	37.72	16.52	7.95	11.29	100
	B.		33.67	39.14	15.78	5.01	6.40	100
3 rd—4 th child	A.	1.51	23.70	38.95	17.58	7.70	10.56	100
	B.		29.13	42.37	14.20	5.89	8.41	100
4 th—5 th child	A.	1.73	22.56	39.03	18.99	7.69	10.00	100
	B.		26.84	41.31	16.92	4.78	10.15	100
5 th—6 th child	A.	1.49	23.44	39.96	18.94	7.50	8.67	100
	B.		28.13	39.46	15.75	5.60	10.31	100
6 th—7 th child	A.	2.11	23.57	40.78	19.28	6.32	7.94	100
	B.	0.19	25.33	42.22	15.38	6.19	10.69	100
7 th—8 th child	A.	2.40	23.67	40.29	20.09	7.06	6.49	100
	B.		28.11	42.54	13.68	9.45	6.22	100
8 th—9 th child	A.	2.63	24.96	40.72	20.25	6.65	4.79	100
	B.	0.29	24.27	43.57	15.79	8.48	7.60	100

Wij kunnen nu aflezen dat de percentages voor B. grooter zijn dan voor A., in het geval van een „birth interval” van een jaar. Dit verschil neemt af naar mate het rangnummer der kinderen toeneemt en verkeert ten slotte, tusschen het 8e en 9e kind, in zijn tegendeel: naarmate de gezinnen grooter worden komt men niet in die mate via de vervangingsgedachte (het hooge % in de kleine

1) „The declining birthrate in Rotterdam” — 1931, pag. 91—94.

gezinnen) tot de volgende geboorte, „een kind wordt toch wel geboren.”

Sanders trekt nu uit een en ander de volgende conclusies: 1) „When a child has died in or after the year in which the youngest child was born, a child is more often brought into the world within 1 or 2 years of the child's death than when there has been no decease. Consequently after a child's death the vacancy is filled more quickly”, en: „This system of substitution comes most into evidence in the small families where birthcontrol is practised and is less so according as the families are larger.”

Ten aanzien van de 24664 Rotterdamsche families, waaruit hij zijn materiaal putte, komt Sanders tot dit positieve resultaat. De vraag blijft echter of wij, hiervan uitgaande, mogen generaliseeren. Wij achten dit—in verband met het beperkte onderzoek door Sanders ingesteld—nog niet verantwoord. Gewenscht ware het in ieder geval dat een dergelijk conscientieus onderzoek, als Dr. Sanders in Rotterdam instelde, in meer streken (zoowel stad als platteland), in landen van verschillende cultuur en volkskarakter plaats vond. Zoolang hieromtrent niet meer materiaal ter beschikking staat moeten wij ons eindoordeel opschorten, al wekt Sanders' werk de indruk dat in onze modern-generationaliseerde westerse maatschappij aan die vervangingsidee een niet onbelangrijke beteekenis toe te kennen is en derhalve bij dalende zuigelingensterfte een stimulans voor de nataliteit gaat verdwijnen.

Laat men bovendien niet vergeten dat het „system of substitution” slechts onder de „auspiciën” der geboortenbeperking in toepassing gebracht wordt.

Ware er geen „birth control”, dan had ook de vervanging van een pas overleden kind minder reden van bestaan (zie Sanders' tweede conclusie), terwijl daarenboven het tijdperk van de „birth control” tevens de periode van de grootste vooruitgang der medische wetenschap en hygiëne uitmaakte, de zuigelingensterfte daalde en derhalve de „substitution” minder vaak plaats behoefde te vinden. Bijna getijktijdig dat men het systeem bewust in practijk wilde gaan brengen, verloor het grootendeels zijn reden van bestaan.

---

1) o.c. pag. 120.

Ten slotte zal in primitieve landen met een lage stand der medische wetenschap en een mentaliteit, welke rationeele overwegingen bij het verwekken van kinderen uitsluit, wel een sterk parallelisme tusschen geboortencijfer en zuigelingensterfte bestaan, maar hier in omgekeerd causaalverband. Immers is de aanzienlijke zuigelingensterfte dan het gevolg van de hooge nataliteit in verband met de achterlijke stand der medische wetenschap en in het bijzonder der hygiëne.

f. Geslachtsziekten en alcoholmisbruik.

Bij een nagaan van de invloed van een toenemend alcoholmisbruik op de nataliteit is ons uitgangspunt, evenals bij de geslachtsziekten, dat zoowel door deze laatsten als door een overmatig gebruik van sterke drank de natuurlijke vruchtbaarheid vermindert.

Nu mogen wij dit ten aanzien van de venerische ziekten wel aannemen. Zelf op dit punt niet tot oordeelen bevoegd citeeren wij Johannes Müller ¹⁾ die, verwijzend naar Prinzing, ²⁾ en Grotjahn ³⁾, t.a.p. schrijft: „Dass sie (de venerische ziekten) in sehr starkem Masse geburtenverhindernd wirken ist bekannt. Ein grosser Teil der Schwangerschaften wird durch Fehlgeburten frühzeitig unterbrochen; ist die Krankheit schon vorher erworben, so tritt in sehr vielen Fällen Kinderlosigkeit oder zum mindesten Einkindersterilität ein.“ F. Lenz ⁴⁾ trekt hieruit de volgende conclusies: „Insgesamt darf man jedenfalls schliessen dass die Nachkommenschaft der Syphilitiker im Durchschnitt quantitativ nicht zur Erhaltung der Familie ausreicht. Junius und Arndt ⁵⁾ haben die Zahl der Kinder von Paralytikern festgestellt und man darf wohl annehmen, dass diese der von Syphilitikern überhaupt ungefähr entspricht. Ein drittel der paralytischen Ehemänner hatte keine Kinder, und von den paralytischen Frauen war fast die

1) „Der Geburtenrückgang“ 1924. pag. 49.

2) „Handbuch der medizinischen Statistik“. Jena 1906. pag. 225.

3) „Geburtenrückgang und Geburtenregelung“. Berlin 1921. pag. 115 vlg.

4) „Menschliche Auslebe und Rassenhygiene“ München 1932. pag. 53.

5) „Beiträge zur Statistik der progressiven Paralyse“ — Archiv für Psychiatrie Bd. 44.

Hälfte kinderlos. Auch wenn alle Spirochäten abgetötet sind oder doch keine Übertragung auf die Frucht mehr erfolgt, scheinen in Ehen von Syphilitikern häufiger als sonst Fehlgeburten vor zu kommen oder schwächliche Kinder geboren zu werden." Iets verder schrijft hij: „Die Auslesewirkung des Trippers ist eher noch grösser als die der Syphilis, weil er viel häufiger ist und weil er verhältnissmässig recht oft Unfruchtbarkeit zur Folge hat. Rund die Hälfte aller kinderlosen Ehen ist auf Tripper zurück zu führen." 1) Een tabel, welke geheel voor rekening van Lenz wordt gelaten en waarin hij de directe oorzaken van het lage geboortencijfer in het jaar 1927 voor Duitschland aangeeft, terwijl tevens de „Geburtenausfall" door elke oorzaak op zich zelf geschat wordt doen wij hier volgen: 2)

	Auf eine Frau im leben	Auf das Jahr und Reich
Höchst mögliche Geburtenzahl	20	11 Millionen
Tatsächliche Geburtenzahl	2.2	1.16 „
Geburtenausfall im Ganzen	18	10 „
Geburtenausfall durch dauernde Ehelosigkeit	3	1.6 „
„ „ Verzögerung der Eheschliessung	5	3 „
„ „ Gonorrhöe und Syphilis	2.5	1.5 „
„ „ Sonstige nicht absicht- liche Ursachen	1.5	1 „
„ „ Verhütung in der Ehe	6	3 „

Wij krijgen de indruk dat geslachtsziekten een niet onbelangrijke rol spelen. Aan „Geburtenausfall durch Verzögerung der Eheschliessung" is geen groote beteekenis toe te kennen, hoewel aanzienlijk, kan hij onze beschouwingen niet deren, er wordt immers gerekend met een aantal kinderen van 20 per vrouw. Om dit te verwezenlijken is een huwelijk op ongeveer 16-jarige leeftijd vereischt en zouden in Duitschland derhalve alle meisjes op deze leeftijd moeten trouwen, iets wat ook in het verleden niet in de verste verte benaderd is.

1) o.c. pag. 54.

2) o.c. pag. 155.

Onze tabel veraanschouwelijkt nu slechts ten aanzien van 1927 de beteekenis der geslachtsziekten voor de nataliteit. De belangrijkste vraag voor ons blijft echter of deze ziekten, hun remmende invloed op de nataliteit eenmaal vastgesteld zijnde, zich sinds 1876 in West Europa proportioneel aan de daling der geboortencijfers uitbreiden. De aard der besproken ziekten heeft het altijd moeilijk gemaakt hieromtrent betrouwbare gegevens te verkrijgen.

Hier komt nog bij dat een toenemend aantal venerische ziekten, volgens de statistieken, ons weinig zegt, daar immers een verbeterde diagnose vele — vroeger over het hoofd geziene gevallen — thans als in oorsprong van venerischen aard doet onderkennen. Een kleine toeneming zal bovendien tegenover de enorme val der geboortencijfers niet veel gewicht in de schaal kunnen leggen.

Wolf¹⁾ durft zich niet beslist voor een toe- of afneming uit te spreken, zegt slechts dat de waarschijnlijkheid voor een afneming pleit, in aanmerking genomen de grootere voorzichtigheid en de preventieve techniek die thans aangewend worden. Omdat venerische ziekten vaak met misgeboorten samengaan, meent hij het verminderen van deze laatsten als indicator van een dalend percentage der geslachtsziekten te mogen beschouwen. Wij hebben hier tegen bezwaar, omdat — afgezien van de verbeterde verloskundige techniek die Wolf zelf als mogelijke oorzaak vermeldt — de verbeterde preventieve techniek, welke minder abortiva doet gebruiken, ons de hoofdoorzaak lijkt. Uitgegaan wordt van de volgende cijfers: van 100 geboren en waren in Duitschland tusschen 1871 en '80—4.0, 1881 en '90—3.7, 1891 en 1900—3.2, in 1908—3.0 en in 1909—2.9, gemiddeld per jaar doodgeboren.

Von Mayr²⁾ meent te kunnen concluderen tot een afneming der zware vormen van geslachtsziekten. Blaschko³⁾ acht een aanzienlijke stijging buiten twijfel, zich baseerend op het grooter geworden aantal paralytici in Duitschland. Het „Handbuch der

1) „Der Geburtenrückgang” — 1912, pag. 28.

2) „Moralstatistik”. Tübingen 1917. pag. 179 vlg.

3) „Zur Verbreitung der Geschlechtskrankheiten in Deutschland”. Medizinische Reform. Jahrg. 18 pag. 39.

Haut-und Geschlechtskrankheiten" vermeldt het volgende onderzoek: „Jadassohn hat an etwa 50 Venerologen der nichtdeutschen Staaten Europa's eine Einfrage betreffs der in Deutschland beobachteten Abnahme frischer Syphilisinfektionen gerichtet. Die Antworten bestätigten, dass in fast allen Ländern eine starke Abnahme eingetreten ist, nur in Frankreich wird ein Wiederaufstieg seit 1924 beobachtet. Bei der Gonorrhöe hat sich nichts geändert". 1) Deze gegevens zijn echter niet allen even betrouwbaar, zelfs het bovengenoemde handboek durft zich niet definitief uitspreken; het onderzoek van Jadassohn betrof bovendien slechts een oordeel van vijftig artsen. Een tabel van von Ungern-Sternberg moge dit overzicht besluiten. Ook deze cijfers hebben weer op Duitschland betrekking.

Krankheitsformen	Überhaupt	Auf je 10000 Lebende u. aufs Jahr berechnet				Weibl. Erkrankungshäufigkeit im Vergleich zur männl. diese = 100		
		1919 (Kranke)		1927 (Fälle)		1919	1927	
		männl.	weibl.	männl.	weibl.			
Akuter Tripper	19800	62.3	20.1	62.7	18.4	32.3	29.3	
Chronischer „	3823	9.5	6.2	3.7	4.7	65.3	127.0	
Weicher Schanker	3273	12.4	1.4	2.2	0.3	11.3	13.6	
Angeborene Syphilis	641	1.3	1.3	1.1	1.2	100	109.1	
Frische „	8926	22.5	14.1	5.2	1.2	62.7	23.1	
Rezidivierende und Spätsyphilis ohne Tabes, Paralyse u.	5028	12.2	8.4	4.2	5.2	68.9	123.8	
Aortena-neurysma				3.6	4.8			133.3
Tabes, Paralyse u.								
Aortena-neurysma	885	2.8	0.9			32.1		
Mehrfacher krankungen	1648	3.4	3.3			94.1		
Zusammen	44024	126.2	55.7	83.0	36.1	44.1	43.5	

Beschouwen wij nu de val der geboortencijfers sinds 1876 en plaatsen wij daarnaast de verschillende meeningen over het al dan

1) Band 22. „Soziale Bedeutung, Bekämpfung und Statistik der Geschlechtskrankheiten“. Berlin 1927.

2) „Die Ursachen des Geburtenrückganges“ — 1932. pag. 19.

niet toegenomen zijn der venerische ziekten, dan is althans één ding duidelijk: mocht de frequentie der geslachtsziekten grooter zijn geworden, dan is deze toeneming toch zoo gering geweest dat zij niet met de dalende nataliteit in verband te brengen is.

De invloed van syphilis en verdere geslachtsziekten op de nataliteit gedurende de laatste 60 jaren kunnen wij dus verwaarloozen, al zullen zij hier en daar — vooral in groote steden (havens) — van meer beteekenis zijn geweest.

Het alcoholmisbruik heeft nog minder waarde ter verklaring van de gedaalde nataliteit dan de geslachtsziekten. Het is n.l. zeer twijfelachtig of door een toenemend alcoholmisbruik de natuurlijke vruchtbaarheid vermindert. Vast staat wel dat de „libido” er door geprikkeld wordt en ook dat dronkaards vaak groote gezinnen hebben. Wij citeeren in dit verband Lenz:¹⁾ „Es zeigt sich, dass die Kinderzahl der Trinker im Allgemeinen nicht geringer ist als die der sonstigen Bevölkerung, sondern eher grösser. So hat Laitinen an 5845 finnländischen Familien gefunden, dass die Trinker eine durchschnittliche Kinderzahl von 3.9 pro Ehe hatten, die Mässigen 3.6 und die Enthaltamen 2.4. Entsprechend fanden auch Pearson und seine Schüler bei Trinker eine Kinderzahl von 4.6, bei Mässigen von 3.4 und bei Enthaltamen von 2.7. Lundborg fand bei seinen bekanten Untersuchungen an einer schwedischen Bauernbevölkerung, dass die Trinker eine Kinderzahl von 5.6 hatten die übrigen Familien 4.9.” Voor een gedachtengang, welke de daling der nataliteit grootendeels toeschrijft aan een bewuste gezinsbeperking uit bepaalde overwegingen, is dit zeer begrijpelijk; immers is juist bij alcoholici het „verstand” vaak uitgeschakeld.

Het uitgangspunt, dat door toe- of afnemning van alcoholmisbruik, onder meer, de nataliteit daalt of stijgt, blijkt zeer aanvechtbaar. Constateeren wij nu bovendien dat het verbruik van alcohol terugging, dan verliest deze secundaire oorzaak haar geheele beteekenis.

De volgende tabel ²⁾ geeft de ontwikkeling voor eenige landen

1) o.c. pag. 70.

2) R. von Ungern Sternberg: „Die Ursachen des Geburtenrückganges” pag. 14.

aan. Het gebruik van gedistilleerde alcoholische dranken bedroeg in doorsnee per jaar, in liters zuivere alcohol per inwoner:

	1876/80	1926	1927
Groot Britannië	3.08	1.11	0.73
Denemarken	8.74	1.51	
Noorwegen	2.52	0.44	0.79
Zweden	5.05	2.40	2.25
Duitschland	4.50	1.00	1.35
Nederland	4.91	1.45	1.05
Frankrijk	3.07	2.09	2.32
Vereenigde Staten	2.30	0.61	—

Een enorme teruggang die in geen enkel opzicht een schakel zou kunnen vormen naar de dalende nataliteit. Misschien is het niet te gewaagd, wanneer wij veronderstellen dat de moderne mensch, meer rationalistisch georiënteerd, zich niet meer aan drank te buiten gaat evenmin als hij — uit verschillende overwegingen — groote gezinnen sticht.

Ten besluite wenschen wij er de nadruk op te leggen dat de in deze paragraaf behandelde factoren voor de qualiteit eener bevolking van zeer groote beteekenis zijn.

De daling der nataliteit kan slechts in geringe mate door hen zijn beïnvloed, gelijk wij vaststelden.

In aansluiting op deze beschouwingen nog iets over de toenemende verspreiding der preventieve middelen als oorzaak van de dalende nataliteit. Exacte gegevens over deze verspreiding zijn niet te verkrijgen. De meeste westersche landen kennen in hun strafrecht een artikel als ons 451ter, waarin het openlijk ten toon stellen, openlijk aanbieden of door eenig geschrift ongevraagd als verkrijgbaar aanwijzen van middelen tot voorkoming der zwangerschap, strafbaar gesteld wordt. Een en ander heeft tot gevolg dat de bedoelde handel veelal als een sluikhandel gedreven wordt en derhalve aan onze aandacht moet ontsnappen. Dit is de reden waarom wij hier geen klemmende argumenten naar voren kunnen brengen en tevens waarom aan dit — volgens onze indruk

belangrijke — onderwerp geen aparte onderparagraaf kan gewijd worden.

Verder moet wel in het oog gehouden worden dat men de geboorten *wilde* gaan beperken, zonder zich van geslachtelijk verkeer te onthouden en dat *daarom* de industrie zich op de productie van anti-conceptioneele middelen toelege. Wanneer wij onder deze omstandigheden aan de toegenomen productie toch nog een zelfstandige rol als stimulatrice der dalende nataliteit willen toekennen, doen wij dit uitgaande van het allerwegen te constateeren feit dat gelegenheid de dief maakt.

Elke industrie zoekt naar nieuwe afzetgebieden, kanalen waardoor ze haar producten op de markt kan brengen. Men zal derhalve in ons geval die gelegenheden (denken wij ook aan de steeds verder gaande perfectionneering dezer middelen, waardoor het gebruik minder stuitend wordt gemaakt) zooveel mogelijk trachten te vergrooten, wat daarentegen art. 451 ter W. v. S. wil verhinderen. Anderzijds sijpelt de moderne mentaliteit met haar sociale opdrift en rationalisatie door en maakt dat meer dieven op een gelegenheid wachten. Om bovenvermelde redenen kunnen wij hier echter niet tot een goed gefundeerde slotsom komen, al hebben wij de indruk dat men de geschetste omstandigheden als factoren der geboortendaling niet verwaarloozen mag.

g. Verminderde vruchtbaarheid.

Er bestaat nog de mogelijkheid dat de geboortendaling voor een niet onbelangrijk deel toegeschreven zou moeten worden aan een vermindering der natuurlijke vruchtbaarheid. De „mogelijkheid”, want tot dusver is het de medische wetenschap niet gelukt aan te toonen, of en in welke mate deze vruchtbaarheid „de facto” teruggedaan is. „Fecundity, the upper limit of fertility, has not been always and everywhere the same. The question whether it has increased or decreased with progressing civilization is a controversial one” zegt Kuczynski ¹⁾.

Wanneer wij nu moeten vaststellen dat momenteel in Engeland

1) R. Kuczynski: „Population movements” Oxford 1936 — pag. 34.

en de Vereenigde Staten 10% der huwelijken steriel blijven ¹⁾, een percentage dat ook voor Nederland ten naaste bij geldt, en wij daarnevens bedenken dat het aantal huwelijken, waarin in het geheel geen kinderen gewenscht worden, toch betrekkelijk gering is, dan komt ons eenige vermindering der vruchtbaarheid, welke in de westersche cultuurlanden zou plaats gegrepen hebben, niet al te onwaarschijnlijk voor.

Er heerscht een streven naar geboortenregeling, maar in het algemeen, de gegevens van Zweden bewerkt door Edin, kunnen nog met materiaal voor andere landen aangevuld worden, leidt dit streven niet tot volkomen kinderloosheid: men wenscht te regelen, maar beoogt niet tot elke prijs alle geboorten te verhinderen.

Een vermindering der vruchtbaarheid kan aangeboren anatomische afwijkingen tot oorzaak hebben: het is niet waarschijnlijk dat deze afwijkingen zich thans meer voordoen dan in de eerste helft der 19e eeuw. Verworven anatomische gebreken kunnen, in de tweede plaats, tot een vermindering der vruchtbaarheid leiden. Geslachtsziekten als syphilis en gonorrhoe hebben zoodanige afwijkingen vaak tot gevolg. In verband met de uitkomsten van § 8f hiervoor is er eerder kans dat de bedoelde anatomische afwijkingen van geringere beteekenis zijn geworden. In de derde plaats bestaat de mogelijkheid dat bij den modernen westerschen cultuurmensch constitutioneele veranderingen zijn ontstaan welke een geringere fecunditeit zouden kunnen verklaren. Bepaalde klieren met inwendige secretie oefenen ontegenzeggelijk op de menschelijke vruchtbaarheid invloed uit. Men heeft echter niet onomstootelijk kunnen vaststellen dat storingen in de afscheiding dezer klieren, welke eventueel invloed zouden kunnen hebben op de vruchtbaarheid, thans meer voorkomen dan gedurende de eerste zeventig jaren der vorige eeuw. Ook hier kunnen wij derhalve geen positief resultaat vermelden, al heeft men in de medische wereld wel de indruk dat, zoo ergens, in een toe-

1) Richard Chute: „Endocrine factors in sterility”. American Journal. 1936. Vol: 107, no. 23. pag. 1855.

neming van het aantal dezer „humorale” afwijkingen een oorzaak van vermindering der natuurlijke vruchtbaarheid kan worden gezocht

Dat er, naast deze absolute, ook een relatieve onvruchtbaarheid bestaat, mag in dit verband niet vergeten worden. Niet zonder meer kan men zeggen dat in gezinnen met een gering aantal kinderen een geboortenregeling wordt toegepast; juist het feit dat een tweede of derde kind vaak zèer geruime tijd na het voorgaande geboren wordt, is een aanwijzing, dat ook hier wellicht met een relatieve onvruchtbaarheid te rekenen valt.

Bij deze overwegingen moet men echter twee omstandigheden niet uit het oog verliezen. Tegenover de zeer groote potentie van den man kan een normale vrouw toch nog altijd ongeveer twintig kinderen ter wereld brengen. De vermindering der natuurlijke vruchtbaarheid moet, met andere woorden, wel zèer groot zijn, wil zij in eenige belangrijke mate tot de huidige lage geboortecijfers hebben bijgedragen. Hierin ligt ook de reden waarom wij deze, opzichzelf zoo belangwekkende, kant van het probleem onder de secundaire oorzaken rangschikken: mocht er al van een zekere vermindering der natuurlijke vruchtbaarheid sprake zijn, de daling der nataliteit sinds $\pm$ 1875 zou daaruit slechts ten deele kunnen worden verklaard. De medische wetenschap kan aan H. Spencer's theorie ¹⁾, volgens welke bij den modernen cultuurmensch de geslachtelijke potentie zou dalen wegens grootere intellectueele functie der hersenen, geen overwegende beteekenis toekennen.

Al heeft men in bevoegde kringen de indruk, dat „die Wirkung des „Kulturlebens” besonders in den Grossstädten auf die Keimdrüsen” ²⁾ zeer nadeelig is, verder dan een veronderstelling

1) „A theory of population produced from the general law of animal fertility”. London 1852. Als een modern aanhanger van Spencer is misschien F. H. Hawkins — „Has the reproductive power of western peoples declined?” Problems of Population. 1932, pag. 184 — te beschouwen.

2) cf. H. Stieve: „Unfruchtbarkeit als Folge unnatürlicher Lebensweise” München 1926, die t.a.p. schrijft „Es ist klar, dass diese Tatsachen mitverantwortlich gemacht werden müssen für den starken Geburtenrückgang, den wir bei allen Kulturvölkern ..... sehen.” pag. 50.

zijn wij hier nog niet gekomen en wij kunnen niet verder gaan dan ons bij Carr Saunders ¹⁾ aansluiten wanneer hij schrijft: „It was said above that our ignorance of human reproductive physiology is profound, and it may very well be that the chance that conception will follow intercourse has been reduced by one or more of the innumerable changes in mode of life which have come about in the last few decades. This possibility must be held firmly in mind.”

---

1) A. M. Carr Saunders: „World population” pag. 101.

SLOTBESCHOUWING

De resultaten waartoe dit onderzoek naar de oorzaken der geboortendaling ons leidde samenvattend, moeten wij erkennen op verscheidene plaatsen moeilijkheden te hebben ontmoet die wij in laatste instantie niet hebben kunnen oplossen.

Na een algemeene inleiding en een hoofdstuk gewijd aan het statistische materiaal, trachtten wij ons onderwerp in nader verband te brengen met Malthus' bevolkingsleer en de z.g. optimum theorie.

Wij moesten ten aanzien van Malthus' „principle” vaststellen dat misschien nergens in de geheele bevolkingswetenschap zooveel misverstand heerscht als hier. Deze omstandigheid vindt waarschijnlijk zijn grond in het tweeslachtige karakter, dat het omvangrijke werk aankleeft. Immers groeit volgens Malthus de bevolking sneller dan de bestaansmiddelen; op het peil van deze laatsten wordt zij slechts door de z.g. „checks” waarvan „vice” en „misery” de voornaamsten zijn gehouden. Deze honger en ellende kunnen slechts voorkomen worden door het toepassen van „moral restraint”, huwelijksuittel, dat door Malthus vanaf de tweede druk van het Essay, gepropageerd wordt. Eenerzijds kan men nu in het Essay lezen dat de bevolking altijd om het verhongeringpunt schommelde en dat het de fout der historische wetenschap is, welke slechts de geschiedenis der hogere standen beschreef, hier niet genoeg de aandacht op gevestigd te hebben; anderzijds poneert Malthus dat deze „moral restraint” bewerkt heeft dat de volken niet meer tegen de „limits of food” maar tegen de „standard of living”, een begrip met een totaal andere inhoud, drukken. Immers zou de bevolking dan niet meer naar het fysieke bestaansminimum, maar naar het levenspeil, het reële inkomen, het comfort waar zij aan gewend is en waarvan zij een vermindering niet zou dulden, haar grootte richten. Met het voorbeeld van den Engelschen werkmán die gewend is wittebrood te eten, wordt dit betoog aangevuld. Hier ligt een der voornaamste oorzaken

van alle misverstand en strijd die in de loop der jaren om de leer van Malthus ontstaan zijn. Wat bedoelt de schrijver n.l. met „moral restraint”? Wanneer hij haar opvat in zeer ruime zin en overal en ten allen tijde door haar doet bewerkstelligen dat de bevolking haar grootte regelt naar de „standard of living”, dan zien wij niet in om welke reden Malthus zijn betoog zoo klemmend redigeert; neemt hij aan dat enkel in zijn eigen tijd en in Engeland de bevolkingsgroei zich naar de „standard of living” regelt, dan blijft hij in gebreke aan te toonen waarom niet elders en in vroeger tijd hetzelfde plaats gevonden kan hebben. De introductie der „moral restraint” in zijn Essay en de neiging die nu en dan blijkt om dit begrip te verruimen, moeten Malthus tot de conclusie voeren dat de bevolking sneller kan groeien dan de bestaansmiddelen, terwijl in het midden moet blijven of zij dit ooit gedaan heeft. Een slotsom die moeilijk in overeenstemming te brengen is met de strekking van het werk dat toch in tweede editie een weg wil wijzen om uit de *impasse*, waarvoor de discrepantie tusschen de ontwikkeling der beide reeksen ons stelt en gesteld heeft, te geraken.

De moderne geboortendaling laat zich nu, indien wij de zeer ruime interpretatie van Malthus' „moral restraint” aanvaardden, uit zijn Principle verklaren. Inhoeverre dit in Malthus' gedachten-gang en speciaal in zijn, in opzet zoo stringente, betoog past, hebben wij ons reeds afgevraagd.

Practisch heeft Malthus' Principle bij de thans heerschende tendenties der bevolkingsbeweging voor het productieprobleem weinig waarde meer, zuiver dogmatisch ware een meer diepgaand onderzoek naar het karakter en de strekking, welke door hem aan deze „moral restraint” toegekend wordt, te wenschen. Vooral nu de kern van zijn leer voor de bevolkingsbeweging niet meer dat damocleszwaard vormt, dat men er in heeft meenen te zien, kan een dergelijk onderzoek in een objectiever en rustiger atmosfeer plaats vinden.

In tegenstelling tot Malthus verkondigen „optimum theoretici” als A. M. Carr Saunders de stelling, dat de bevolking naar een grootte tendeert, waar ten aanzien van het inkomen, per hoofd der bevolking, een optimum bereikt wordt. Al ziet men in dat dit in-

komen, waarnaar de bevolking zich in haar grootte zal regelen, een vrij willekeurig gekozen criterium is, uit overwegingen van „practische” aard beperkt men er zich niettemin toe. Men meent n.l. dit optimum gemakkelijker te kunnen vaststellen, daar het gemiddeld inkomen te meten is. Foutief is deze gedachtengang echter omdat men van de volkomen in de lucht zwevende veronderstelling uitgaat dat de bevolkingsgroei zich juist naar dit maximum inkomen per hoofd der bevolking zal richten. Iets wat men ter vereenvoudiging van het wetenschappelijk onderzoek zou kunnen wenschen, mag men daarom nog niet als een vaststaand feit aannemen.

Trouwens ook afgezien hiervan is het nog niet gelukt exact vast te stellen of een bepaalde bevolking dit „income optimum of population” al dan niet bereikt of overschreden heeft. De bewijzen, die men hiervoor meende te kunnen aanvoeren, moesten wij tot bloote vermoedens reduceeren. Nu zoo vaak de term „overbevolking”, meestal met een politiek oogmerk, gebezigd wordt, ware een serieus onderzoek naar het al dan niet overschreden zijn van dit optimum in de onderscheiden West-Europeesche landen te wenschen. Men mag zich dan echter niet ontveinzen op zeer groote moeilijkheden te zullen stuiten. In de eerste plaats zal voor het beantwoorden der vraag, of in een bepaald land het „income optimum” door de bevolking overschreden is, de vergelijking met een tweede staat van ongeveer gelijke structuur, maar met een andere „trend” in zijn bevolkingsontwikkeling zeer gewenscht, zoo niet onontbeerlijk, zijn en aan de eisch van „ceteris paribus” is hier buitengewoon moeilijk te voldoen.

In de tweede plaats stuit men op zeer groote moeilijkheden bij de vaststelling van het volksinkomen en het gemiddeld inkomen per hoofd der bevolking. Voor ons onderzoek zouden gegevens uit de periode voor de wereldoorlog het meest gewenscht zijn, groote „exogene” schokken vonden toen in de economische ontwikkeling van West Europa niet plaats. Er is echter voor deze periode vrijwel geen materiaal omtrent het volksinkomen beschikbaar. Verder berusten de gegevens, waar het ons hier om te doen is, meestal op cijfers uit de belastingkohieren en deze omstandigheid brengt mee dat zich nog verschillende andere

storende factoren zullen voordoen. Immers wisselt het heffingspercentage der belastingen sterk evenals de grens van waar af zij geheven worden. Alles omstandigheden die reeds in één bepaald land de belastingen een onbetrouwbare maatstaf voor de ontwikkeling van het volksinkomen gedurende een langere periode doen zijn; in hoeveel sterkere mate moet dit gelden wanneer twee staten onderling vergeleken worden.

Nu niet vast te stellen is of een bevolking naar een optimum tendeert en welk criterium wij voor dit optimum hebben te aanvaarden, kunnen wij uiteraard ook met deze „optimum theorie” weinig aanvragen ter verklaring der geboortendaling in West-Europa.

De omstandigheid dat deze daling grootendeels te herleiden is tot een bewuste beperking van het gezin, plaatste ons voor de moeilijkheid in de menschelijke geest naar motieven, die deze beperking doen wenschen, te speuren. Wij waren er ons van bewust hier niets exact te kunnen aantonen en bepaalden ons derhalve tot invloeden die zich op de menschelijke geest deden gelden en waarvan, onder omstandigheden, verwacht kon worden dat zij deze in meerdere of mindere mate zouden òmvormen. Bij het nagaan van het gewicht dat aan deze invloeden toe te kennen is, hielden wij ons aan de „oorzaken” welke men in de litteratuur aantreft en trachtten deze zoo ver mogelijk te analyseeren.

Men heeft er zich, bij de bespreking der geboortendaling, in vele gevallen te weinig rekenschap van gegeven dat de moderne rationeele mentaliteit, die men als hoofdoorzaak naar voren bracht, een grootheid is waarvan men het verband met de geboortendaling wel kan veronderstellen, maar niet met nader bewijs adstrueeren en dat een vlucht in een bepaalde ideologie hier een volkomen ontoereikend palliatief is.

De overwegende beteekenis echter, die wij, bij het bestudeeren van de oorzaken der geboortendaling, aan deze mentaliteit moeten toekennen brengt tevens met zich mee dat een zeer belangrijke — zoo niet de allerbelangrijkste — kant van ons probleem haar oplossing eerder van de psychologie dan van de economische of sociologische wetenschappen moet verwachten.

Ten aanzien van de, in de paragrafen 2 tot 8 van hoofdstuk IV,

besproken oorzaken van geboortendaling zou men in twee gevallen een meer uitgebreid onderzoek, ook buiten Nederland, wenschen. Dit betreft in de eerste plaats een onderzoek naar de emancipatie der vrouw op de zuiver feitelijke grondslag gelijk wij dat in § 4 gaven, en in de tweede plaats een onderzoek naar de invloed van het langer productief blijven der oudere generatie (§ 7). In beide gevallen moest ons materiaal voor de overige West-Europeesche landen eenigszins fragmentarisch blijven, daar cijfers voor het buitenland in deze geest nog slechts zelden zijn bewerkt. Alle, in het vierde hoofdstuk besproken, oorzaken der geboortendaling bleken tenslotte naar één zwaartepunt, de veranderingen in mentaliteit, te tenderen. Afgezien van deze mentaliteit kon geen enkele factor, in éénige belangrijke mate, als oorzaak der geboortendaling fungeeren. Integendeel, steeds weer moesten deze veranderingen in mentaliteit verondersteld worden, wilde een bepaalde oorzaak der geboortenbeperking als zoodanig gewaardeerd kunnen worden. Aan wijzigingen in leeftijdsopbouw en vermindering der natuurlijke vruchtbaarheid, de eenige factoren welke geheel buiten mentaliteitsveranderingen staan, komt practisch weinig of geen beteekenis toe.

LITTERATUUR

- Bakker Schut, P. „De bevolkingsbeweging in Nederland en in het bijzonder te 's Gravenhage". Alphen 1933.
- Balás, Ch. „The quantitative problem of population" — Population. November 1936.
- Bertillon, J. „Le problème de la dépopulation". Paris 1897.
- Blaschko, A. „Zur Verbreitung der Geschlechtskrankheiten in Deutschland". Medizinische Reform. Jahrg: 18.
- Bonar, J. „Malthus and his work". London 1924.
- Bonger, W. A. „De stand van het bevolkingsvraagstuk in Nederland". Mensch en maatschappij. Juli 1936.
- Bornträger, J. „Der Geburtenrückgang in Deutschland, seine Bewertung und Bekämpfung". Würzburg 1913.
- Bortkiewicz, L. „Bevölkerungswesen". Leipzig 1919.
- Brentano, L. „Die Malthussche Lehre und die Bevölkerungsbewegung der letzten Dezennien." Kön. Bayr. Ak. der Wissensch. München 1909.
- idem. „Bevölkerungslehre" in „Konkrete Grundbedingungen der Volkswirtschaft". Leipzig 1924.
- Briel, A. P. van den. „De nataliteit op het platte land". Landbouwkundig Tijdschrift, Juli 1935.
- Brink, T. van den. „Het bevolkingsvraagstuk in Nederland". Economisch Statistische Berichten. 10 Februari 1937.
- Budge, S. „Das Malthussche Bevölkerungsgesetz und die theoretische Nationalökonomie der letzten Jahrzehnte". Karlsruhe 1912.
- Burgdörfer, F. „Der Geburtenrückgang und seine Bekämpfung". Berlin 1929.

- idem. „Volk ohne Jugend“. Heidelberg-Berlin 1935.
- idem. „Bevölkerungsentwicklung im abendländischen Kulturkreis mit besonderer Berücksichtigung Deutschlands“. Bevölkerungsfragen, herausgeg. von H. Harmsen und F. Lohse. München 1936.
- Buttingha Wichers, N. L. J. van. „De levenskracht der Nederlandsche bevolking“ Economisch Statistische Berichten. 30 December 1936.
- Cannan, E. „Theories of production and distribution 1776—1848“. London 1893.
- Carr Saunders, A. M. „The population problem; a study in human evolution“. Oxford 1922.
- idem. „Population“. Oxford 1925.
- idem. „An outline of population history“. Population. June. 1933.
- idem. „World population; past growth and present trends“ Oxford 1936.
- „Casti Connubii“. Encycliek over het christelijk huwelijk. Officieele vertaling door J. Rood s.j. 1931.
- Charles, E. „The twilight of parenthood“. 1934.
- Chute, R. „Endocrine factors in sterility“. American Journal 1936. Vol. 107. no. 23.
- Cohn, S.S. „Die Theorie des Bevölkerungsoptimums“. Marburg 1934.
- Comte, Ch. „La vie et les travaux de Malthus“. Ac. des sciences morales et politiques. Décembre 1836.
- Cox, H. „The problem of population“. London 1922.
- Dalton, H. „The theory of population“. Economica. March 1928.
- Diehl, K. „Zur Frage des Geburtenrückganges in neuerer Zeit“. Internationale Monatsschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik Band VII, Berlin 1913.

- Dietzel, H. „Der Streit um Malthus“. Festgabe für A. Wagner, Leipzig 1905.
- Doubleday, Th. „The true law of population“. 3th. Ed. London 1853.
- East, E. M. „Mankind at the crossroads. New York 1923.
- Edin, K. Arvid. „The fertility of the social classes in Stockholm in the years 1919—1929“. Problems of population. London 1932.
- Edin, K. Arvid. and Hutchinson, E. P. „Studies of differential fertility in Sweden“. London 1935.
- Elster, K. „Bevölkerungswesen“. Handwörterbuch der Staatswissenschaften Bd. 2. Jena 1924.
- Fahlbeck, P. „Der Adel Schwedens und Finnlands“. Jena 1903.
- Fawcett, C. B. „Some factors in population density“. Problems of population. London 1932.
- Fetter, F. „Versuch einer Bevölkerungslehre, ausgehend von einer Kritik des Malthusschen Bevölkerungsprinzips“. Halle 1894.
- Field, J. A. „Essays on population“. Chicago. 1931.
- Fircks, A. von. „Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik“. Leipzig 1898.
- Fischer, E. „Untersuchungen über die differenzierte Fortpflanzung am deutschen Volke nach Hermann Muckermann“. Problems of Population. London 1932.
- Flatau, A. „Die Entwicklung und Wandlungen der Malthusschen Ansichten in den sechs Auflagen seines Essays“. Frankfurt a/M. 1924.
- Forberger. „Geburtenrückgang und Konfession.“ Berlin 1914.
- Fraser, L. M. „On the concept of an optimum in population theory.“ Population. February 1934.

- Fürth. H. „Das Bevölkerungsproblem in Deutschland". Jena 1925.
- Genechten. R. van. „Verminderende meeropbrengsten." Haarlem 1932.
- idem. „Het Kapitalisme" in „Waar gaan wij heen". Amsterdam 1934.
- idem. „Het Kapitalisme in de Nederlanden." Tijdschrift voor economie en sociologie. Leuven. Mei-December 1935.
- Godwin. W. „Inquiry concerning political justice and its influence on general virtue and happiness" London 1793.
- Griffith. G. Talbot. „Population problems of the age of Malthus" Cambridge 1926.
- Grotjahn. A. „Geburtenrückgang und Geburtenregelung." 2 Ausg. Berlin 1921.
- Handley Knibbs. G. „The shadow of the world's future or the earth's population possibilities. The consequences of the present rate of increase of the earth's inhabitants". London 1928.
- Hawkins. F. H. „Has the reproductive power of western peoples declined?" Problems of population. London 1932.
- Herwerden. M. A. van. „Erfelijkheid bij den mensch en eugenetiek". Amsterdam 1926.
- Hirsch. M. „Der Geburtenrückgang". Archiv für Rassen und Gesellschaftsbiologie. Leipzig 1911.
- Holwerda. A. O. „De methode van berekening van het toekomstig bevolkingsaccres". De Economist 1926.
- idem. „Hoe het toekomstig bevolkingscijfer van Nederland niet berekend moet worden." De Economist. 1927.
- Hooft. F. W. 't. „Het bevolkingsvraagstuk. Waar wij heengaan in W. Europa". Amsterdam 1929.
- Junius. P. und Arndt. M. „Beiträge zur Statistik der progressiven Paralyse." Archiv für Psychiatrie. Bd. 44.

- Kacprzak. M. „Family limitation in Poland”. Population November 1935.
- Kohlbrugge. J. H. F. en Ries. L. A. „Welke invloed zal de economische ontwikkeling der laatste jaren uitoefenen op het bevolkingscijfer i.h.b. van Nederland.” Praeadvies voor de Vereeniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek. 1922.
- Köhler. W. „Die sozialwissenschaftliche Grundlage und Struktur der Malthusschen Bevölkerungslehre”. Schmoller's Jahrb. 46 — 1922.
- Kosiç. „Die soziologischen Grundlagen der Geburtenbeschränkung”. Allgemeines Statistisches Archiv. Tübingen 1917.
- Kuczynski. R. „The balance of births and deaths”. New York 1928.
idem. „The measurement of population growth”. London 1935.
idem. „Population movements”. Oxford 1936.
- Lamprecht. K. „Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter”. Leipzig 1886.
- Lenz. F. „Menschliche Auslese und Rassenhygiene”. München 1932.
- Leroy-Beaulieu. P. „La question de la population”. 2e éd. Paris 1913.
- Lorimer. F. and Osborn. F. „Dynamics of population”. New York 1934.
- Lösch. A. „Was ist vom Geburtenrückgang zu halten?” Heidenheim (Württemberg) 1932.
idem. „Bevölkerungswellen und Wechsellagen”. Jena 1936.
- Malthus. T. R. „An Essay on the Principle of Population”. 6th. Ed. London 1826.
- Marcuse. M. „Der eheliche Praventivverkehr, seine Verbreitung, Verursachung und Methodik”. Stuttgart 1917.
- Marshall. Th. „The population problem during the industrial revolution”. The economic journal. Economic history series. nr. 4. 1929.

- Mayr, G. von. „Moralstatistik“. Tübingen 1917.
- Meerdink, J. en Schouten C. H. „Onderzoekingen naar de reproductieintensiteit der bevolking in verschillende deelen van de provincie Utrecht.“ De Economist. April 1937.
- Methorst, H. W. „Differential fertility in the Netherlands“. Population. April 1935.
- Mombert, P. „Studien zur Bevölkerungsbewegung in Deutschland“. Karlsruhe 1907.
- idem. „Bevölkerungslehre“. Jena 1929.
- idem. „Bevölkerungsentwicklung und Wirtschaftsgestaltung; zur Frage der Abnahme des Volkswachstums“. Leipzig 1932.
- idem. „Volkswachstum und Wirtschaft in ihren allgemeinen Zusammenhängen“. Population. November 1934.
- Monheim, M. „Rationalisierung der Menschenvermehrung. Eine Studie zur praktischen Bevölkerungspolitik“. Jena 1928.
- Muckermann, H. „Differenzierte Fortpflanzung“. Archiv für Rassen und Gesellschaftsbiologie. Band 18. Heft I.
- Müller, J. „Der Geburtenrückgang“. Jena 1924.
- idem. „Geburtenrückgang“ in „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“. 4te Auflage. Jena 1927.
- Nebelung, H. „Die Malthussche Bevölkerungslehre. Versuch einer Interpretation“. Giessen 1928.
- Neumark, F. „Betrachtungen zur gegenwärtigen Bevölkerungsgliederung Deutschlands.“ Population. November 1935.
- Notestein, F. W. „The relation of social status to the fertility of native born married women in the United States.“ Problems of population. London 1932.
- Oldenberg, K. „Über den Rückgang der Geburten und Sterbeziffer“. Archiv für Sozialwissenschaften. Band 32 und 33. Tübingen, 1911.
- idem. „Der Geburtenrückgang und seine treibende Kräfte“. Deutschlands Erneuerung 2. Jahrg. München 1918.

- O p p e n h e i m e r. F. „Das Bevölkerungsgesetz des T. R. Malthus und der neueren Nationalökonomie. Darstellung und Kritik". Jena 1900.
- idem. „Zum Malthusproblem". Archiv für Sozialwissenschaften. Band 35. Tübingen 1912.
- idem. „Weltprobleme der Bevölkerung". Leipzig 1929.
- P e a r l. R. „The biology of population growth". New York 1925.
- P e n r o s e. E. F. „Population theories and their application. with special reference to Japan". Stanford University (California). 1934.
- P i e r s o n. N. G. „Leerboek der Staathuishoudkunde" Dl. II 3e dr. Haarlem 1913 (i.h.b. pag. 119—190).
- P i t t - R i v e r s. G. H. L. F. „The urgency of population study from the bio-anthropological approach". Population. June 1933.
- P r a t t F a i r c h i l d. H. „A new aspect of population theory". Problems of population. London 1932.
- P r i e s t e r. dokter en leek over periodieke onthouding in het huwelijk, methode Ogino—Smulders. Utrecht-Nijmegen. 1935.
- P r i n z i n g. F. „Handbuch der medizinischen Statistik". Jena 1906.
- R o b b i n s. L. „The optimum theory of population". London essays in economics. London 1927.
- R ö p k e. W. „Sozialoekonomische Betrachtungen über den abnehmenden Bevölkerungszuwachs". De Economist. Mei 1930.
- R o s t. H. „Geburtenrückgang und Konfession". Köln 1913.
- R ü m e l i n. G. „Bevölkerungslehre". Handbuch der politischen Ökonomie herausgeg. von Schönberg, 4 Aufl. Tübingen 1896.
- idem. „Reden und Aufsätze". Freiburg i. Br. und Tübingen 1871 und 1881 — waarvan i.h.b.: „Über die Malthusschen Lehren" en „Zur Übervölkerungsfrage".

- Rumney, J. „The problem of differential fertility”. Population. November 1935.
- Sanders, J. „The declining birth-rate in Rotterdam — A statistical analysis of the drop in the number of children in 24664 Rotterdam families during the last 50 years”. den Haag. 1931.
- Seutemann, K. „Die Wechselwirkung zwischen wirtschaftlicher und Bevölkerungsentfaltung nach Malthus”. Schmoller's Jahrb. Jahrg. 43.
- Shirley Sweeney, J. „The natural increase of mankind”. Baltimore 1926.
- Siemens, H. W. „Hoofdlijnen der Erfelijkheidslcer, Rashygiene en Bevolkingspolitiek”. Groningen 1931.
- Spencer, H. „A theory of population produced from the general law of animal fertility”. London 1852.
- Stieve, H. „Unfruchtbarkeit als Folge unnatürlicher Lebensweise”. München 1926.
- Stoll, E. H. „Aufgaben der Bevölkerungspolitik”. Jena 1927.
- Tellegen, B. D. H. „Wedergeboorte van Nederland” 2e dr. Groningen 1913.
- Ungern Sternberg, R. von. „Die Ursachen des Geburtenrückganges im europäischen Kulturkreis”. Berlin 1932.
- idem. „Biologie und Oekonomie. Die Ursachen und Folgen des Geburtenrückganges und die Abwehrmittel gegen volksbiologischen Verfall”. Berlin 1936.
- Verrijn Stuart, C. A. „Inleiding tot de Statistiek” Deel I. „Methode en toepassing op het gebied der demographie”. 2e dr. Haarlem 1928.
- idem. „Hoofdtrekken van de leer der maatschappelijke voortbrenging”. Haarlem 1931 (i.h.b. pag. 222—247.)
- Vooy's, A. C. de. „Het bevolkingsvraagstuk in Italië”. De socialistische gids April 1936.

- idem. „De geboortedaling in Noordbrabant”. Tijdschrift van het Koninklijk Ned. Aardrijksk. Genootschap. Maart 1936.
- Vuuren, L. van. „Onze volkskracht en de landbouw in het bijzonder ten aanzien van Zuid Beveland”. De Zeeuwsche polder. 15 Augustus 1930.
- idem. „Een waarschuwend woord aan het Nederlandsche volk, naar aanleiding van W. A. Bongers: „De stand van het bevolkingsvraagstuk in Nederland”. Utrecht 1936.
- „Waarom wij werken”. „Sleutelbos” brochure II, uitgegeven door het Sleutelbossecretariaat. Den Haag 1934.
- Wagner, A. „Grundlegung der politischen Oekonomie”. 3. Aufl. Leipzig. 1893. (i.h.b. Boek IV pag. 445 vlg.)
- Welsman, L. „Die Ursachen des Zeugungsrückganges bei den Völkern des Abendlandes”. Bevölkerungsfragen. München 1936.
- Westergaard, H. „The horoscope of the population in the twentieth century”. Bull. de l'inst. intern. de statistique. Tome XVII. Kopenhagen 1908.
- Whelpton, P. K. „The future growth of the population of the United States”. Problems of population. London 1932.
- Wiebols, G. A. H. „De maximum bevolking van Nederland”. De Economist 1927.
- Wingen, O. „Die Bevölkerungstheorien der letzten Jahre. Ein Beitrag zum Problem des Geburtenrückganges”. Münchener Volkswirtschaft. Studien, herausgeg. von Brentano und Lotz. 136. Stück. Stuttgart und Berlin 1915.
- Wolf, J. „Der Geburtenrückgang. Die Rationalisierung des Sexuallebens in unserer Zeit.” Jena 1912.
- idem. „Nahrungsspielraum und Menschenzahl. Ein Blick in die Zukunft.” Stuttgart 1917.
- idem. „Die neue Sexualmoral und das Geburtenproblem unserer Tage”. Jena 1928.

Wolfe, A. B. „The optimum size of population”. Population problems in the United States and Canada, edited by Louis I. Dublin. Boston 1926.

Wright, H. „Population”. Cambridge 1923.

STELLINGEN

I

Uit rijden gaan met een onbeheerde auto is diefstal, ook ten aanzien van de auto.

II

De strafbaarstelling van bedelarij en landlooperij, in art. 432^{1°} en 432^{2°} W. v. S., dient te vervallen.

III

Uitoefening van het blokkaderecht staat geen der partijen in de Spaansche burgeroorlog vrij.

IV

Wering van toegang tot Spaansche havens, door maatregelen in de kustzee is alleen aan de Spaansche regeering geoorloofd.

V

Ondanks art. 1462 B.W. moet op compensatie een beroep gedaan worden.

VI

De motieven die partijen tot het aangaan van een huwelijk leiden, zijn voor de geldigheid van het huwelijk irrelevant.

VII

Geldstelsels op metallieke basis zijn niet in staat hun functie als neutraal intermediair bij de goederentransacties te vervullen.

VIII

Niet vast te stellen is of een bevolking een optimale dichtheid ten aanzien van de grootte van het gemiddeld reëel inkomen al dan niet bereikt of overschreden heeft.
